

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 16 (275) серпень

2013

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 16 (275) серпень 2013

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 31 травня 2013 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.,**

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.,**

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.,**

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.,**

доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.,**

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.,**

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор
історичних наук, професор

Заступник
головного редактора –

Грицьких І. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Відповідальний
секретар –

Савенков В. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор

Гіясов Т. Г., доктор історичних наук, професор

Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор

Дончевський Г. Н., доктор економічних наук, професор

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор

Качараба С. П., доктор історичних наук, професор

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Посохов С. И., доктор історичних наук, професор

Рєєнт О. П., доктор історичних наук, професор

Рубель В. А., доктор історичних наук, професор

Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор

Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лїве) — 3,8 см ; верхній колонтитул — 1,25 см , нижній — 3,2 см .

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2012.

Статті у «Віснику» повинні бути розміщені за рубриками.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга – номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13 – 14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Список використаної літератури» або після слів „Список використаної літератури і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 15 рядків (українською, російською) та 22 рядки (англійською) мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. **Бурьян М. С., Ткаченко К. А.** Генрі Кіссинджер і проблема розбудови «нового світового порядку» 5
2. **Богданова Т. Г.** Джон Хей та його роль у встановленні американо-англійської співпраці під час іспано-американської війни 1898 р. 13
3. **Зотіков Д. А.** Проблема формування американської геополітичної моделі «Група двох» («G-2»)..... 20
4. **Markova M. O.** Winston Churchill and the Development of Idea of the «United States of Europe» in 1943..... 33
5. **Панченко Г. Ю.** Чи був реальністю американський нейтралітет напередодні Другої світової війни? 40
6. **Прус Д. С.** Територіально-політичний поділ світу у XXI столітті: Арктика в зовнішній політиці Європейського Союзу..... 48
7. **Рютин В. В., Фалько С. А.** Становление разведывательной службы военного ведомства России в восточноазиатском регионе – аналитический аспект (1881–1894 гг.)..... 57
8. **Садикова В. В.** Британсько-радянська «ядерна проблема» на перемовинах у Кемп-Девіді 22 грудня 1984 року..... 73
9. **Фадікова О. Л.** Проблема диверсифікації шляхів постачання вуглеводнів до країн ЄС у контексті розбудови проектів «Північний потік» та «Південний потік»..... 84
10. **Харковський Р. Г.** Англо-французька боротьба за Верхній Ніл. Фашодська криза 1898 р. 97
11. **Ширяєв М. В., Якименко Л. М.** Американські проекти врегулювання нагірно-карабаського конфлікту: критичний погляд Г. Л. Бондаревського..... 107

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

12. **Горб Є. С.** Партійна конфігурація польської правниці в умовах парламентської демократії..... 116
13. **Мальшина К. В.** Янко Плетерський та його погляди на словенське національне питання..... 127
14. **Черняєв В. С.** Дредноутні перегони та військово-морська політика США на початку XX ст. 137

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

15. **Галик В. М.** Взаємини та співробітництво Івана Франка із сеньйором Ставропігійського Інституту Ісидором Шараневичем..... 147

16. **Галішевський В. А.** Місце Росії в українському історичному процесі крізь призму творчості Михайла Браїчевського..... 159
17. **Спик Л. І.** Організація діяльності практикумів з українознавства для радянського і партійного апарату в середині 20-х рр. ХХ ст. 167
18. **Задерейчук І. П.** Історія розвитку переробної галузі Криму у дорадянський період на прикладі консервної фабрики товариства «Ейнем» 175
19. **Зеркаль М. М.** Історичні трансформації політики координуючих, представницьких та професійних органів етноменшин України до проблем освіти (1991 – 2012 рр.).... 184
20. **Краснікова О. В.** Політичні відносини Київської Русі з Хозарським каганатом у ІХ – Х століттях 192
21. **Кульчицька О. В.** Д. З. Мануїльський: штрихи до портрета особистості..... 203
22. **Левченко Ю. І.** Передумови окупації Румунією південно-західної території України в роки Другої світової війни..... 214
23. **Петриків В. І.** Демографічний розвиток села Довге (Гірське) від середини ХVІІ ст. до 1939 р. 222
24. **Пилипович Т. В.** Українці у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року..... 230
25. **Рожков М. В.** Військово-санітарний напрям діяльності Товариства Червоного Хреста в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. 238

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

26. **Крюков В. Г.** Задачі українського арабістичного джерелознавства в умовах розвитку європейської орієнталістики (історіографічний аспект)..... 245
27. **Мірошніченко С. В.** Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії ХІХ – початку ХХ століття: основні тенденції та періодизація розвитку..... 261

РЕЦЕНЗІЇ

28. **Гоков О. А.** В. В. Будаков. Честь имею. Геополитик Снесарев: на полях войны и мира. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2011. – 496 с. 267
29. **Савенков В. В., Савенкова І. Ю.** Anthony Webster. The Debate on the Rise of the British Empire. – Manchester : Manchester University Press, 2006. – 207 p. 270
- Відомості про авторів**..... 277

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 929:327 «1991»

М. С. Бурьян, К. А. Ткаченко

**ГЕНРІ КІССИНДЖЕР І ПРОБЛЕМА РОЗБУДОВИ
«НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ»**

Наявність системи світового порядку є необхідною передумовою для розвитку міжнародних відносин, адже він закладає основу для мирного співіснування країн, не тільки тих, які диктують умови цього розвитку, а й тих, які відіграють другорядні ролі. Однак після розпаду Радянського Союзу в міжнародних відносинах виникла нова, досить складна ситуація: колишній – біполярний – світовий порядок перестав існувати, а для закріплення нового принципу взаємодії країн час ще не настав. У цих обставинах було б, на наш погляд, дуже своєчасним проаналізувати ситуацію, що склалася, дослідити її витoki.

Відзначимо, що спроби осягнути сутність принципів, на основі яких функціонують міжнародні відносини і в такий спосіб здобути перевагу над іншими націями, робилися з давніх часів. Своє місце в цих роздумах посідала й проблема пошуку визначення існуючого порядку в міждержавних стосунках та шляхів розбудови більш прийнятних його форм. Серед спадщини всесвітньо відомих учених-геополітиків, які внесли значний внесок у розробку вказаної проблеми, варто відзначити, зокрема, праці К. Хаусхофера [8] та Х. Дж. Маккіндера [9]. Однак якісно новий етап у висвітленні цієї проблематики настав із виходом у світ фундаментальних праць американського державного діяча, дипломата й політолога Генрі Алфреда Кіссинджера. Незважаючи на те, що офіційно він з 1977 р. не обіймав жодної посади в адміністрації Білого Дому, його вплив на розвиток міжнародних відносин залишається вельми значним. Жодна масштабна подія в цій сфері не відбувається без його безпосередньої участі, як це було, наприклад, і під час Помаранчевої революції.

Попри все вищезгадане, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії концепції «нового світового порядку» Г. Кіссинджера приділено недостатню, на наш погляд, увагу. Так, у праці відомого російського фахівця О. Г. Дугіна «Основи геополітики» доробок Кіссинджера розглядається дуже стисло, у контексті аналізу «атлантистської лінії» послідовників Н. Спайкмена [4, с.105–107]. Деяку більшу увагу концепції американського діяча приділено у дослідженнях Е. Баталова [3] та Т. Шаклеїної [7], які ставлять за мету здійснення порівняльного аналізу сучасних зовнішньополітичних концепцій США.

Регіональний – тихоокеанський – аспект вказаних концепцій розглядає О. Д. Богатуров [2]. Серед робіт наших співвітчизників ми також не виявили праць, які б повною мірою розкривали тему, обрану нами для дослідження. Це зумовлює актуальність даної статті.

В основу джерельної бази дослідження покладено фундаментальну працю Г. Кіссинджера «Дипломатія», яка дає змогу безпосередньо ознайомитись з його концепцією «нового світового порядку» [1]. Автор розглядає найскладніші міжнародні проблеми нашого часу, робить спробу спрогнозувати хід історичного розвитку країн в умовах існування, що змінилися з появою нових національних держав та центрів могутності. Отже, мета даної роботи – на основі аналізу вказаної праці Г. Кіссинджера висвітлити основні положення його концепції «нового світового порядку», що формується після розпаду Радянського Союзу.

Термін «новий порядок», як визначення взаємовідносин та розташування сил на міжнародній арені, вперше був ужитий напередодні Другої світової війни японськими геополітиками для позначення схеми перерозподілу впливу в Тихоокеанському регіоні на їх користь [4 с. 41]. Активне використання цього поняття, але у більш розширеному вигляді – «новий світовий порядок» – почалось після промови президента Сполучених Штатів Дж. Буша-старшого у 1990 р. [10].

Незважаючи на ступінь актуальності, теоретична розробка та дефініція «нового світового порядку» не відповідають потребам сучасності. Як відзначає Т. О. Шаклеїна, «більшість вчених не дають визначення порядку взагалі або нового порядку зокрема» [7, с. 50]. Е. Я. Баталов також пише про «відсутність визначення світопорядку в роботах більшості авторів – як вітчизняних, так і закордонних – які пишуть про цей феномен...» [3, с. 100]. Ми в своїй роботі користуємось визначенням, запропонованим О. Д. Богатуровим. Під «порядком» він розуміє систему міждержавних відносин, регульованих сукупністю принципів зовнішньополітичної поведінки; узгоджених на їх основі конкретних установлень; набору визнаних моральними і допустимими санкцій за їх порушення; потенціалу уповноважених країн або інститутів ці санкції здійснити; політичної волі країн-учасниць цим потенціалом скористатися [2, с. 40].

Ураховуючи, що проблема нового світового порядку посідає центральне місце в політичній науці, для її вивчення існує багато різноманітних підходів. М. Ю. Панченко наприклад, виділяє деякі з них: традиційні (класичні) парадигми, які містять: лібералізм, реалізм, марксизм, інтегризм; некласичні парадигми: неолібералізм (інституціоналізм), неореалізм (структуралізм), неомарксизм, постпозитивізм (конструктивізм, постмодернізм, фемінізм та ін.) [5, с. 40]. У ХХІ ст. реалістична парадигма є одним з найбільш впливових теоретико-методологічних підходів до аналізу світової політики. Незважаючи на значну критику й неодноразові кризи, вона зберігає

провідні позиції. Фундамент цього підходу закладено в дослідженнях Фукідіда, Макіавеллі та Гоббса [6, с. 69].

Парадигма ґрунтується на твердженнях про зв'язок егоїстичної людської природи та зовнішньої політики. Політичний реалізм заперечує необхідність використання універсальних моральних законів конкретною нацією. Моральність, на їх думку, повинна бути підпорядкована досягненню зовнішньополітичних цілей, тобто захисту національних інтересів. Різноманіття інтересів створює умови, за яких конфлікти між державами на міжнародній арені стають природним явищем. Виходячи з цього, військовий потенціал проголошується головним важелем міжнародних відносин, а бажаний їх стан – рівновага сил між провідними державами.

Класична парадигма реалізму містить кілька шкіл, серед яких найбільш численною є геополітична. Її представники спираються на роботи Ф. Ратцеля, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена, А. Мехена, К. Хаусхофера та ін. Згідно з геополітичною концепцією, зовнішня політика тієї чи іншої держави визначається геополітичним чинником. Отже, геополітики стверджують, що національний інтерес полягає в контролі над простором, причому не тільки в межах власних державних кордонів, а й над тими територіями, які мають стратегічне значення для цієї держави. На сьогодні об'єктом геополітичних прагнень є вже не окремі країни чи регіони, а світ загалом.

Одним з найвідоміших представників геополітичного підходу до вирішення проблем міжнародного характеру є Г. Кіссінджер. Його неодноразово порівнювали з «батьком» реалізму Н. Макіавеллі, який стверджував, що для зміцнення держави можна використовувати будь-які засоби.

Як вже було сказано, з розпадом Радянського Союзу у 1991 р. біполярний світовий порядок припинив своє існування, і міжнародна спільнота зіткнулась з необхідністю створення нової системи взаємодії країн. У постбіполярному світі залишилась єдина наддержава – Сполучені Штати Америки. Після зникнення з міжнародної арени соціалістичного опонента Америка у третій раз спробувала побудувати міжнародний порядок, закладаючи у його основу власні цінності [1, с. 733]. Її попередні спроби, зроблені після завершення Першої та Другої світових воєн, наштовхнулись спочатку на опір країн Старої Європи, а згодом – комуністичної Росії та закінчились невдачею.

Аналізуючи хід історії та розвиток міжнародних відносин, Генрі Кіссінджер у 1994 р. публікує фундаментальний труд «Дипломатія». Маючи безпосередній досвід роботи у цій сфері (у 1969–1975 рр. він займав посаду радника з питань безпеки, а у 1973–1977 рр. – держсекретаря) він надає об'єктивний прогноз подальшого розвитку подій та описує шлях розбудови й головні риси нового світового порядку.

Перед тим, як звернутись до характеристики «нового світу», за ідеї американського дослідника, необхідно визначити принцип, який, на його думку, послугує фундаментом для нової системи. В основу, вважав доктор Кіссинджер, буде покладено принцип рівноваги сил: «Ніколи раніше новий світовий порядок не створювався на базі настільки різноманітних уявлень, в настільки глобальному масштабі. Ніколи раніше не існувало порядку, який повинен поєднувати в собі атрибути історичних систем рівноваги сил із загальносвітовим демократичним мисленням» [1, с. 18].

Що стосується форми «нового порядку», то автор «Дипломатії» відкидає ідею створення «монополюсного» світу у постбіполярний період – він стверджує, що стан Америки не дозволяє їй реалізувати на практиці мрії про створення світу на принципах Pax Americana [1, с. 736–737]. Логічно припустити, що Кіссинджер прогнозує заснування «багатополярного» світопорядку, тим паче, що він називає ряд країн, які повинні стати на чолі новоствореної системи міжнародної взаємодії [1, с. 15–16]. Але згодом він пише, що за нових умов саме Америка займе місце «першої серед рівних», чим викликає запитання: чи не має на увазі дипломат створення нового міжнародного порядку на засадах «плюралістичної однополярності»? У такому разі Сполучені Штати зможуть залишити за собою лідируючу роль на міжнародній арені. Якщо ж взяти до уваги його концепцію Linkage та приналежність до геополітичної школи, стає зрозумілим, що ідея багатополярного світу у риторичі кіссинджерівської концепції не має сенсу.

Г. Кіссинджер стверджує, що система взаємодії країн за нових умов буде характеризуватися наступними ознаками:

- Фрагментація та глобалізація. Ці суперечливі, на перший погляд, явища будуть лежати в основі «нового світового порядку». Фрагментація проявиться у швидкому збільшенні кількості акторів міжнародних відносин. До числа можливих він відносить: США, Росію, Китай, Індію, Японію та Європу (з позначенням щодо її колективного складу, як єдиного можливого способу існування на міжнародній арені серед провідних країн). Процеси глобалізації стануть логічним явищем у зв'язку з набуттям міжнародними відносинами глобального масштабу та появою проблем, вирішення яких можливе лише на такому рівні (ядерна зброя, демографічний вибух, проблеми навколишнього середовища і т. ін.) [1, с. 17].

- Змінення відносин у атлантичному регіоні. Досвідчений дипломат пророкує, що зникнення спільної загрози та необхідності у захисті з боку Америки призведе до таких наслідків як:

- а) Зростання націоналізму. Після зникнення комуністичної загрози країни Західної Європи втратили необхідність колективної взаємодії. Національні інтереси поступово почнуть ставати на чолі зовнішньої політики країн. Кіссинджер вважає, що це призведе до

загострення суперництва між європейськими країнами і, внаслідок цього, ускладнить процеси співпраці [1, с. 11].

б) Прагнення європейських країн до незалежної політики. За умов нового світового порядку, на думку автора «Дипломатії», почнуть чітко та навіть агресивно проявлятися тенденції до боротьби за економічну та політичну незалежність. У якості прикладу він наводив Німеччину, яка на час написання книги, знаходилася у залежності від Америки та Франції [1, с. 749]. Спроби звільнитись від контролю з боку єдиної наддержави можуть пришвидшити процеси консолідації Європи, які погіршать трансатлантичні відносини і, скоріше за все, закінчатся провалом через відсутність історичних аналогів подібного зразку конгломератів [1, с. 16].

Виходячи з цього та розуміючи необхідність збереження контролю над територією Європи, Г. Кіссинджер пропонує подальше використання Північноатлантичного альянсу, який за його визначенням є «інститутом, в якому з'єднані американські моральні та геополітичні цілі» [1, с. 745]. Саме з цією метою він активно пропагує унеможливлення відносин Росії та Німеччини [1, с. 749], союз яких, на думку німецького геополітика К. Хаусхофера, робить Євразію непереможною [8, с. 35].

- Реформування Росії. Оскільки Кіссинджер приділяє відносинам з цією країною дуже багато уваги, її місце у концепції «нового світового порядку», на нашу думку, треба аналізувати окремо від Європи. На переконання американського дослідника, подальший розвиток спадкоємиці Радянського Союзу суттєво вплине на форми нового порядку. При цьому головним завданням новоствореної системи буде перетворення Росії на невід'ємну частину міжнародних відносин, яке буде здійснюватися двома шляхами: по-перше, за допомогою «підтримки позитивних російських зовнішньополітичних стимулів» та, по-друге, – «обмеження російських егоїстичних розрахунків» [1, с. 741–745].

- Піднесення азійсько-тихоокеанського регіону. Називаючи одразу декілька країн даного регіону у списку майбутніх наддержав, Кіссинджер тим самим натякає на його особливе місце у новому світі. Він прогнозує неймовірний стрибок у розвитку Китаю. За прогнозом американського фахівця, вже у кінці другого десятиліття XXI ст. за рівнем економічного розвитку Китай впритул наблизиться до США, а політична та воєнна могутність зведуть його у ранг наддержави ще раніше [1, с. 754]. Японія, спостерігаючи швидкі зміни у регіоні, буде змушена частково розірвати відносини зі Сполученими Штатами через несумісність інтересів та почати більш самостійну політику для збереження власних позицій. Це призведе до активізації політики Америки та спроб створити у цьому регіоні міцні взаємовідносини за аналогом атлантичних [1, с. 759].

Таким чином, американський геополітик створив власне бачення «нового світового порядку». Незважаючи на те, що у його основі він

вбачає принцип рівноваги сил, практична діяльність Америки повинна буде будуватися, виходячи з її неоімперських амбіцій. Головними цілями США у процесі розбудови цього порядку він вважає збереження контролю над Європою та недопущення виникнення серйозного суперника у азіатсько-тихоокеанському регіоні, роль якого у міжнародних відносинах нового століття повинна значно збільшитись. Щодо особливої ролі Росії, то беручи до уваги роботи англійського геополітика Х. Макіндера, така увага саме до Москви повністю зрозуміла: бажання якщо не володіти, то контролювати «heartland» цілком очевидне [9, с. 31]. Геополітичний дуалізм та традиційна англосаксонська geopolitics знаходять своє відображення у запропонованій Кіссинджером концепції «нового світового порядку». Справдження багатьох прогнозів дипломата та подальша еволюція його поглядів на проблему розбудови нового світового порядку являють собою родючий ґрунт для подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. **Кіссинджер Г.** Дипломатія / Г. Кіссинджер; [пер. с англ. В. В. Львова]. – М. : Ладомір, 1997. – 848 с. 2. **Богатуров А. Д.** **Великі держави на Тихому океані. Історія і теорія міжнародних відносин в Східній Азії після Другої світової війни (1945–1995)** / А. Д. Богатуров. – М. : Конверт – МОНФ, 1997. – 353 с. 3. **Баталов Э. Я.** Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э. Я. Баталов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 376 с. 4. **Дугин А.** **Основи геополітики** / А. Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – 928 с. 5. **Панченко М. Ю.** Основные парадигмы изучения международного порядка в современной политологии / М. Ю. Панченко. – М., 2008. – 105 с. 6. **Теорія міжнародних відносин: Хрестоматія** / [сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова]. – М. : Гардарика, 2002. – 398 с. 7. **Шаклеина Т. А.** Россия и США в новом мировом порядке: Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991–2000) / Т. А. Шаклеина. – М. : Институт США и Канады РАН, 2002. – 445 с. 8. **Haushofer K.** «Kontinentalblocke: Mitteleuropa – Eurasia – Japon» / K. Haushofer // «Ausgewahlte Texte zur Geopolitik», Boppard am Rhein. – 1979. – P. 32–36. 9. **Mackinder H.** «Geographical Pivot of History» / H. Mackinder // «Geographical Journal». – 1904. – Vol. 23. – No.4. – P.421–437. 10. **A Speech** by George H. W. Bush, President of the U.S.A. Given to a joint session of the United States Congress, Washington DC on 11 September 1990 [Electronic resource]. – Access mode: http://en.wikisource.org/wiki/Toward_a_New_World_Order

Бурьян М. С., Ткаченко К. А. Генрі Кіссинджер і проблема розбудови «нового світового порядку»

Статтю присвячено аналізу концепції «нового світового порядку» американського державного діяча, дипломата, політолога Генрі Альфреда Кіссинджера. Підкреслюється, що розпад Радянського Союзу та зникнення біполярної системи міжнародних відносин значною мірою актуалізували розробку теоретичних основ нових форм міждержавного співіснування. Аналізуються підходи до визначення поняття «світовий порядок» представників різних напрямків міжнародно-політичної науки, у тому числі – й геополітичної школи, до якої належить Г. Кіссинджер.

У центрі уваги знаходиться розробка Кіссинджером проблеми становлення системи міжнародних відносин у кінці ХХ ст.. Висвітлено його уявлення про перспективні шляхи розвитку міжнародних відносин за умов формування «нового світового порядку». Автори доходять висновку, що Кіссинджер є прибічником «плюралістичної однополярності» – розподілу відповідальності за існування «нового порядку» між кількома провідними країнами світу за збереження провідної ролі США.

Визначено основні особливості системи міждержавної взаємодії, які, на думку американського фахівця, будуть визначати вигляд «нового світового порядку»: фрагментація та глобалізація, змінення характеру трансатлантичних відносин, реформування Росії, зростання значення азійсько-тихоокеанського регіону тощо.

Ключові слова: Генрі Кіссинджер, «новий світовий порядок», США, міжнародні відносини.

Бурьян М. С., Ткаченко Е. А. Генри Киссинджер и проблема строительства «нового мирового порядка»

Статья посвящена анализу концепции «нового мирового порядка» американского государственного деятеля, дипломата, политолога Генри Альфреда Киссинджера. Подчеркивается, что распад Советского Союза и исчезновение биполярной системы международных отношений в значительной степени актуализировали разработку теоретических основ новых форм межгосударственного сосуществования. Анализируются подходы к определению понятия «мировой порядок» представителей различных направлений международно-политической науки, в том числе – и геополитической школы, к которой принадлежит Г. Киссинджер.

В центре внимания находится разработка Киссинджером проблемы становления системы международных отношений в конце ХХ в. Освещены его представления о перспективных путях развития международных отношений в условиях формирования «нового мирового порядка». Авторы приходят к заключению, что Киссинджер является сторонником «плюралистической однополярности» – разделения ответственности за существование «нового порядка» между несколькими ведущими станами мира при сохранении лидирующей роли США.

Выделены основные особенности системы межгосударственного взаимодействия, которые, по мнению американского специалиста, будут определять облик «нового мирового порядка»: фрагментация и глобализация, изменение характера трансатлантических отношений, реформирование России, рост значения азиатско-тихоокеанского региона и т. п.

Ключевые слова: Генри Киссинджер, «новый мировой порядок», США, международные отношения.

Buryan M. S., Tkachenko K. A. Henry Kissinger and the problem of a «New World Order» creation

This article analyzes the conception of the «New World Order» presented by American statesman, diplomat, political scientist Henry Alfred Kissinger. It is emphasized that the collapse of the Soviet Union and the disappearance of the bipolar system of international relations is largely actualized the development of theoretical bases of new forms of inter-state co-existence. The approaches of representatives of the different international political science schools to the definition of a «World Order» concept are analyzed. Among the last is the geopolitical school to which Henry Kissinger belongs to.

This article is focused on the development of the problem of the system of international relations formation in the late twentieth century made by Henry Kissinger. His ideas as to the prospective ways of the international relations development under conditions of the «New World Order» formation are highlighted. The authors come to the conclusion that Kissinger is a supporter of «pluralistic unipolarity» that means sharing of responsibility for a «New Order» existence among several leading World Powers. This one implies maintenance of the U.S. Global leadership.

The principal features of the system of intergovernmental interaction that, according to the American specialist, will determine the shape of the «New World Order» are marked out. They are: the fragmentation and globalization, the changing of the nature of transatlantic relations, reforming of Russia, the increasing of the Asia-Pacific region importance.

Key words: Henry Kissinger, «New World Order», the USA, International Relations.

Стаття надійшла до редакції 26. 03. 2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94(410:73):327 «1898»

Т. Г. Богданова

**ДЖОН ХЕЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У ВСТАНОВЛЕННІ
АМЕРИКАНО-АНГЛІЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ ПІД ЧАС
ІСПАНО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1898 р.**

Кінець XIX – початок XX ст. стали періодом трансформації зовнішньополітичного курсу США від ізоляціонізму до активних дій на міжнародній арені. Одним з найголовніших завдань Вашингтону було створення своєї колоніальної імперії. Ще у 1878 р. Сполучені Штати затвердилися у порту Паго-Паго на островах Самоа, що були опорним пунктом на шляху до країн Далекого Сходу. У 1898 р. конгрес США ратифікував приєднання Гавайських островів. У тому ж році Сполучені Штати розпочали війну з Іспанією за право володіння Кубою, Пуерто-Ріко та Філіппінськими островами.

Іспано-американська війна завжди привертала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких слід зазначити: В. Я. Аваріна, Г. С. Аллена, Д. Вілліамса, Ф. Даллеса, Ч. Кемпбелла, В. І. Лана, Б. А. Романова, Б. Роутера та ін. [1]. Проте роль Джона Хейя в цій події висвітлюється, на наш погляд, недостатньо. Тож існує необхідність більш детально торкнутися цієї проблематики, адже результати війни вплинули на всю подальшу історію світу.

І це не дивно, адже острови Куба та Пуерто-Ріко являли собою важливу в економічному та стратегічному відношенні позицію, що забезпечувала панування в районі Карибського моря та Мексиканської затоки та, зокрема, давали можливість контролювати район Панамського каналу, що будувався у той час. Крім того, Філіппінські острови були зручним плацдармом для подальшої експансії США до Китаю та інших країн Азії. Особлива роль у досягненні поставлених завдань відводилася державному секретарю США Джону Хейю (1838–1905), відомому «англофілу». Саме він виступив ініціатором активізації дипломатичних відносин між Вашингтоном та Лондоном, адже саме підтримка з боку Великобританії, на його погляд, була запорукою успіху у вирішенні міжнародних питань.

У червні 1897 р. американський посол отримав доручення від Мак-Кінлі зустрітися зі щойно призначеним послом США в Іспанії генералом Стюартом Вудфордом, який зупинився у Лондоні на шляху до Мадрида. Для досягнення максимального результату від переговорів в Іспанії генерал мав володіти повною інформацією про ставлення до американсько-іспанського конфлікту європейських країн, зокрема, Великобританії. У цих умовах Дж. Хейю було доручено проінформувати американського посла про ставлення представників британського уряду

до військових дій та викласти власні міркування з цього приводу. Становище Вудфорда було особливим: поряд з донесеннями у Державний департамент той доповідав також безпосередньо президенту. Тому одразу після спілкування з Хеєм він у доповідній записці на ім'я Мак-Кінлі відзначив непохитну віру останнього в те, що іспано-американська війна, по-перше, сприятиме послабленню суперечностей між двома державами, а по-друге, може також стати чудовою нагодою для підвищення авторитету США на міжнародній арені [17, с. 117]. У звіті також повідомлялося і про відсутність заперечень з боку Великобританії щодо експансіоністських планів Білого Дому.

Важливо розуміти, що діяльність Дж. Хея у цей час була дуже важливою для досягнення успіху в реалізації планів Білого Дому. Сприяння, чи, навпаки, протидія Великобританії, як однієї з наймогутніших на той час європейських країн, могли визначити наслідки тихоокеанської політики Вашингтона та вплинути на подальше становлення в світі США як наддержави. Розуміючи це, американський посол приступив до переговорів з прем'єр-міністром Великобританії лордом Солсбері. Незважаючи на усі дружні жести, переговори проходили досить важко. Солсбері, за словами Хея, «був досить стриманим, але, врешті-решт, визнав необхідність втручання Вашингтона в справу Куби для встановлення порядку та відновлення порушеного устрою» [17, с. 118].

У результаті, після тривалих переговорів зі Спрінгом Райсом та лордом Солсбері, американський посол інформував Білий Дім про відсутність заперечень щодо початку бойових дій з боку Сполучених Штатів. І хоча він розумів, що Уайтхолл надає підтримку винятково з особистих міркувань, він заспокоював себе думкою про те, що «Велика Британія єдина з європейських країн, що не виступає принаймні відкрито вороже проти США» [20, с. 67].

Напередодні офіційного оголошення війни Хею було доручено підготувати звіт про ставлення до війни в урядах європейських країн. Ця доповідь була дуже корисною для Вашингтона, адже містила в собі аналіз усіх можливих варіантів подальшого розвитку подій – від перспективи втручання європейської коаліції з метою допомогти Іспанії на Філіппінах до розрізнених дій окремих країн на Далекому Сході [13, с. 190]. Крім того, у звіті американський посол повідомляв про неприйняття майже усіма країнами світу військових акцій Сполучених Штатів. Винятком були лише Росія та Велика Британія, що мали свої інтереси в цій ситуації. Причина «дружнього» ставлення Великої Британії була більш-менш зрозумілою. Що ж стосується царського уряду, то на той час через загострення становища у далекосхідному регіоні він не бажав псувати відносини з Білим домом, побоюючись підштовхнути його на подальше зближення з Великою Британією та Японією [8, с. 401–402].

Приводом до бойових дій став вибух 15 лютого 1898 р. у Гавані американського броненосця «Мен». Користуючись моментом, уряд Мак-Кінлі оголосив війну Іспанії [17, с. 114]. Протягом перших декількох тижнів Хей не проявляв активності у підтримці військових дій. Через свої тісні зв'язки з торгово-промисловими колами Хей, як і більшість бізнесменів, непокоївся, що війна не піде на користь економіці, яка щойно почала відновлюватися після довготривалої економічної депресії 1893 р. І все ж, проаналізувавши ситуацію, що склалася на Кубі, та усвідомивши, що інтервенція неминуча, голова американського посольства приступив до виконання вказівок свого керівництва [17, с. 116].

З початком війни головним завданням Дж. Хей стало отримання військової та фінансової допомоги від Великої Британії для реалізації намірів Білого Дому [17, с. 117]. І йому це певною мірою вдалося. Недарма у листі від 15 квітня 1898 р., адресованому сенатору Лоджу, він навіть зазначав, що завдяки зміцненню американо-англійських відносин можна буде на час війни «позичити» британський флот [14, с. 190]. Американський посол добре усвідомлював, що напруга між США та Іспанією забезпечить слушний привід пом'якшити громадське незадоволення його співвітчизників Великобританією, якщо остання підтримає намагання Вашингтона вирішити ситуацію на Кубі з вигодою для себе [17, с. 116–117]. Ще одним вагомим аргументом на користь англо-американського зближення була поява на горизонті небезпечного супротивника в образі Німеччини, що також претендувала на Філіппіни.

Саме тому під час перебування в Лондоні Дж. Хей постійно закликав до зміцнення союзу між двома державами. 21 квітня 1898 р. він виступив з промовою «Співпраця у благодіянні», що принесла йому загальне визнання [14, с. 189]. Через два місяці у своєму виступі перед американською громадою у Лондоні він навів декілька важливих аргументів на користь англо-американського зближення, серед яких одне з перших місць посідала ідея про «єдність англосаксонських націй» [17, с. 121]. При цьому, як зазначав біограф Хей Лоренцо Сірз, головним мотивом діяльності майбутнього державного секретаря було прагнення «зберегти те цінне у взаємовідносинах Вашингтона та Лондона, що вже набуто, та добиватися більшого, наскільки це буде можливо» [19, с. 78].

Результатом діяльності Хей стала допомога Великобританії, яка у Гонконзі постачала американським військовим кораблям вугілля та боєприпаси. Крім того, контролюючи шляхи з Європи на Далекий Схід, британський уряд створював неможливі умови для просування іспанської ескадри через Суецький канал до Філіппін. У цих умовах іспанські кораблі вимушені були повернутися в свої порти [8, с. 407].

1 травня 1898 р. американська морська ескадра отримала перемогу в бою у Манільській бухті, на Філіппінах, 3 червня – біля Сантьяго на Кубі, а 21 липня американські війська захопили Пуерто-Ріко. У своєму листі до Т. Стентона від 3 травня 1898 р. Хей зауважив, що «хоча я

ненавиджу війну та сподіваюся, що ніколи не побачу іншої, треба розуміти, що це було не лише необхідно для нашої країни, але й справедливо по відношенню до повстанців» [15, с. 121-122].

Таким чином, перебування Джона Хея на посаді посла Сполучених Штатів збіглося з дебютом Вашингтона на міжнародній арені та відзначилося встановленням «особливих відносин» з Великою Британією. Досягнення порозуміння щодо полювання у Беринговому морі, прийняття єдиного золотого грошового стандарту, надання фінансової допомоги Вашингтону протягом усієї іспано-американської війни з боку Лондона – усе це сприяло, з одного боку, узгодженню дій обох держав. З іншого ж боку, мотиви, що спонукали до зближення, були різними.

Велика Британія, «блискуча ізоляція» якої ставала дедалі більш небезпечною у зв'язку зі швидким зростанням торгово-промислового потенціалу конкурентів, потребувала союзника для реалізації власних зовнішньополітичних планів. США, що швидко набували військової та економічної могутності, не збиралися обмежувати себе будь-якими офіційними угодами з Уайтхоллом, і якщо і йшли на деякі поступки, то тільки заради своїх інтересів. Так, захоплення військово-морських баз у Тихому океані надало б американському капіталу ключі від дверей Далекого Сходу.

Перемога в іспано-американській війні, з одного боку, сприяла закріпленню за США статусу світової держави та надала можливість втручатися у вирішення дипломатичних справ на Далекому Сході [17, с. 84]. Як відзначив російський історик А. Уткін: «В умах найбільш послідовних експансіоністів визрівала ідея, що захоплення Філіппін дає Америці право брати участь у розподілі Китаю» [10, с. 160]. З іншого ж боку, активізація політики США в азійсько-тихоокеанському регіоні сприяла посиленню протидії провідних країн світу, що були невдоволені захопленням військово-морських баз і, відповідно, почали ставитися до Вашингтона з недовірою та з осторогою. У цей час боротьба з «американською небезпекою», що розпочалася ще на початку 1897 р., досягла в Європі свого апогею [12, с. 101]. США опинилися в непростій ситуації. Окрім налагодження діалогу з європейськими країнами Білий Дім мусив оформити дипломатичні відносини з Іспанією, яка щойно зазнала поразки.

Незважаючи на негаразди у сфері міжнародних відносин, приєднання американцями Філіппін врешті-решт відбулося й було прийнято у Вашингтоні з радістю та надією на подальше проникнення до далекосхідного регіону. Сенатор А. Беверідж зазначав: «Філіппіни наші назавжди. Прийшов час і для безмежного китайського ринку. Ми не відступимо. Ми не відмовимось від наших можливостей на Сході. Тихий океан – це наш океан. Китай – наш природний покупець. Він ближчий до нас, ніж до Росії, Німеччини або Великобританії. Інші держави наближаються до Китаю, охороняючи постійні бази біля його кордонів.

Філіппіни відкрили нам двері до всього Сходу. Країна, що володіє Тихим океаном буде країною, що володіє світом. Це наша доля. Приєднавши Філіппіни, ми стали ближчими до Піднебесної» [16, с. 256–257].

Список використаної літератури

1. **Див.,** напр.: Аварин В. Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия / В. Аварин. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с.; Лан В. И. США: от испано-американской до Первой мировой войны / В. И. Лан. – М.: Наука, 1975. – 368 с.; Allen H. C. Great Britain and the United States. A History of Anglo-American Relations (1783–1952) / H. C. Allen. – L.: Odhams Press Limited, 1954. – 1024 p.; Reuter V. A. Anglo-American Relations During the Spanish-American War / V. A. Reuter. – N. Y.: The Macmillan Company, 1924. – 208 p.
2. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия / В. Аварин. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с.
3. **Американский** экспансионизм. Новое время. – М.: Наука, 1985. – 342 с.
4. **Дементьев И. П.** Идеиная борьба в США по вопросам экспансии на рубеже XIX–XX вв. / И. П. Дементьев – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – 368 с.
5. **Зубок Л. И.** Очерки истории США (1877–1918) / Л. И. Зубок. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – 299 с.
6. **Зубок Л. И.** Экспансионистская политика США в начале XX века / Л. И. Зубок. – М.: Наука, 1969. – 497 с.
7. **История** дипломатии: в 5 т. / [сост. В. М. Хвостов]. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1963–. – Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914). – 1963. – 820 с.
8. **История** Китая / [под ред. А. Меликсетова]. – М.: Изд-во МГУ; Изд. дом «ОНИКС 21 век», 2004. – 752 с.
9. **Кравченко И. Н.** Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко. – М.: Научная книга, 2002. – 368 с.
10. **Уткин А. И.** Теодор Рузвельт / И. А. Уткин. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. – 192 с.
11. **Фан** Вэнь-лань. Новая история Китая : в 2 т. / Вэнь-лань Фан. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955–. –Т. I: (1840–1901). – 1955. – 600 с.
12. **Фурсенко А. А.** Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей, 1895–1900 / А. А. Фурсенко. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 237 с.
13. **Bemis S. F.** A Diplomatic History of the United States / S. F. Bemis. – N.Y. : Henry Holt and Company, 1946. – 934 p.
14. **Dulles F.** America's Rise to World Power / F. Dulles – N.Y. : Evanston; L. : Harper & Row, 1963. – 314 p.
15. **Letters** of John Hay. – Washington, Printed but not published, 1908–. –Vol. 3. – 350 p.
16. **Men** and Issues of 1900. – Washington, 1900.
17. **Overlach T. W.** Foreign Financial Control in China / T. W. Overlach. – N.Y. : The Macmillan Company, 1919. – 294 p.
18. **Reuter V. A.** Anglo-American Relations During the Spanish-American War / V. A. Reuter. – N.Y. : The Macmillan Company, 1924. – 208 p.
19. **Sears L.** John Hay. Author and Statesman / L. Sears. – N.Y. : Dodd, Mead and Company, 1915. – 150 p.
20. **Thayer W. R.** American

Statesman. John Hay / W. R. Thayer. – Vol. I. – Boston and N.Y. : Houghton Mifflin Company, 1915. – 456 p.

Богданова Т. Г. Джон Хей та його роль у встановленні американо-англійської співпраці під час іспано-американської війни 1898 р.

Статтю присвячено проблемі формування англо-американських відносин під час іспано-американської війни 1898 р., що зіграла вирішальну роль у становленні Сполучених Штатів Америки в якості світової держави-лідера.

Особливу роль в цьому процесі відіграв Державний секретар США Джон Хей, що протягом свого перебування на різних дипломатичних посадах завжди підтримував ідею встановлення дружніх відносин з Великобританією. З початком війни головним завданням Дж. Хейя стало отримання військової та фінансової допомоги від Великої Британії для реалізації намірів Білого Дому. І йому це певною мірою вдалося.

В статті проаналізовано основні події цього періоду, головні мотиви та принципи діяльності Державного секретаря Сполучених Штатів, а також відображено головні кроки Джона Хейя на шляху до реалізації поставлених перед ним завдань.

Ключові слова: Джон Хей, Сполучені Штати Америки, Великобританія, міжнародні відносини, іспано-американська війна.

Богданова Т. Г. Джон Хэй и его роль в установлении американо-английского сотрудничества во время испано-американской войны 1898 г.

Статья посвящена проблеме формирования англо-американских отношений во время испано-американской войны 1898 г., которая сыграла решающую роль в становлении Соединенных Штатов Америки в качестве мирового государства-лидера.

Особую роль в этом процессе сыграл Государственный секретарь США Джон Хэй, который на протяжении своего пребывания на разных дипломатических должностях всегда поддерживал идею установления дружественных отношений с Великобританией. С началом войны главной задачей Джона Хэйя стало получение военной и финансовой помощи от Великой Британии для реализации намерений Белого Дома. И по большей части ему это удалось.

В статье проанализированы основные события этого периода, основные мотивы и принципы деятельности Госсекретаря Соединенных Штатов, а также отражены главные шаги Джона Хэйя на пути к реализации поставленных перед ним задач.

Ключевые слова: Джон Хэй, Соединенные Штаты Америки, Великобритания, международные отношения, испано-американская война.

Bogdanova T. G. John Hay and His Role in the Establishment of the American-English Cooperation During the Spanish-American War of 1898

The article is devoted to the problem of the formation of the English-American relations during the Spanish-American War of 1898, which played a leading role in formation of the United States of America as a world state-leader.

The special role in this process played the State Secretary John Hay. During his period at the different diplomatic posts he always supported an idea of the establishment of friendly relations with the Great Britain. After the beginning of the war John Hay, having achieved the main goals of the White House, tried to receive military and financial support from the Great Britain. And particular he did it. As a result of Hay's activity London gave to Americans war vessels and ammunitions.

The important events of this period, main motives and principles of State Secretary's activity, main methods of the achievement of his tasks are analyzed in this article too.

The victory in the Spanish-American war gave to Washington the opportunity to take a leading position at the international arena. It is possible to state that, firstly, above-mentioned victory favoured the consolidation of the USA as world power; secondly, gave an opportunity to interfere in the process of diplomatic affairs' solution in the Far East.

The author also confirms that the victory of the USA in the war became possibly because of the Hay's smart diplomacy, who put the friendly relations with Great Britain.

Key words: John Hay, United States of America, Great Britain, international relations, Spanish-American War.

Стаття надійшла до редакції 26. 03. 2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Бурьян М. С.

УДК 327(73:510)

Д. А. Зотіков

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ
ГЕОПОЛІТИЧНОЇ МОДЕЛІ «ГРУПА ДВОХ» («G-2»)**

Однією з визначальних тенденцій сучасних міжнародних відносин є все більш настійливі спроби Китаю оспорити світову гегемонію США. Окрім нарощування військової моці (протягом останнього десятиліття річне зростання військового бюджету становить, у середньому 10–12%, причому перевага віддається удосконаленню зброї та техніки, у той час як чисельність особового складу поступово скорочується), КНР веде активний наступ на економічні позиції Сполучених Штатів. Достатньо згадати, що на сьогодні Китай є найбільшим тримачем американського державного боргу (більше 500 млрд. дол.), не кажучи про те, що китайські товари дедалі більше витісняють продукцію з клеймом «made in USA» навіть у найбільш наукоємних галузях світового ринку. За таких умов цілком закономірною є поява у правлячих колах США певних геополітичних моделей, метою яких є перетворення найбільш небезпечного суперника на партнера, з котрим можна було б розділити «відповідальність за долю людства». Один з таких варіантів американсько-китайського дуету в грі на «великій шахівниці» світової політики отримав назву «Групи двох» (G-2). Враховуючи те, що підтримання взаємовигідного співробітництва з Вашингтоном та Пекіном відноситься до числа найважливіших зовнішньополітичних пріоритетів нашої країни, аналіз згаданої концепції видається дуже актуальним.

Масштабність змін у міжнародному порядку, які можуть статися в результаті реалізації «G-2» на практиці, зумовила пильну увагу до цього проекту з боку фахівців-міжнародників. Однак на сьогодні більшість присвячених цьому проекту спеціальних праць становить собою публіцистичні матеріали, які нерідко мають відверто політизований характер, а отже, позбавлені наукової неупередженості. Що ж до фундаментальних досліджень, то у переважній кількості випадків ця геополітична модель розглядається в них у загальному контексті зовнішньої політики США та американсько-китайських відносин.

Так, американський дослідник Роберт Саттер у своїй нещодавній праці «Американсько-китайські відносини: небезпечне минуле, прагматична сучасність» намагається розглянути крізь призму концепції «Групи двох» позиції США та Китаю щодо ключових проблем сучасної світової політики: міжнародного тероризму, ядерних програм Ірану та Північної Кореї, осередків міжнародної напруженості на Близькому Сході та ін. [1]. Серед розвідок російських фахівців, у яких містяться

згадки про досліджувану проблему, відзначимо праці В. Дмитрієва, М. В. Котлова, Я. В. Лексютіної, Б. А. Ширяєва та ін. [2, с.143; 3, с.109; 4, с.189; 5, с.223; 6, с.112; 7]. Вітчизняні вчені, наскільки нам відомо, також не приділяли окремої уваги концепції «G-2», хоча в останні роки спостерігається активізація вивчення не тільки різних аспектів сучасних відносин США та Китаю [Див., напр.: 8; 9; 10; 11], але й поглядів провідних американських теоретиків нового світополітичного устрою – З. Бжезинського та Г. Кіссинджера, аналіз яких репрезентовано, зокрема, у науковому доробку М. С. Бурьяна [12] та Б. М. Гончара [13].

Як бачимо, згадана проблема потребує подальшої розробки та вивчення. Отже, мета даної статті – дослідити основні передумови виникнення, сутність та можливі варіанти практичної імплементації американської геополітичної моделі «G-2».

Історія офіційних відносин між двома державами сягає своїм корінням XIX ст. 3 липня 1844 р. в містечку Ванся під Аоменем було укладено перший американсько-китайський договір, який «відкривав» Піднебесну для торгівлі США. Відзначимо, що з самого початку американці прагнули відігравати відносинах з Китаєм активну роль, а їхня політика щодо цієї країни як на той час, так і в подальшому визначалася, передусім, економічними міркуваннями.

Починаючи з першої третини XX ст., можна окреслити три визначальні особливості американської політики стосовно Китаю:

- вона була націлена на забезпечення американських економічних і політико-стратегічних інтересів у Китаї;
- вона була спрямована на те, щоб не дозволяти іншим західним країнам, а також Японії отримувати в Китаї будь-які переваги над США;
- вона не передбачала надання безпосередньої допомоги яким-небудь протиборчим силам у Китаї, незважаючи на їхню природу та політичне забарвлення. Замість цього США завжди прагнули до такого стану речей, за якого вони були б необхідними всім політичним силам у цій країні.

Зважаючи на внутрішнє становище Китаю, який на той час переживав глибоку системну кризу, будучи поділеним на «зони впливу» провідних західних держав та Японії, звичайно ж, не можна стверджувати, що його відносини зі США були рівноправним партнерством. Разом з тим, є всі підстави говорити про те, що до завершення Другої світової війни Сполучені Штати були одним з найважливіших економічних партнерів Китаю.

Входження Китаю до числа країн соціалістичної орієнтації ознаменувало початок нового етапу в розвитку двосторонніх відносин, який був позначений вирішальним впливом ідеології. Прихід до влади комуністів на чолі з Мао Цзедуном та утворення у 1949 р. Китайської народної республіки мали наслідком практично повне припинення міждержавних, дипломатичних, політичних, економічних і культурних відносин зі США.

За умов швидкого зростання соціалістичного табору – на початок 1970-х років він охоплював вже більшу частину Євразійського континенту – перед правлячими колами США постала гостра проблема пошуку ефективних засобів протидії світовому розповсюдженню суспільних відносин «радянського зразка». Найбільш прийнятним варіантом розв’язання цієї проблеми у Білому домі визнали використання зростаючих розходжень між лідерами соцтабору – СРСР та Китаєм. Як відомо, цей план, ключовими елементами втілення якого стали «човникова дипломатія» Г. Кіссинджера і А. Хейга, а також наступний візит президента США Р. Ніксона до КНР в 1972 р., дозволив значно покращити відносини між Вашингтоном та Пекіном.

Важливо відзначити, що передумовою цього зближення стала розробка взаємоприйнятних зовнішньополітичних концепцій двох держав. З боку Китаю це була політика «боротьби проти гегемонії двох наддержав», яка передбачала повну відмову його лідерів навіть від видимості класово-ідеологічного підходу до міжнародних відносин; американці ж обґрунтовували можливість повноцінної міждержавної взаємодії з комуністичною державою за допомогою концепції «деідеологізації» або «кінця ідеології», яка у загальних рисах була сформульована 1960–1970-х рр. За словами Ганса Моргентау, одного з розробників цього теоретичного підходу, «багато чого можна виграти й при цьому нічого не втратити, переорієнтувавши американську зовнішню політику на традиційну неідеологічну основу» [14, с.243].

Незважаючи на певне зниження рівню конфронтації, китайсько-американські взаємини у 1970-х рр. носили характер міждержавних, але не дипломатичних відносин. Лише з проголошенням китайським керівництвом у 1979 р. «нового курсу» стосунки між двома країнами набули більш-менш повноцінного і стабільного характеру. Певною мірою процес розвитку співпраці Пекіна та Вашингтона було призупинено внаслідок подій 1989 р. на площі Тяньаньмень. Зокрема, згорнуто було програми військового співробітництва, однак економічні зв’язки майже не погіршились. Нарешті, з 1993 р. Сполученими Штатами було проголошено курс на «залучення» Китаю, який передбачав запрошення азійських партнерів як до розподілу впливу (зрозуміло, у доволі обмеженому масштабі) на міжнародне середовище в цілому, так і до розділення відповідальності за те, що коїться у світі. Як зауважив російський дослідник М. Г. Носов, це було обумовлено тим, що на той час «зростання політичного й економічного впливу Китаю... вимагало адекватної реакції з боку Вашингтона» [15, с.4].

З останнім погоджуються й китайські політологи – на їхню думку, вже у середині 1990-х років у США з’явилися три головних причини до більш глибокого усвідомлення важливості стабільних відносин з КНР:

- стрімке зростання військової та економічної моці Китаю;
- розуміння серйозності проблеми взаємин з КНР для майбутньої зовнішньої політики Вашингтона;

– усвідомлення того, що нестабільність у відносинах з Пекіном не тільки завдає шкоди глобальним стратегічним інтересам США, але й викликає невдоволення усередині країни [16, с.36].

Загалом, після успішного здійснення економічних реформ Ден Сяопіна Китай на початок ХХІ ст. перетворився на потужного учасника міжнародної політики, на що у Білому домі не могли не відреагувати. Одним з варіантів пошуку шляхів до взаєморозуміння між цими країнами, як вже було сказано, і стала концепція «G-2».

Вперше поняття «Група двох» у публічний обіг впровадив американський економіст Фред Бергстен у своїй праці «Сполучені Штати та світова економіка: зовнішньоекономічна політика на наступне десятиліття» (2005) [17]. Він обґрунтував необхідність встановлення «особливих» відносин США й Китаю, спираючись на те, що ці країни мають «найбільш важливі у світовому масштабі національні економіки». На користь останнього твердження він наводив наступні аргументи:

– Китай незабаром обжене Японію й стане другою державою за економічною міццю після США;

– на долю Китаю і Сполучених Штатів припала майже половина загального обсягу економічного зростання під час чотирирічного бума, який передував економічній кризі;

– КНР і США є двома найбільшими торгівельними державами;

– Китай і Сполучені Штати є двома найбільшими країнами-забруднювачами навколишнього середовища;

– у сфері світової економіки КНР та США перебувають, образно кажучи, на «протилежних чашах терезів»: Сполучені Штати мають найбільший в світі зовнішній борг, у той же час як Китай є найбільшою країною-експортером і найбільшим власником доларових резервів;

– Китай і США є лідерами двох груп промислово розвинутих країн; вони мають ринки, що швидко розвиваються; на кожну з груп країн, що перебувають під економічним впливом Сполучених Штатів та Китайської Народної Республіки, припадає біля половини всього світового виробництва.

У подальшому Бергстен продовжив відстоювати свою ідею. Так, виступаючи 12 серпня 2011 р. з доповіддю в Інституті міжнародної економіки Петерсона, він заявив, що «ще 5 років тому запропонував, щоб США й Китай разом працювали над створенням «G-2» – неофіційного об'єднання, яке могло б забезпечити їхнє ефективне спільне лідерство у світовій економіці. Ця ідея і тоді, і зараз полягає у тому, щоб розвивати більш близькі робочі відносини між ними (США й Китаєм. – Д. З.), у результаті чого можна було б підсилити спільний вплив на світову економіку й у такий спосіб стабілізувати її, при цьому не витісняючи подібні існуючі міжнародні інституції – G7/G8 та домінуючу з нещодавнього часу G-20, а також міжнародні організації (особливо МВФ і ВТО. – Д. З.)» [18].

Фред Бергстен вважає, що утворення «Групи двох» допоможе у розв'язанні багатьох глобальних проблем, серед яких він в першу чергу виділяє наступні:

- відновлення економічних систем США та КНР після глобальної фінансово-економічної кризи, яка розпочалася 2008 р.;
- реформування міжнародної фінансової архітектури з метою запобігання подібних криз у майбутньому;
- створення дієвих міжнародних механізмів для захисту планети від загрози глобального потепління.

Важливо також зауважити, що, розглядаючи «перші паростки» концепції «Групи двох», Бергстен вважає неможливим утворення «G3» у складі «США–Китай–ЄС», оскільки країни Євроспільноти не мають змоги досягнути весь спектр глобальних проблем, які можуть розглядатися в рамках «G-2» [19].

Іншою особливістю початкового етапу розвитку концепції «G-2» був її переважно економічний характер. Прикладом може слугувати стаття президента Всесвітнього Банку Роберта Зелліка та його колеги, економіста й старшого віце-президента Джастіна Іфу Ліня, розміщена 6 березня 2009 р. на сторінках газети «Вашингтон пост». Банкіри прямо заявили, що «заради відновлення світової економіки ці два економічних центри впливу (Китай та США. – Д. З.) повинні співробітничати та стати «двигуном» для «G-20». Без сильної «G-2» «G-20» стане розчаруванням» [20].

Подальшого розвитку та нового змістовного наповнення вказана концепція набула у працях стовпів зовнішньої політики США – Збігнева Бжезинського (стаття «Група двох, яка може змінити світ», опублікована у «Файненшл таймс» 14 січня 2009 р.) [21] та Генрі Кіссинджера (стаття «Світ повинен винайти новий порядок або поринути у безлад», опублікована в лондонській «Індепендент» 20 січня 2009 р.) [22]. Незважаючи на те, що у цих майже одночасних публікаціях всесвітньо відомі аналітики вперше широко оприлюднили своє бачення організації американсько-китайського співробітництва у зазначеному вище форматі, спроби обґрунтувати необхідність зближення з Пекіном можна зустріти і в їхніх попередніх працях.

Так, Збігнев Бжезинський ще у «Великій шахівниці», яка вийшла друком наприкінці ХХ ст., виділяє Китай як державу, що «є одним з п'яти геополітичних центрів та ключових геостратегічних діючих осіб» [23, с.55–56]. У наступній праці «Ще один шанс. Три президента та криза американської наддержави» (2007) фахівець відзначає, що організація Китаєм «східноазійського об'єднання» займає чільне місце серед таких несприятливих для США глобальних тенденцій, як загострення проблеми тероризму та екстремізму в Пакистані, зростання претензій Ірану на домінування в зоні Перської затоки і т. ін. [24, с.147–151]. Бжезинський також вважає, що зустрічі світових лідерів у форматі «G-8» стали анахронізмом, адже, незважаючи на існуючу зараз точку зору, членство у

«G-8» зовсім не означає, що країни, які туди входять, є найбільш прогресивними в економічному плані (якщо дотримуватися такого підходу, то до складу цієї організації варто було б включити також Китай, Індію, Бразилію, Індонезію та Південну Африку). Тож, на його думку, «G-8» стала пережитком минулого та має уступити місце новим структурам.

Взагалі, ретельний аналіз тексту цієї праці Бжезинського дозволяє дійти висновку, що саме у ній було викладено основні ідеї, квінтесенція яких у вигляді статті «Група двох...» викликала два роки потому широкий міжнародний резонанс. Так, саме у книзі «Ще один шанс...» було висунуто думку про необхідність організації за участі Китаю щорічних консультативних зустрічей на вищому рівні, які мали б об'єднати ключові політичні і економічні держави для діалогу щодо «глобальних умов та тенденцій сучасності». За Бжезинським, утворення «більш представницького органу», ніж «G-8», «навіть якщо він буде неформальним і не входить у систему ООН», котрий міг би, «діючи методами, які більш відповідають духу часу, зайнятися такими проблемами, як справедливість у питанні нерозповсюдження ядерної зброї, розподіл тягаря, пов'язаного з полегшенням глобальної злиденності чи то спільної необхідності для багатих і бідних країн розглянути проблеми глобального потепління», означало б деякий компроміс з КНР [24, с.185]. На думку експерта, це цілком прагматична лінія, яка, за умов успішної реалізації сприятиме укріпленню позицій Сполучених Штатів як глобальної держави, оскільки «військової сили, навіть посиленої економічною міццю та витонченою стратегією вищої еліти, вже недостатньо, щоб забезпечити імперське домінування» [24, с.186].

В свою чергу, Генрі Альфред Кіссинджер також багато попрацював над прогнозуванням проблемних ситуацій, з якими може зіткнутись зовнішня політика Сполучених Штатів у Східній Азії. Так, зупиняючись у своїй книзі «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2001) на основних інтересах Вашингтона в цьому регіоні, він зауважує: «Ворожий азійський блок, що об'єднує найбільш населені країни світу, котрі мають величезний ресурсний потенціал і найбільш працювате населення, несумісний з національними інтересами Сполучених Штатів. Тому Америка має зберігати свою присутність в Азії, а її геополітичною метою має залишатися запобігання об'єднанню азійських держав в недружній до Сполучених Штатів блок» [25, с.113]. На його переконання, такий блок цілком може бути створений за ініціативою та під проводом Китаю.

Оцінюючи можливість запобігання такому розвитку подій, Г. Кіссинджер відмітив, що «... в Азії не існує політичних і стратегічних умов, які б зумовили б скоординовані [зі США] дії азійських держав; примусити їх об'єднатися може лише явна загроза з боку Китаю» [25, с.117]. З цього він робить простий висновок: для того, щоб Сполучені

Штати мали змогу контролювати цей регіон, їм потрібно лише вміло грати на побоюваннях держав «Китайської загрози». Аналізуючи ж перспективи власне американсько-китайських відносин, експерт зауважує, що «Конфронтація з Китаєм має допускатися лише як крайня міра, але не як стратегічний вибір» [25, с.141]. Підсумовуючи, він впевнено стверджує, що саме Китай «має найвагоміший шанс стати суперником Сполученим Штатам у ХХІ сторіччі, хоча, на мій погляд, не в його першій чверті» [25, с.154].

Нарешті, 2011 р. вийшла нова книга Генрі Кіссінджера «Про Китай», у якій він не тільки проаналізував основні етапи сучасного розвитку азіатської країни, але й поставив ряд питань, на які, на нашу думку, мали б відповісти голови КНР та США [26, с. 414]. Як зауважив експерт, Сполучені Штати і Китай є не стільки національними державами, скільки виразниками інтересів визначеної культурної ідентичності. Кожна з цих держав має власне історичне бачення своєї політичної і економічної унікальності, а також сталу національну самовпевненість. Тож цілком природно, що при зіткненні таких держав в межах глобального світу цілком ймовірно виникнення напруженості між ними.

В американсько-китайських відносинах ХХІ ст. Кіссінджер відзначає дві тенденції, які у певному сенсі є протилежними одна одній: незважаючи на розвиток в цілому конструктивної взаємодії, між Вашингтоном та Пекіном виникли й деякі принципові розбіжності, які проявляються, зокрема, у сфері економіки та у питанні щодо розповсюдження зброї масового враження. При цьому експерт наголошує, що найбільш серйозні суперечності між Китайською Народною Республікою та Сполученими Штатами Америки полягають не в економічній, а в політичній сфері.

Під проблемою розповсюдження зброї масового враження Кіссінджер розуміє, насамперед, ядерну програму Північної Кореї. Характеризуючи «корейську дилему» в американсько-китайських відносинах, він підкреслює: незважаючи на те, що нинішні спроби КНДР отримати ядерну зброю несуть загрозу Пекіну, падіння північнокорейського режиму загрожує йому не менше, оскільки у цьому випадку Сполучені Штати матимуть змогу впритул наблизитись до сухопутних кордонів КНР. Втім, фахівець зазначає, що американського контролю над простором Тихого океану, зокрема, над водними шляхами транспортування нафти, цілком достатньо для того, щоб поставити під загрозу існування Китаю.

Проблеми ж економічного характеру, вважає Г. Кіссінджер, в більшому, або меншому ступені пов'язані зі штучним заниженням курсу юаню щодо долару США, що, з одного боку, підвищує конкурентоспроможність китайських товарів на міжнародному ринку, а з іншого – робить менш вигідним вихід американських корпорацій на китайський ринок. Експерт, разом з тим, відкидає можливість

загострення економічної конфронтації за ініціативи Китаю, який має достатню своїх внутрішніх проблем, на кшталт спричиненого політикою «однієї дитини» загального старіння нації [26, с. 425]. Якщо події розвиватимуться за «мирним сценарієм», то, на його думку, «Для Америки і Китаю буде відкрито шлях до сумісного розвитку: ці дві країни будуть переслідувати свої внутрішні цілі, співробітничати в тих сферах, де це можливо, та регулювати свої відносини з метою мінімізації конфлікту» [26, с. 438].

Як бачимо, корифеї американської міжнародно-політичної науки висунули достатню переконливі аргументи на користь встановлення «особливих відносин» з Китаєм. Розглянемо тепер їхнє бачення основних шляхів, методів та засобів американсько-китайського зближення. Так, З. Бжезинський висловлює думку про те, що «G-2» може бути корисною не тільки у плані пошуку виходу зі світової фінансової кризи та призупинення процесу глобального потепління, але й при розв'язанні гострих міжнародних проблем, як-от: ядерні програми Північної Кореї та Ірану, Індо-Пакистанське протистояння, Арабсько-ізраїльський конфлікт, підвищення миротворчої ефективності ООН, нерозповсюдження ядерної зброї та ядерне роззброєння.

Реалізація цих завдань має здійснюватися шляхом утворення неформальної «двійки», в рамках якої взаємини між США і Китаєм повинні набути характеру всеосяжного партнерства – такого ж, як відносини американців з ЄС та Японією. Зважаючи на це, Бжезинський вважає за потрібне налагодити процедуру регулярних неформальних зустрічей вищих керівників двох країн, щоб вони могли особисто проводити поглиблені дискусії не тільки з питань двосторонніх відносин, але й з міжнародної проблематики в цілому [21].

Генрі Кіссинджер дещо по-іншому розставляє акценти у власному проекті «Групи двох». У своєму прагненні донести до американської політичної еліти необхідність глибокого співробітництва з КНР він звертає головну увагу, передусім, на економічний аспект. Експерт відзначає, що світова фінансова криза завдала неймовірної шкоди економіці США, підірвавши їхній авторитет настільки серйозно, що у міжнародному співтоваристві виникло розчарування американською економічною моделлю. Останнє, на його думку, може призвести до того, що деякі країни, прагнучи подолати кризові явища, спробують самостійно «вийти» з існуючої економічної системи, замість того, щоб реструктурувати її спільними зусиллями (останній варіант він вважає більш «безболісним». – Д. З.).

Основною причиною виникнення світової економічної кризи Кіссинджер вважає відсутність «належних механізмів глобального регулювання економіки». Тож, із цього визначення постає основна думка: для розв'язання глобальних проблем потрібні спільні зусилля всього людства. Оскільки ж через вже зазначені причини роль Китаю у сучасній світовій політиці є вирішальною, то формування нового

світового порядку буде значною мірою залежати від його взаємин зі США. Фахівець застерігає, що ігнорування Китаю в справах світоустрою може призвести до посилення регіоналізації й меркантилізму в усьому світі, а це, в свою чергу, безумовно погіршить і без того тяжке становище Америки.

Що ж до вирішення в рамках «Групи двох» нагальних політичних проблем міжнародних відносин, Г. Кіссинджер, на відміну від З. Бжезинського, є більш «м'яким та розпливчастим» у своїх формулюваннях, уникаючи конкретних прикладів можливої реалізації американсько-китайської співпраці на світовому рівні. Однак сказане не впливає на загальне переконання Кіссинджера у тому, що сьогодні США повинні зважати на міць і потенціал КНР, а, отже – розширювати рамки співробітництва з цією державою. Основною метою цієї співпраці має бути виявлення спільних глобальних інтересів, а також спільне вирішення існуючих нині міжнародних проблем, з огляду на те, що Сполучені Штати поки що зберігають досить вагомий вплив на світову спільноту [22]. Тож, для того, щоб цей вплив залишався дієвим і таким, який в найближчому майбутньому не зможуть оспорити сильні геополітичні гравці або регіональні блоки держав, США мають створити об'єднання, могутність якого не можна похитнути. Китайська Народна Республіка, на його думку, є найкращим партнером, якого тільки можна залучити до такого співробітництва.

Таким чином, виникнення та розвиток в американській міжнародно-політичній науці концепції «G-2», яка передбачає розподіл відповідальності за долю людства між США та КНР, можна вважати відповіддю, з одного боку, на значне укріплення глобальних економічних та військово-стратегічних позицій Китаю, а з іншого – на падіння авторитету Сполучених Штатів у світовій політиці. При цьому на початковому етапі свого розвитку, зокрема, у працях Фреда Бергстена, «Група двох» розумілась як ефективний механізм співпраці Вашингтона та Пекіна, спрямованої, передусім, на вирішення проблем у сферах глобальної економіки та екології. Нового змістового наповнення згадана концепція набула у працях Генрі Кіссинджера та Збігнева Бжезинського. Вони перетворили «G-2» на нову геополітичну модель, яка передбачає тісне співробітництво США та Китаю не тільки у справі врегулювання економічних та політичних проблем глобального масштабу, але й у формуванні нового світового порядку. Специфічні риси та відмінності бачення цими стовпами американської зовнішньої політики перспектив «Групи двох» вимагають подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. **Sutter R. G.** U.S. – Chinese relations: perilous past, pragmatic present / Robert G. Sutter. – Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2013. – 342 p.
2. **Дмитриев В.** Интрига американо-китайских отношений: к соперничеству через партнерство / В. Дмитриев // Международные

- процессы. – 2012. – Т. 10. – № 3 (30–31): Сентябрь–декабрь. – С. 143–146.
3. **Котлов М. В.** Будущее американо-китайских отношений. Очередной виток напряженности / М. В. Котлов // Обозреватель-Observer. – 2010. – №4. – С. 106–112. 4. **Лексютина Я. В.** США и Китай: линии соперничества и противоречий / Я. В. Лексютина. – СПб. : СПбГУ, 2011. – 230 с. 5. **Лексютина Я. В.** Китайский вектор внешней политики Б. Обамы: преемственность и инновации / Я. В. Лексютина // Политэкс. – 2011. – Т. 7. – № 1. – С. 222–236. 6. **Лексютина Я. В.** Американо-китайские отношения в 2009–2011 гг.: иллюзорность партнерства / Я. В. Лексютина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – №2(16). – Часть 1. – С. 111–115. 7. **Политика США** в Азиатско-Тихоокеанском регионе в период администрации Б. Обамы / [отв. ред. Б. А. Ширяев, И. А. Цветков, Я. В. Лексютина]. – СПб. : СПбГУ, 2012. – 260 с. 8. **Фесенко М. В.** Криза американської економічної моделі і підйом Китаю / М. В. Фесенко // Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 4. – С. 147–160. 9. **Курнишова Ю. В.** Американо-китайське суперництво на сучасному етапі: тенденції та особливості [Електронний ресурс] / Ю. В. Курнишова // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №2(11). – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2009/37.pdf 10. **Погорелова І. С.** Адміністрація Б. Обами і країни Північно-Східної Азії: основні контури американської політики / І. С. Погорелова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 20 (183). – 2009. – С.79–87. 11. **Шевчук О. В.** Китайсько-американські відносини: новий вимір зближуючої конкуренції / О. В. Шевчук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Спецвипуск. – С. 608–614. 12. **Бурьян М. С.** Експансія в епоху глобалізації: український вектор / М. С. Бурьян // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2013. – № 1 (260). – Частина 2. – С. 5–12. 13. **Гончар Б. М.** Геостратегічний "порядок денний" для НАТО: точка зору З. Бжезинського / Б. М. Гончар, Ю. Б. Гончар // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2011. – Вип. 101. – С. 11–13. 14. **Morgenthau H. J.** A New Foreign Policy for the United States – N. Y. : Praeger Publishers, 1969. – 252 p. 15. **Носов М. Г.** Політика США в отношении Китая / М. Г. Носов // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2000. – № 7. – С. 3–25. 16. **China-U.S. Relations Transformed: Perspectives and Strategic Interactions** / [ed. by Suisheng Zhao]. – L. : Routledge, 2007. – 256 p. 17. **Bergsten C. F.** The United States and the World Economy: Foreign Economic Policy for the Next Decade / C. Fred Bergsten. – Washington : Peterson Institute, 2005. – 454 p. 18. **Bergsten C. F.** The United States in the World Economy [Electronic Resource] / C. Fred Bergsten. – Access Mode: <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=1905> 19. **Bergsten C. F.** The United States–China Economic Relationship and the Strategic and Economic Dialogue [Electronic Resource] / C. Fred

Bergsten. – Access Mode: <http://www.piie.com/publications/testimony/testimony.cfm?ResearchID=1291> 20. **Zoellick R. B.** Recovery: A Job for China and the U.S. [Electronic Resource] / Robert Zoellick, Justin Yifu Lin // Washington Post. – 2009. – Friday, March 6. – Access Mode: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/03/05/AR2009030502887.html> 21. **Brzezinski Z.** The Group of Two that could change the world [Electronic Resource] / Zbigniew Brzezinski // The Financial Times. – 2009. – January 14. – Access Mode: <http://www.ft.com/cms/s/0/9c4f2c06-e1da-11dd-afa0-0000779fd2ac.html> 22. **Kissinger H.** The world must forge a new order or retreat to chaos [Electronic Resource] / Henry Kissinger // The Independent. – 2009. – Tuesday, January 20. – Access Mode: <http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/henry-kissinger-the-world-must-forge-a-new-order-or-retreat-to-chaos-1451416.html> 23. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1998. – 256 с. 24. **Бжезинский З.** Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2010. – 192 с. 25. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер. – М. : Ладомир, 2002. – 352 с. 26. **Kissinger H.** On China / H. Kissinger. – N. Y. : The Penguin Press, 2011. – 586 p.

Зотіков Д. А. Проблема формування американської геополітичної моделі «Група двох» (G-2)

Статтю присвячено дослідженню основних передумов виникнення, сутності та можливих варіантів практичної імплементації американської геополітичної моделі «G-2».

Здійснено короткий екскурс в історію офіційних відносин між США та Китаєм. Підкреслюється, що з самого початку в американсько-китайських відносинах ключову роль відігравала економічна складова.

Визначено основні передумови виникнення та розвитку в американській міжнародно-політичній науці концепції «G-2», яка передбачає розподіл відповідальності за долю людства між США та КНР. Встановлено, що її поява була відповіддю, з одного боку, на значне укріплення глобальних економічних та військово-стратегічних позицій Китаю, а з іншого – на падіння авторитету Сполучених Штатів у світовій політиці.

З'ясовано, що на сьогодні існують два основні підходи до трактовки концепції «G-2». Перший підхід представлено Фредом Бергстеном, який розумів «Групу двох» як ефективний механізм співпраці Вашингтона та Пекіна, спрямованої, передусім, на вирішення проблем у сферах глобальної економіки та екології. Представниками другого підходу є Генрі Киссинджер та Збігнев Бжезинський. В їхніх працях «G-2» перетворилася на нову геополітичну модель, яка передбачає тісну взаємодію США та Китаю не тільки у справі

врегулювання економічних та політичних проблем глобального масштабу, але й у формуванні нового світового порядку.

Ключові слова: США, Китай, «Група двох» (G-2), Ф. Бергстен, Г. Кіссінджер, З. Бжезинський.

Зотиков Д. А. Проблема формирования американской геополитической модели «Группа двух» (G-2)

Статья посвящена исследованию основных предпосылок возникновения, сущности и возможных вариантов практической имплементации американской геополитической модели «G-2».

Осуществлен краткий экскурс в историю официальных отношений между США и Китаем. Подчеркивается, что с самого начала в американо-китайских отношениях ключевую роль играла экономическая составляющая.

Определены основные предпосылки возникновения и развития в американской международно-политической науке концепции «G-2», предусматривающей разделение ответственности за судьбы человечества между США и КНР. Установлено, что ее появление было ответом, с одной стороны, на значительное укрепление экономических и военно-стратегических позиций Китая, а с другой – на падение авторитета Соединенных Штатов в мировой политике.

Выяснено, что на сегодняшний день существует два подхода к трактовке концепции «G-2». Первый подход представлен Фредом Бергстеном, который понимал «Группу двух» как эффективный механизм сотрудничества, направленного, прежде всего, на разрешение глобальных экономических и экологических проблем. Представителями второго подхода являются Генри Киссинджер и Збигнев Бжезинский. В их работах «G-2» превратилась в новую геополитическую модель, которая предусматривает тесное взаимодействие США и Китая не только в деле урегулирования экономических и политических проблем глобального масштаба, но и в формировании нового мирового порядка.

Ключевые слова: США, Китай, «Группа двух», (G-2), Ф. Бергстен, Г. Киссинджер, З. Бжезинский.

Zotikov D. A. The Problem of the American Geopolitical «The Group of Two» («G-2») Model Creation

The article is devoted to research of the American geopolitical «G-2» concept, its main prerequisites, essence and probable ways of practical implementation.

The brief survey of the history of official relations between the USA and China is made. It is pointed out that from the beginning of American-Chinese relations the economic component plays a key role.

The main prerequisites of the origin and development of the «G-2» concept in the American International Political Science are determined. This concept provides division of responsibility for the fortunes of mankind

between the USA and China. It is ascertained that emergence of this concept was the answer, on the one hand, to the sizeable strengthening of economic and military-strategic positions of China, and, on the other hand, to the decline of United States' authority in the World Policy.

It is found out that two approaches to the «G-2» concept interpretation are existed today. The first one is presented by Fred Bergsten. This specialist understands «The Group of Two» as effective mechanism of cooperation. The main aim of this mechanism must be solution of global economic and ecological problems. The representatives of the second approach are Henry Kissinger and Zbigniew Brzezinski. In their works «G-2» concept is turned into the new geopolitical model. This one provides close cooperation between the USA and China not only for the settlement of the globalscale economic and political problems, but for the New World Order creation.

Key words: the USA, China, «The Group of Two», F. Bergsten, H. Kissinger, Z. Brzezinski.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к.і.н., доц. Савенков В. В.

УДК [94(4)+929 Черчилль] «1943»

М. О. Markova

**WINSTON CHURCHILL AND THE DEVELOPMENT OF IDEA
OF THE «UNITED STATES OF EUROPE» IN 1943**

In modern historiography devoted to the development of European unity and the creation of the European Union, the name of the British statesman Winston Churchill is mentioned often in the context of a post-war peace settlement. As his main contribution to the development of European integration, many scientists lead his speech in Zurich in 1946, when Churchill openly called for «re-create the European family in a regional structure called, it may be, the United States of Europe» [4]. This performance has really become an important impetus for cooperation between Western European countries and is considered the starting point for the development of European integration in the post-war period.

However, the idea of a «United States of Europe» at the time wasn't new to Churchill. British politician in the 30-ies didn't hide his admiration for the activities of Aristide Briand, who hatched a plan «on interstate federal relations», Churchill was also significantly influenced by the ideologue of the Pan-European Union, the Austrian Count Richard Coudenhove-Kalergi.

During the Second World War, Churchill was the only one of the «Big Three» who has seen the successful future of the European continent only on condition an interstate association. And it was during a fierce confrontation in Europe, Churchill devised a plan to create such an integrative formation, where European nations would achieve mutual understanding and further strife would become impossible because of the unity of interests.

As in the foreign and domestic historiography when considering the role of Churchill in the creation of European unification is the emphasis on Churchill's speech in Zurich, and prior to this period is not considered, we decided to fill the gap and to elucidate the progress of the idea of «United States of Europe» Winston Churchill in 1943 year.

As the main sources for this writing were used memoirs of Winston Churchill himself, his contemporaries – G. Kennan, Ch. de Gaulle, A. Eden, F. Roosevelt, I. Mayskiy, and bibliographical works of leading Russian scholar on the history of Great Britain V. Truhanovskiy. As the knowledge base was used electronic version of the book of the Estonian School of Diplomacy «History of European unification» [2] and an article by Russian researchers of European integration V. Bredihin and A. Lyagusha dedicated to Pan-European movement [1].

In writing this article, we faced two objectives: first, to comprehensively review the activities of Winston Churchill to promote the

idea of a «United States of Europe» in 1943, and second, to analyze its impact on the further development of the European continent.

In February 1943, the Battle of Stalingrad, Soviet troops defeated the invaders – the event along with the battle of Kursk was a turning point in the war, after which the German troops finally lost the strategic initiative. The outcome of the war became apparent – Germany defeated. Churchill clearly understood that after this victory will begin a counter-offensive of the Soviet troops, and soon the communist ideology can overwhelm the countries of Eastern and South-Eastern and Central Europe. Back in October 1942, when the outcome of the war it was difficult to predict, Winston Churchill wrote to the Minister of Foreign Affairs A. Eden what is needed in the future to create a United States of Europe in order to avoid «catastrophe if Russian barbarism suppressed the culture and independence of the ancient states Europe» [8, p. 572]. Now, however, the situation became apparent to Churchill – either the United Kingdom and the United States will take the initiative to establish the United States of Europe, or Europe will be influenced by the socialist Soviet Union, radically alien to the serial imperialist Churchill.

Already in March 1943, Churchill went to New York to take part in the Fifth Congress of the Pan-European Movement held R. Coudenhove-Kalergi. In his welcome message to Congress, Winston Churchill said that he hoped that in the structure of global institutions, who represents the United Nations, the Council of Europe will arise, which will include the High Court for the settlement of disputes, administrative authorities, military forces, both national and international, are in constant readiness to enforce these decisions [1].

But Churchill was not limited to this speech. On May 22, 1943, British Prime Minister sets out his idea of the post-war settlement to the representatives of the American leadership during the Washington conference «Trident». According to Churchill, the main objective should be to the allies to prevent future aggression by Germany or Japan. Churchill wrote: «For this purpose I intended to create an association in the United States, Britain and Russia. If the United States will want to include China in this association, I will be ready to agree with this, but what would we have any great importance attached to China, it can not be compared with the other three powers, which will be based on a true responsibility for the world. They, along with some other powers are to form the Supreme World Council» [8, p. 677].

In accordance with the plan of Churchill, in submission of the Supreme Council of the World were to be three regional councils, one for Europe and one for the American hemisphere and one for the Pacific Ocean. According to Churchill, the European Regional Council was to consist of 12 states or confederations. Churchill stressed the need to recreate a strong France, «because of the prospect of the absence of a strong state on the map between England and Russia was unattractive». In other words, France was to become the reliable barrier that will not allow the Soviet influence spread to the UK. In addition, Churchill believed that the United States is unlikely to indefinitely keep guard over a large force in Europe. In South-Eastern Europe, Churchill

saw the creation of a confederation – Balkan Federation and Danubian Federation with the center in Vienna, «which must be to some extent fill the gap that has formed as a result of the disappearance of the Austro-Hungarian Empire» [8, p. 678].

Regarding Prussia Churchill said that it would be wise to separate it from the rest of Germany, order to 40 million population will represented Prussia such European community, which can be dealt with. Poland and Czechoslovakia, in the words of Churchill, should to maintain friendly relations with Russia. «Remain Scandinavian countries, as well as Turkey, which may agree, but possible will not wish together with Greece, play some role in the Balkan system». Churchill also said that in Europe could be formed by a group of Belgium, the Netherlands and Denmark. As conceived by the British politician, every European country should appoint a representative to the European Regional Council, «thus creating, a kind of United States of Europe» [8, p. 678].

For American countries Churchill also included regional council, which was to enter Canada as a representative of the British Commonwealth of Nations. Apparently, in order to divert Russia from European affairs and divert its attention to the Far East, Churchill proposed to establish a council for the Pacific, where the Soviet Union had to go.

In the words of Churchill, the members of the Supreme Council of the World to participate in the meetings of the regional councils in which they have a direct interest. Questions that will not be able to resolve regional councils were automatically considered by the World Council.

According to the scheme of Churchill, in all three regional councils Great Britain was one of the participants. Thus, Churchill wanted to emphasize the role and importance of the Empire in the world.

As you can see, the Winston Churchill's idea of the «United States of Europe» was dictated by the desire to protect the British national interest. Winston Churchill believed that no Germany was the greatest evil for Britain, but the Soviet Russia was the carrier indirect threat in the form of exports of national liberation and revolutionary movements for the British colonial empire. «Churchill admitted that by the spring of 1945 the «Soviet threat» in his eyes, «took the place of the Nazi enemy», – writes V. Truhanovskiy [7, p. 380]. On this occasion, the famous historian and sociologist M. Sarkisyants said: «Great Britain declared war Great Germany not for the fact that Germany propagated the Nazi and Fascist dictatorship in all the new countries, but because of the Third Reich expansion in the sphere of British interests» [5, p. 318]. Therefore, once the immediate threat to the United Kingdom passed, in front of Churchill became a problem of defending a colonial empire from the revolutionary sentiments, which were coming from a socialist state.

In March – April 1943 British Foreign Secretary Anthony Eden visited the United States [6]. In conversation with Roosevelt on March 15, 1943 A. Eden said: «Russia is our most difficult problem ... England is likely to be too weak to oppose the Russian one». Therefore, according to A. Eden, the

feud between the UK and the U.S. is not allowed, and they must stand together against common opponents [7, p. 348]. Eden fully reflected the views of Churchill, who also believed that the U.S. and the UK have the same opponents; chief among them is socialism and the revolutionary movement of the peoples.

In October 1943, at a meeting of foreign ministers of Great Britain, the USSR and the USA in Moscow on the initiative of the British side it was decided to create a European Advisory Commission. According to memoirs of the American ambassador to the USSR George Kennan, «the British wanted to create it for resolve all the European problems of non-military nature of common interest for the allies» [3]. But, according to Kennan, the concept contradicted to Roosevelt's desire to have the freedom of action with regard to post-war Europe, because he felt it was important for both foreign and domestic policy for the United States. As a result, the function of this advisory body were limited to addressing issues on the terms of surrender, of the occupation zones and mechanisms for implementing the decisions of the surrender.

As we can see, in 1943, Churchill stepped up attempts to attach the idea of the «United States of Europe» real contours. On the one hand, through the creation of European associations under the auspices of the United Kingdom he aimed to strengthen the position of his state and to level it up in dealing with the United States. On the other hand, at the head of the European powers Churchill planned to put their pre-war government, which at that time were in exile in London and with the support of UK were ready to proceed to leadership in European intergovernmental entities. From this perspective Churchill hoped that the Soviet Union could not but influence the European states, and, consequently, the communist ideas do not overwhelm Britain and its colonies.

Churchill's attempts to implement the idea of the «United States of Europe» were not crowned with any particular success in 1943. After the victory of the Soviet troops in the Battle of Stalingrad and the Conference in Quebec, at which the U.S. limited the ability of the British side in the use of the atomic bomb, the UK took the third place in the «Big Three», which, of course, dealt a blow to the ambitious prime minister. With this distribution of powers, Churchill had no way to force the Allies to implement his ideas. However, during this period have formulated the basic tenets with which Churchill «exploded» European public during his speech in Zurich in September 1946.

List of references

1. **Бредихин А. В.** Панъевропейское движение в дискурсе Второй мировой войны: попытка исторического анализа идеи объединения Европы [Electronic resource] / А. В. Бредихин, А. А. Лягуша. – Access mode: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ipd/2009_1/31Bredihin.htm
2. **История** объединения Европы [Электронный ресурс] / [сост. и ред. :

- П. Пальк, В. Маде, Э. Симпсон, Л. Яансалу]. – Режим доступа: http://www.edk.edu.ee/ul/el_opik_r.pdf. 3. **Кеннан Дж.** Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана [Электронный ресурс] / Дж. Кеннан. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/usa/kennan/07.html>. 4. **Speech of Sir Winston Churchill Zurich, 19th September 1946** [Electronic resource] // Parliamentary Assembly Council of Europe. The official site. – Access mode: http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/AboutUs/zurich_e.htm. 5. **Саркисянц М.** Английские корни немецкого фашизма. От британской к австро-баварской «расе господ» / М. Саркисянц; [пер. с нем. М. Некрасова]. – СПб. : Академический проект, 2003. – 400 с. 6. **Суходеев В. В.** Сталин. Военный гений [Электронный ресурс] / В. В. Суходеев. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/suhodeev_vv/07.html 7. **Трухановский В. Г.** Уинстон Черчилль / В. Г. Трухановский. – М. : Международные отношения, 1982. – 464 с. 8. **Черчилль У.** Вторая мировая война : в 3-х книгах / У. С. Черчилль. – М. : Воениздат, 1991 – .– Кн. 2. – Т. III–IV. – 1991. – 671 с.

Маркова М. О. Уїнстон Черчилль та розвиток ідеї «Сполучених Штатів Європи» у 1943 році

Статтю присвячено аналізу ідеї «Сполучених Штатів Європи», висунутої У. С. Черчиллем у 1943 р. Під час Другої Світової війни У. Черчилль був єдиним політиком з «Великої трійки», хто намагався втілити цю ідею у життя. 1943-й рік став переламним у війні, оскільки після поразки фашистських військ у Сталінградській битві стало зрозуміло, що Німеччина буде переможена, а вплив Радянського Союзу у світі поступово зростатиме. В якості противаги СРСР на Європейському континенті та з метою запобігання конфліктів між європейськими країнами У. Черчилль запропонував створити «Сполучені Штати Європи».

За його задумом, ключовими гравцями у цьому об'єднанні мали стати Франція та Німеччина. Вбачаючи загрозу з боку Радянського Союзу у вигляді експорту національно-визвольних та революційних рухів, У. Черчилль детально сформулював свій наднаціональний проект, покликаний стати бар'єром на шляху цих рухів. Окрім того, об'єднання Європи під егідою Великої Британії мало вивести останню на більш високий щабель у відносинах зі Сполученими Штатами Америки.

В статті проаналізовані основні засоби, за допомогою яких У. Черчилль намагався реалізувати свою ідею, а також висвітлені ключові події, які впливали на хід її втілення.

Ключові слова: «Сполучені Штати Європи», Черчилль, федерація, європейська інтеграція, конференція «Трайдент», Друга світова війна.

Маркова М. А. Уинстон Черчилль и развитие идеи «Соединенных Штатов Европы» в 1943 году

Статья посвящена анализу идеи «Соединенных Штатов Европы», выдвинутой У. С. Черчиллем в 1943 г. Во время Второй Мировой войны Черчилль был единственным политиком из «Большой тройки», кто пытался воплотить в жизнь эту идею. 1943-й год стал переломным в войне, поскольку после поражения фашистских войск в Сталинградской битве стало понятно, что Германия будет побеждена, а влияние Советского Союза в мире постепенно возрастет. В качестве противовеса СССР на Европейском континенте, а также с целью предотвращения конфликтов между европейскими странами У. Черчилль предложил создать «Соединенные Штаты Европы».

По его замыслу, ключевыми игроками в этом объединении должны стать Франция и Германия. Усматривая угрозу со стороны Советского Союза в виде экспорта национально-освободительных и революционных движений, У. Черчилль подробно сформулировал свой наднациональный проект, призванный стать барьером на пути этих движений. Кроме того, объединение Европы под эгидой Великобритании должно была вывести последнюю на более высокий уровень в отношениях с Соединенными Штатами Америки.

В статье проанализированы основные средства, при помощи которых У. Черчилль пытался реализовать свою идею, а также освещены ключевые события, которые влияли на ход ее воплощения.

Ключевые слова: «Соединенные штаты Европы», Черчилль, федерация, европейская интеграция, конференция «Трайидент», Вторая мировая война.

Markova M. O. Winston Churchill and the Development of Idea of the «United States of Europe» in 1943

The article analyzes the idea of the «United States of Europe» that was raised by W. S. Churchill in 1943.

During the Second World War, Churchill was the only politician of the "Big Three" who tried to bring to life the idea of the "United States of Europe." 1943 year was a turning point in the war, because after the defeat of fascist forces in the Battle of Stalingrad, it became clear that Germany would be defeated, and the influence of the Soviet Union in the world gradually increases. As a counterweight to the Soviet Union on the European continent and to prevent inter-state conflicts between European countries, Churchill proposed a "United States of Europe."

According to his plan, the key players in this organization must become France and Germany. Seeing the threat posed by the Soviet Union in the form of exports of national liberation and revolutionary movements, Winston Churchill detail formulates its supranational project to be a barrier in the way of these movements. On the other hand, a united Europe under the auspices of the United Kingdom was to bring the latest a higher level in the

relations with the United States of America. The article analyzes the ways in which Winston Churchill followed in order to realize the idea, and highlights key events that influenced the possibility of its realization. In addition, the article is considered the whole picture of international relations between the allies, the creation of a European Advisory Commission, Washington conference "Trident", the Pan-European movement in 1943 and other aspects.

The article describes in detail the Churchill's idea of creating the Supreme World Council consists of three regional councils – for Europe, American hemisphere and Pacific Ocean. As sources for article writing were used memoirs Churchill and his contemporaries, as well as the work of leading scientists who deal with the UK and European integration.

Key words: «The United States of Europe», Churchill, Federation, European integration, Conference «Trident», the Second World War.

Стаття надійшла до редакції 7.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94 (73:4) : 341.214 «1939»

Г. Ю. Панченко

**ЧИ БУВ РЕАЛЬНІСТЮ АМЕРИКАНСЬКИЙ НЕЙТРАЛІТЕТ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ?**

Всі події Другої світової війни вже давно стали історією, і, здається, немає жодної людини, яка не знала б причин, що їй передували та наслідків, до яких вона призвела. Але сьогодні дослідники все гучніше говорять про спотворення деяких фактів щодо одноосібної винності Німеччини в конфлікті, який набув світового масштабу. І якщо на події 70-річної давнини вже ніхто не в змозі вплинути, то справжні наміри головної «закулісної» сили, що свого часу роздмухала найбільший конфлікт в історії людства та зуміла залишитися у тіні – Сполучених Штатів Америки – мають бути оприлюдненими.

Особливу актуальність ця проблематика має для нашої держави, адже знаходячись в центральній частині Європи, Україна є безпосереднім об'єктом реалізації зовнішньополітичних стратегій США. На сьогоднішній день важко заперечувати вплив Вашингтона на політику та економіку країн Європейського Союзу і його найближчих сусідів. Задля впровадження власних задумів щодо пострадянського простору Білий дім не втрачає жодної можливості розіграти «українську карту». Отже, ретельне вивчення історичного досвіду формування та реалізації європейської політики США набуває особливої значущості у контексті виробки повноцінного зовнішньополітичного курсу України, в основу якого було б покладено, насамперед, наші національні інтереси.

Характеризуючи історіографію проблеми, необхідно згадати радянських істориків, які першими заговорили про причетність Вашингтона до розв'язання Другої світової війни. Серед них можна виділити третій том чотирьохтомного видання з історії США, яке вийшло під редакцією Г. М. Севостьянова, та у якому хоча і дещо заідеологізовано, але докладно досліджено події зазначеного періоду і зроблено певні висновки щодо наявності «американського сліду» у розв'язуванні Другої світової війни [2]. Також на особливу увагу заслуговує робота Л. А. Безименського «Німецькі генерали – з Гітлером та без нього», у якій йдеться про імовірність зв'язків лідера фашизму з американською верхівкою [4].

Серед праць західних вчених слід відзначити книгу американського історика В. Ширера «Злети та падіння Третього Рейху», поява якої, на наш погляд, є доказом прагнення уряду Сполучених Штатів приховати свої зв'язки з фашистською верхівкою [3]. Також хотілося б згадати роботу «Торгівля з ворогом» Ч. Хаєма, у якій наводяться факти існування фінансових зв'язків нацистської Німеччини з

промисловцями Великої Британії, Франції та США [6]. Щодо української історіографії, то вітчизняними фахівцями згадана проблематика висвітлюється побічно і спеціальних робіт, присвячених американсько-німецьким зв'язкам напередодні Другої світової війни, практично немає. Це й стало приводом для написання даної статті.

З другої половини 30-х років ХХ ст., коли німці активно проводили підготовку до Другої світової війни, а мешканці решти європейського континенту зачалися в очікуванні нового військового катаклізму, американська адміністрація на чолі з новим президентом Ф. Рузвельтом зайняла вигідну для себе позицію невтручання. Такий свій статус в серпні 1935 р. США підкріпили законом про нейтралітет, що мав зняти з них всі підозри стосовно співробітництва та пособництва агресорам. У той же час, це абсолютно не заважало їм продовжувати політику «відкритих дверей» в Азії та використовувати вигідну для себе доктрину Монро в Латинській Америці. Демонструючи показний ізоляціонізм у відносинах з Європою, Сполучені Штати тим самим цинічно «умили руки» у найвідповідальнішу мить, дозволивши агресорам оволодіти ситуацією, обертаючи події зручним для себе чином і, залишаючись у тіні, не втрачали щонайменшої можливості отримати для себе будь-яку користь.

Такий дипломатичний прийом дозволяв, з одного боку, заявити про свої начебто пацифістські наміри, а з іншого – використати протиріччя між європейськими країнами для становлення та поширення концепції панамериканізму. Якщо наприкінці ХІХ ст. ця ідеологія претендувала на розповсюдження в межах лише Західної півкулі, то тепер, завдяки далекоглядній стратегії Білого дому, вона набула більш глобальних масштабів, перекинувшись й на європейський простір. Доктрина, що обґрунтовувала необхідність встановлення нового світового порядку під одноосібним керівництвом Сполучених Штатів Америки, у цей період обережно проникала у свідомість європейців.

Тим часом за океаном ситуація продовжувала складатися на користь США, адже в Європі панував хаос: Німеччина без будь-яких перешкод нарощувала військову міць, громадянська війна роздирала навпіл Іспанію. Агресивно налаштована Італія вторглася в Ефіопію, анексувавши її територію. Відзначимо, що італійці, які ще незадовго до цього не демонстрували жодних проявів експансіонізму, тепер розпочали масові закупівлі озброєння. Радикально налаштований італійський уряд пішов на зближення із США, які вбачали в цій кампанії безліч переваг для себе. Підписавши декілька таємних угод, Сполучені Штати розпочали постачання важкої техніки, літаків, запасних комплектуючих деталей, нафти, а також товарів, необхідних для тривалого утримання армії на ворожій території. Показовим є той факт, що продаж значних об'ємів продукції особливого призначення здійснювались всупереч проголошеному закону про нейтралітет, який категорично забороняв вивезення військових матеріалів та озброєння у воюючі країни.

Отже, на ділі правлячі кола США ще більше зміцнювали агресора, який і без того мав беззаперечну перевагу над майбутнім супротивником. Таким чином вони демонстрували не лише потурання актам незаконної інтервенції, а й прихильність до італійського фашизму.

Така позиція американської сторони була не випадковою, адже більшість дослідників стверджує, що після імперіалістичної війни 1914 – 1918 рр. золотий дощ американських доларів пролився не лише Німеччиною. Він окропив й Італію, посіявши тут злоякісне сім'я, що згодом переросло у фашизм. Свої далекоглядні підступні наміри американські керманічі здійснювали за вже відомою схемою. Найбільші італійські корпорації потрапили під контроль Вашингтону. За період з 1920 по 1930 рр. фінансова група Морганів перевела на рахунки італійських банків 142 мільйони доларів, а загальна сума капіталовкладень в економіку Італії до 1934 р. склала майже півмільярда доларів [1]. Левова частка цих коштів пішла на підтримку диктаторського режиму в країні. У такий спосіб Сполучені Штати Америки віддячили фашистській Італії за участь в дестабілізації європейського порядку.

Доказом таких теплих стосунків є слова американського історика Дж. Е. Міллера, який зазначив, що італійсько-американські відносини цього періоду характеризуються узгодженістю та довірою. Таку позицію висловив і міністр закордонних справ Італії Д. Гранді, який, прибувши до Вашингтону в листопаді 1931 р., підкреслив особливе ставлення та прихильність його уряду до зовнішньополітичного курсу США [2, с. 264]. Адже саме американський монополістичний капітал у жовтні 1922 р. привів до влади ще одного диктатора, вождя італійського фашизму, який, за словами впливових американських дипломатів того часу, був одним із найвидатніших правителів двадцятого століття. Вони запевняли, що саме Муссоліні врятував свою країну та всю Європу від комуністичної навали, і це є приводом для вдячності. І ця «вдячність» не змусила на себе чекати: американські мільйони в обмін на беззаперечну слухняність та покірливість.

Звісно, заручитися підтримкою Італії було для США надзвичайно вигідно, але, разом з тим, у Білому домі розуміли, що ця країна ніколи не була першою скрипкою в європейському концерті. Її статус, міжнародний авторитет, географічне положення, промислові та фінансові можливості обмежені, а тому зупинятися на досягнутому для Сполучених Штатів було б помилково. Саме цим і пояснюється надзвичайна активність Вашингтона, яку він продовжував проявляти в Європі, незважаючи на офіційно проголошену доктрину ізоляціонізму.

Протягом другої половини 1930-х років вірус фашизму, звісно, не без участі американського капіталу, продовжував розповсюджуватися, скидаючи правлячі режими та дестабілізуючи ситуацію в регіоні. Так, під заступництвом Сполучених Штатів опинилися авторитарні режими Міклоша Хорті в Угорщині та Юзефа Пілсудського в Польщі. Не

обділили вони увагою й сусідню Кубу, де родич одного з американських банкірів Херардо Мачадо очолював проамериканський демократичний режим, який поступово переріс в диктатуру з реакційно-терористичним нахилом.

США продовжували розвивати стратегію показного невтручання, за якою приховувалися її підступні плани. Головним об'єктом цих планів була саме Європа, яка так довго утримувала світову пальму першості, не даючи американцям реалізувати свої амбіції. Тримаючи на фінансовому «повідці» прихильні до себе країни, Сполучені Штати Америки заохочували їхні починання на ниві дестабілізації ситуації та поширення розбрату серед братських європейських народів. Саме вони вклали фашистському режимові в руки зброю, з кожним днем збільшуючи вірогідність виникнення нового катаклізму. Після перших актів гітлерівської агресії стало зрозуміло, що система регулювання міжнародних відносин повністю себе дискредитувала. Версальські домовленості, разом із принципом колективної безпеки, на який покладалися великі надії тих країн, що справедливо сподівалися на захист, дали тріщину.

Але головним розчаруванням стало мовчання та бездіяльність Ліги Націй – гаранта міжнародної безпеки, яку більшість істориків й сьогодні вважають уособленням політики подвійних стандартів. Вона зрадила всім принципам, що покладалися в основу її діяльності. Головною її функцією було спостереження та контроль за виконанням всіх Версальських домовленостей, які більш детально закріпили Локарнські угоди 1925 р. Згідно з цими документами саме Ліга Націй мала стати запорукою недоторканості європейських кордонів, а також головним арбітром у територіальних суперечках.

Окремим пунктом виділялося питання про статус Рейнської області, що протягом тривалого часу була перепорою на шляху налагодження відносин між запеклими ворогами – Францією та Німеччиною. Останній суворо заборонялося розміщувати тут військові споруди та військовий контингент. І коли 7 березня 1936 р. Гітлер всупереч суворій забороні міжнародної конференції увійшов на ці території, жодної реакції з боку країн-переможниць не послідувало. Більше того, уряд Сполучених Штатів Америки, з яким Гітлер мав тісні та тривалі зв'язки, був проінформований стосовно цієї кампанії і схвалив її, запевняючи, що вона навряд чи спровокує серйозні наслідки [3, с. 204].

Офіційно уповноважений спеціальний посол США Вільям Булліт, який після ремілітаризації Рейнської зони прибув до Берліну на зустріч з міністром закордонних справ Німеччини К. фон Нейратом, висловив надію на подальше співробітництво та підкреслив, що «ворожість по відношенню до СРСР абсолютно неусувна, вона не закінчиться» [4, с. 189].

Слід зазначити, що велика кількість дослідників сходяться в одному: цей крок лідер німецьких фашистів зробив не за власним

бажанням. Англійський військовий історик Безіл Л. Гарт писав: «Менше за все Гітлер хотів розв'язати ще одну світову війну. Гітлер, незважаючи на свою безпринципність, тривалий час проявляв виняткову обережність у здійсненні своїх цілей. Військові керівники проявляли ще більшу обережність. Коли у березні 1936 р. Гітлер вирішив зайняти військами Рейнську демілітаризовану зону, його генерали були стривожені цим рішенням. В результаті їх протестів спочатку в Рейнську зону було спрямовано декілька символічних підрозділів» [5, с. 297].

Тим не менш, цей нав'язаний Сполученими Штатами зухвалий вчинок Гітлера забив останній цвях у труну під назвою «Ліга Націй». Разом із нею краху зазнала і вся Версальська система міжнародних відносин. Можливість спалаху нової війни, що невідворотно поглине всю Європу, з кожним днем ставала все більш реальною.

Створивши військовий союз, Німеччина та Італія з мовчазної згоди Великої Британії та Франції продовжили криваву ходу Європою. В 1938 р. Німеччина безперешкодно анексувала Австрію та західну Чехословаччину, а 1939 р. її жертвою стала Польща. На черзі був СРСР.

У цій загрозливій для Європи ситуації США продовжували проводити політику «умиротворення» агресора, фактично демонструючи прихильність до дій Німеччини, але при цьому не забуваючи час від часу нагадувати світові про свій нейтралітет. Така тактика дозволяла ретельно вивчати ситуацію, що складалася навколо впливових європейських країн, з вигодою для себе використовуючи їхні протиріччя.

На момент, коли стало зрозуміло, що війни вже не уникнути, США встигли «до зубів» озброїти держави агресивного блоку, сколотивши черговий кривавий капітал. З початком військових дій, які Німеччина розпочала в Польщі, вся Європа зачалася в очікуванні звістки про позицію, що її займуть Сполучені Штати у цій жорстокій боротьбі. Відповідь Вашингтона була передбачуваною: його прихильність опинилася на боці Великої Британії та Франції, адже знищення цитаделі фашизму проголошувалося тепер священною справою. Про це під час незалежного опитування заявили й 80 відсотків американського населення, які не здогадувалися про таємні справи демократичного уряду США з нацистською верхівкою.

На ділі ж Білий дім на чолі з Рузвельтом не став робити гучних заяв про підтримку тієї чи іншої з ворогуючих сторін. Своє відношення до розпочатої війни він продемонстрував, ратифікувавши 5 вересня 1939 року закон щодо прокламації нейтралітету Сполучених Штатів Америки [6, с. 75]. Згідно з ним, уряд мав зробити все для того, щоб країна залишилася осторонь від дій, що відбувалися в Європі. Заборону на експорт зброї і матеріалів військового призначення було оновлено. Також для цього була збільшена чисельність сухопутної армії, авіації та флоту, прийняті надзвичайні заходи для зміцнення обороноздатності США. Криза в європейських відносинах була проголошена «чужою» для

внутрішньої та зовнішньої державної політики, а невтручання стало єдиною вірною, на думку американського керівництва, позицією [7].

Але вже на початку листопада того ж року принципи Сполучених Штатів похитнулася – Конгрес зняв заборону на експорт озброєння, тим самим знову порушивши низку статей закону про нейтралітет. Мотивація цього вчинку була більш ніж зрозумілою – жага до надприбутків стала для представників американського істеблішменту непереборною силою. Тим більше, що світова економічна криза та «велика депресія» в США спустошили американські кишені. Майбутній президент Сполучених Штатів, а тодішній сенатор Г. Трумен на одному з засідань Конгресу заявив: «Я вважаю, що наші власні егоїстичні інтереси вимагають скасування ембарго... Наші заводи, прискоривши темпи військового виробництва, з метою забезпечити продаж виробів іншим державам, у разі необхідності зможуть покрити і наші потреби» [8, с. 188].

Не дивно, що це рішення отримало одностайне схвалення, і США відновили торгівлю, але відтепер виключно за готівковий розрахунок, не надаючи жодних позик та розстрочок. Пояснювалося це дуже просто, адже ніхто, навіть поважні американські політологи та прогнозисти, не мали змоги передбачити, яким буде закінчення нової війни, і хто вийде з неї остаточним переможцем. Гіркий досвід 1914–1918 рр. навчив американських монополістів перестраховуватися та гарантувати недоторканість своїм мільйонам. І доки Європа потерпала від полум'я війни, Сполучені Штати, залишаючись на безпечній відстані від епіцентру бойових дій, вкотре вирішили не втрачати шансу відновити свою економічну перевагу. Вони розгорнули торгівлю на всіх напрямках, забезпечивши, навіть, доставку озброєння до країн призначення на власних судах.

Таким чином, аналіз документів свідчить про те, що офіційно задекларований нейтралітет США напередодні Другої світової війни був суто формальним. Намагаючись послабити Європу – єдиного конкурента на шляху до реалізації доктрини панамериканізму у глобальному масштабі – американці вдавались до усіх можливих засобів, щоб дестабілізувати ситуацію в цьому регіоні. Вносячи розбрат у взаємини європейських народів, сприяючи приходу до влади агресивних авторитарних та тоталітарних режимів та надаючи їм таємну військову та економічну підтримку, американці активно наближали початок найстрашнішої війни в історії людства, яка не тільки принесла їм величезні прибутки, але й дозволила отримати статус беззаперечного лідера західного світу. Це дозволяє стверджувати, що Сполучені Штати не менш відповідальні за розв'язування Другої світової війни, ніж Німеччина чи інші держави осі.

Список використаної літератури

1. **Против** фашизма – Италия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/front/fran/resist51.htm>. 2. История США : в 4 т. / [отв. ред. Г. Н. Севостьянов]. – М. : Наука, 1983– . – Т. 3 : 1918–1945. – 1985. – 671 с. 3. **Ширер У.** Взлет и падение Третьего рейха / У. Ширер; [пер. с англ. О. А. Ржешевский]. – М. : Воениздат, 1991. – 653 с. 4. **Безыменский Л. А.** Германские генералы – с Гитлером и без него / Л. А. Безыменский. – М. : Мысль, 1964. – 533 с. 5. **Гарт Б. Л.** «Важнейшие стратегические решения. От «Барбароссы» до «Терминала» / Б. Л. Гарт. – М. : Политиздат, 1988. – 473 с. 6. **Хайэм Ч.** Торговля с врагом / Ч. Хайэм. – М. : Прогресс, 1985. – 254 с. 7. **Congressional Record.** – Vol. 85. – Pt. 2. – P. 202–203. 8. **История** Второй мировой войны. 1939–1945 : в 12 т. – М.: Воениздат, 1973– . – Т. 4 : Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – 1975. – 536 с.

Панченко Г. Ю. Чи був реальністю американський нейтралітет напередодні Другої світової війни?

Стаття присвячена проблемі нейтралітету США напередодні Другої світової війни. Існує думка, що на сьогоднішній день в історії Другої світової війни не залишилося білих плям. Провина за цю кровопролитну подію світового масштабу давно покладена на плечі німецького народу. Агресора було знищено, його цілі і задуми розкриті, а методи визнані неефективними. Але чи так це насправді? Дана стаття є спробою розвінчати міф про одноосібну відповідальність фашистів за розв'язування найжорстокішого військового протистояння ХХ століття.

Відомо, що напередодні Другої світової війни економічна і політична ситуація, в якій знаходилася Німеччина, була значно гірша за її континентальних сусідів. Тому все частіше сумніву піддаються версії про самостійну підготовку німців до такого масштабного протистояння. Аналіз джерел дозволяє зробити висновок про наявність зовнішньої сили, що таємно надавала стратегічне та фінансове сприяння Третьому рейхові. Цією силою були Сполучені Штати Америки.

Ключові слова: США, нейтралітет, Друга світова війна, Європа, Німеччина.

Панченко А. Ю. Был ли реальностью американский нейтралитет накануне Второй мировой войны?

Статья посвящена проблеме нейтралитета США накануне Второй мировой войны. Бытует мнение, что на сегодняшний день в истории Второй мировой войны не осталось белых пятен. Вина за это кровопролитное событие мирового масштаба возложена на плечи немецкого народа. Агрессор был уничтожен, его цели и замыслы раскрыты, а методы признаны неэффективными. Но так ли это на самом деле? Данная статья является попыткой развенчать миф о единоличной

ответственности фашистов за развязывание самого жестокого военного противостояния XX века.

Известно, что накануне Второй мировой экономической и политической ситуации, в которой находилась Германия, была значительно хуже, чем у ее континентальных соседей. Поэтому все чаще сомнению подвергаются версии о самостоятельной подготовке немцев к столь масштабному противостоянию. Анализ источников позволяет сделать вывод о наличии внешней силы, которая тайно оказывала стратегическое и финансовое содействие Третьему рейху. Этой силой были Соединенные Штаты Америки.

Ключевые слова: США, нейтралитет, Вторая мировая война, Европа, Германия.

Panchenko G. Y. Was the American Neutrality a Reality on the Eve of the Second World War?

The article deals with the problem of the US neutrality on the eve of Second World War. There is the opinion, that up to date there are no "white spots" in the history of the Second World War. Guilt for this sanguinary scale action take place long years ago is laid on the shoulders of the Germans. The aggressor was destroyed, his aims and intentions are exposed, and methods are confessed by ineffective. But is it actually? This article is an attempt to dethrone a myth about individual involvement of fascists to organization of the cruelest military collision of the XX century.

It is known that on the eve of the Second World War an economic and political situation of Germany was considerably worse than her continental neighbours. That is why now are exist lots of versions throwing doubts on independent preparation of Germans to so global opposition. Facts of strategic interference from outside and the presences of extraneous capital are unquestionable. Studying reasons, analyzing the stages, motion and results of events of the investigated period, it is possible to draw the conclusion about power that secretly rendered assistance to the Third Reich.

The United States of America, that pursued own interests in the European region, seems to be appeared as this power. Having on an armament a plan according to that Europe on the protracted period had to become the hearth of tension, the USA intended to bind by her the bonds of financial dependence in future to fully control politics and economy of countries of the Europe. Germany with its engendered fascism became the state on which the White house laid a mission on destabilization of situation and untying of world war. So, was the American neutrality reality?

Key words: the USA, Neutrality, Second World War, Europe, Germany.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 327 (4:98) : 35.071.5 «20»

Д. С. Прус

**ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОДІЛ СВІТУ
У XXI СТОЛІТТІ: АРКТИКА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

В боротьбі за нарощування економічного та військового потенціалу держави світу не припиняють пошуки джерел матеріального статку, у тому числі – і шляхом поширення державної юрисдикції на території, яких до тепер не торкнувся процес територіально-політичного поділу світу. Одним з регіонів, навколо якого прискореними темпами загострюється міжнародна суперечка, виступає Арктика, яка завдяки неспроможності людини вести прибуткову господарську діяльність в умовах Заполяр'я тривалий час майже не враховувалася під час планування господарського розвитку та в рамках зовнішньополітичних заходів провідних держав світу. Але через бурхливий розвиток світової цивілізації і викликане ним глобальне потепління частина територій планети ставала дедалі більш доступною і, як наслідок, більш конфліктогенною.

Виявлені на дні Північного Льодовитого океану значні запаси природних енергоресурсів стали приводом для розширення меж прибережних держав у напрямку до Північного полюса планети. Однак зобов'язані діяти в рамках міжнародного публічного права, зацікавлені держави не можуть скористатися вивіреними, традиційними методами приєднання. У силу прямої вказівки Конвенції ООН з морського права 1982 р. «охочі» змушені довести незаперечну приналежність даної території до тієї чи іншої держави за допомогою формування наукової доказової бази: оспорюване океанічне дно має виступати «природним продовженням сухопутної території держави», тобто мати статус континентального шельфу. Вказана обставина лише загострює міжнародну боротьбу за Арктику, змушуючи зацікавлені держави шукати нові засоби для досягнення бажаного. Отже, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Разом з тим, не можна сказати, що в сучасній історіографії дана проблематика отримала всебічне висвітлення. Більшість публікацій з цієї теми, якими сповнена мережа Інтернет, мають науково-публіцистичний характер або представляють собою політичну аналітику [3; 4; 10; 15; 16]. Якщо з арктичної проблематики в цілому ще можна зустріти спеціальні дослідження [1; 8; 18; 23], то арктична політика ЄС залишилася майже без уваги. Можна назвати лише окремі роботи, хоча б опосередковано наближені до теми нашого дослідження [22].

Виходячи з цього, інформаційну базу для даної роботи склали документальні та аналітичні матеріали, які розміщені на офіційних сайтах міжнародних організацій та країн, так чи інакше втягнутих до «арктичної» суперечки [5; 6; 12; 13; 14; 26; 27; 28].

Відповідно до характеру документального забезпечення, в якості мети роботи можна взяти дослідження ходу та актуального стану розвитку політики ЄС щодо Арктики. З цією метою достатньо проаналізувати доступне коло джерел та літератури, виявити основні напрями арктичної політики ЄС, з'ясувати тенденції в названій політиці, які мали місце в першому десятиріччі XXI ст. і на даному підґрунті сформулювати попередні прогнози щодо можливих напрямів розвитку ситуації.

Отже, в якості об'єкту дослідження нами було обрано міжнародну боротьбу за територіально-політичний поділ Арктики, яка набрала особливих обертів наприкінці XX – в першому десятиріччі XXI ст. Предметом дослідження виступає арктична політика ЄС.

Починаючи з кінця 90-х рр. XX ст. Європейський Союз почав проявляти активний інтерес до Арктики, обґрунтовуючи це своєю стурбованістю конкуренцією різних держав за природні ресурси Крайньої Півночі, територіальними суперечками і претензіями ряду країн за контроль над північними морськими проходами, так само й погіршенням екології в регіоні [7].

Спочатку діяльність Євросоюзу в арктичній сфері концентрувалася в основному в рамках «Північного Виміру». На початку 2000-х років в Європейському Союзі була популярна ідея «арктичного аспекту», яка знайшла своє відображення в оновленій концепції Північного Виміру, прийнятої в кінці 2006 р.

Євросоюз активно співпрацював з трьома регіональними організаціями, що займаються проблемами Арктики – Баренц Євро-Арктичною радою (БЄАР), Арктичною радою та Радою міністрів країн Північної Європи (РМКПЄ). У жовтні 2007 р. Європейська Комісія прийняла План дій щодо інтегрованої морської політики, в якому зачіпалася проблема розділу континентального шельфу та експлуатації морських проходів в Арктиці [19].

У червні 2010 р. міністр закордонних справ Фінляндії Олександр Стубб запропонував організувати обговорення на вищому рівні питань, пов'язаних з використанням ресурсів Арктики. Зокрема, міністр зазначив, що Фінляндія зацікавлена у співробітництві з іншими арктичними країнами в Баренцевому морі. Для країни представляють ключовий інтерес лісовий сектор, арктичне судноплавство, гірничорудна промисловість і розвиток пов'язаної з цим інфраструктури. Критичним питанням для перспектив розвитку Баренцева регіону є поліпшення транспортної, комунікаційної та логістичної інфраструктури, а також спрощення режиму перетину кордону [4].

Володіючи обмеженими можливостями впливати на те, які процеси відбуваються в Арктиці, Євросоюз, як і в багатьох інших областях, намагається грати роль «нормативної» сили – пропонувати стандарти та зразки поведінки, які можуть бути прийняті всіма присутніми в регіоні акторами. В кінці 2008 р. Єврокомісія сформулювала, а роком пізніше Рада міністрів закордонних справ Євросоюзу схвалила три найважливіші цілі ЄС в Арктиці:

- збереження природного середовища та автохтонного населення;
- забезпечення видобутку ресурсів, що не завдає шкоди навколишньому середовищу;
- участь у багатосторонньому управлінні справами регіону [18].

Ці цілі можуть здатися амбіційними тільки у тому разі, якщо не брати до уваги обмеженість доступних Європейському Союзу політичних інструментів. На практиці мова йде про спостереження, дослідження і дискусії, багато з яких покликані переконати країни Арктики в необхідності введення більш високих природоохоронних стандартів, навіть на шкоду їх господарській активності.

Не дивно, що держави регіону прохолодно ставляться до подібних претензій, хоча і сприймають їх як норму, не відмовляючись від участі в ініційованих Євросоюзом діалогах [24].

В прес-релізі Єврокомісії з нагоди прийняття комюніке «Європейський Союз і Арктичний регіон» в листопаді 2008 р. йшлося, що «розширення вкладу Європейського Союзу в арктичну співпрацю відкриє нові перспективи в наших відносинах з арктичними державами. ЄС готовий працювати з ними для зміцнення стабільності, багатостороннього управління через існуючі структури, а також для збереження балансу між пріоритетною метою збереження природи і необхідністю освоєння природних ресурсів, у тому числі вуглеводнів» [26].

Ряд експертів з Росії, Норвегії, США і Канади (тобто країн, які не є членами Європейського Союзу. – *Д. П.*) оцінили цей документ, як досить рішучу спробу Євросоюзу позначити свою претензію на участь в арктичних справах [10].

Багато в чому рушійною силою, що підштовхує ЄС до більш агресивній політиці в Арктичному регіоні, є три північноєвропейські держави – члени ЄС: Данія, Швеція і Фінляндія, які відчувають себе відтиснутими від арктичних справ, хоча вони і мають значні інтереси в цьому регіоні.

Справа в тому, що Швеція, Фінляндія та Ісландія вважають себе ображеними, адже їх вже двічі не запросили на зустрічі міністрів закордонних справ п'яти прибережних арктичних держав – у травні 2008 р. в Ілуліссат (Гренландія) і в березні 2010 р. в Челсі (Канада) [11]. На цих зустрічах було досягнуто принципово важливі домовленості, зокрема про те, що будь-які пересічні претензії в Арктиці будуть регулюватися виключно на основі норм міжнародного права, перш за

все, Конвенції ООН з морського права 1982 р. Швеція, Фінляндія та Ісландія неодноразово висловлювали побоювання, що заходи у форматі «п'ятірки» можуть послабити Арктичну раду [23].

У комюніке Єврокомісії з Арктики не надається особливого значення потенційним проблемам у галузі безпеки, але відзначається важливість стабільності, співпраці та збереження морського середовища. Співробітник Європейського агентства з навколишнього середовища Гуннар Сандер в одній зі своїх публікацій якось зазначив, що «в Європейському Союзі вбачають необхідність у новій і при цьому більш сильній структурі з управління в Арктиці», і додав, що на його думку «Арктичній раді в її сучасній формі не вистачає необхідного політичного впливу» [21].

Виступаючи у Кіркенесі на конференції по Крайній Півночі норвезької Ради з науки, Сандер відзначив значні зміни у позиції Європейської комісії з Арктики. Якщо до 2007 р., зазначає він, про Арктику достатньо було знати, що вона знаходиться десь далеко, то зараз до неї проявляють зростаючий інтерес. Безпрецедентні темпи танення арктичних льодів і російський прапор, встановлений на морському дні на Північному полюсі, порушили у Комісії інтерес до арктичного регіону. На думку вченого, Єврокомісія перебуває в процесі пізнання Арктики, і комюніке окреслює загальні риси стратегії, яка ще зазнає значної доробки.

На противагу Сандеру, міністр праці Фінляндії Тар'я Кронберг стверджує, що аспекти безпеки на Півночі досить важливі, і їй хотілося б, щоб Фінляндія приєдналася до співпраці, яка швидко розвивається між Норвегією та Швецією у цій галузі. «Північний вимір», на її думку, міг би стати гарантом безпеки на Крайній Півночі. [25]

У січні 2011 р. Європейський парламент у своїй резолюції закликав активізувати арктичну політику Європейського Союзу, однак його голос у подібних питаннях залишається лише консультативним [27].

У липні 2010 р. Ісландія поспішно розпочала переговори про вступ держави до Європейського Союзу. І в цьому також є арктичне підґрунтя. Тепер Брюссель має намір використовувати в своїх інтересах Ісландію, щоб через «крижаний острів» зміцнити свої позиції в арктичному регіоні. При цьому жителі Ісландії зовсім не впевнені в тому, що вступ до Євросоюзу – гарна ідея. 60% опитаних ісландців виступили проти ініціативи уряду країни. Але навряд чи влада зверне велику увагу на соціопитування, адже дана угода передбачає бонуси для обох сторін: ЄС, який знаходиться на стадії будівництва арктичної політичної лінії, зміцнить свої позиції в Арктиці, а Ісландія отримає нові можливості впливу на політику Євросоюзу [21].

У 2011 р. на сьомій міністерській сесії Арктичної ради (АР) в Гренландському місті Нууке був підписаний перший панарктичний юридично зобов'язуючий документ – «Угода про співпрацю в авіаційному та морському пошуку та рятуванні в Арктиці». Підписавши

його, Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія та Швеція взяли на себе взаємну відповідальність за стан справ в Арктиці. У документі враховано все – зв'язок, транспорт, аварійно-рятувальне обладнання та ін. У свою чергу, Ісландія вкрай зацікавлена у розвитку співпраці в такій сфері, як рятування, пошук суден і людей в Арктиці [24].

Боротьба за Арктику завжди мала і військовий підтекст. Країни регіону, навіть союзники, наприклад, Ісландія і Великобританія – обидві члени НАТО, періодично зіштовхуються одне з одним через райони рибного лову, через родовища нафти і газу на шельфі, і т. ін. Навіть залишаючи осторонь англійсько-ісландські «тріскові війни» 1950–1970-х років, можна згадати сьогоденні регулярні дипломатичні зіткнення Росії та Норвегії, приводом до яких служать інциденти за участю риболовецьких суден і кораблів берегової охорони.

Обидві сторони використовують військові кораблі для патрулювання спірних районів лову й полювання на «напівлегальних браконьєрів» – рибальські траулери, які раз у раз порушують морські кордони сусідніх країн [15].

Крім усього іншого, не слід забувати про спадщину «холодної війни». Арктика – регіон, який скорочує відстані між Сходом і Заходом, і це правило справедливо не тільки для торговельних суден. Через Арктику пролягають найкоротші маршрути стратегічної авіації з Росії до Північної Америки і назад, і найкоротші же траєкторії міжконтинентальних балістичних ракет. Росія, маючи найбільші полярні володіння, має і найбільш розвинену інфраструктуру за полярним колом. У неї тут більше аеродромів, криголамів і бойових кораблів, ніж у всіх інших арктичних країн разом узятих. Підстав для благодущності це, однак, не дає. У значній частині російська заполярна інфраструктура виробила свій ресурс і потребує модернізації та заміни [20].

Отже, Арктика – це регіон, чиє стратегічне значення зростає з кожним днем. Кожна країна вважає своїм першочерговим обов'язком розробити власну програму, як відносно подальших відносин як з державами Арктики, так і щодо своїх територіальних претензій. Незважаючи на те, що приарктичні країни все ще намагаються вирішити виникаючі суперечки мирним шляхом, ні для кого не секрет, що при цьому часто використовується і презентація військової могутності держави.

У зв'язку з тим, що тільки три члена Європейського Союзу є арктичними державами (Данія, Фінляндія, Швеція. – *Д. П.*), боротися на рівних з такими державами, як США, Канада і Росія в гонці за арктичні території, що розгорнулася у наш час, вони не можуть. Тому роль «нормативної» сили, яку обрав Європейський Союз по відношенню до Арктики, може бути не такою ефективною і не дати тих же результатів, які були досягнуті в інших проблемних регіонах.

Головними претендентами на Арктику, на наш погляд, є США, Канада і Росія. Вирішальна гонка відбудеться між ними. І шлях, який обере кожна з цих країн, і вирішить долю Арктичних територій. Завдяки своєму впливу в світі, кожна з них може мирним шляхом добитися своїх цілей, але тим самим це дає можливість іншим державам і Європейському Союзу заявити про свої домагання. Та держава, в чиїх руках опиниться якомога більше багатих арктичних територій, займе лідируюче місце в світі. І від того, яка це буде держава, буде залежати, чи залишиться світ багатополярним, чи повернеться до біполярної системи, або ж взагалі буде створена яка-небудь нова світова система.

Список використаної літератури

1. **Eighth** Conference of Parliamentarians of the Arctic Region [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.arcticparl.org/conferences.aspx>
2. **ПРО**, нефть и ледоколы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/science/2012/06/08_a_4617845.shtml
3. **Опыт** изучения Арктики в Финляндии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uarctic.org/SingleNewsArticle.aspx?m=350&amid=13688>
4. **Финляндия** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arcticuniverse.com/ru/finland.html>
5. **Speech** by Minister Tuomioja in the Finnish-Russian Arctic Partnership Seminar [Electronic resource]. – Access Mode: <http://formin.finland.fi/Public/default.aspx?contentid=251007>
6. **Finland's** Strategy for the Arctic Region, Abstract. Prime Minister's Office Publications, 8/2010. [Electronic resource]. – Access Mode: <http://vnk.fi/julkaisukansio/2010/j07-suomen-arktinen-08-finlands-strategy/pdf/en.pdf>
7. **Арктика:** зона мира и сотрудничества [Электронный ресурс]. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 194 с. – Режим доступа: <http://www.imemo.ru/ru/publ/2011/11011.pdf>
8. **Blunden M.** The New Problem of Arctic Stability / M. Blunden // Survival. – 2009. – Vol. 51. – № 5. – P. 121–142.
9. **Стратегия** Финляндии в освоении Арктики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=705#top
10. **«Арктическая пятерка»** обсудит вопрос определения границ шельфа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=349717>
11. **Швецию** и Финляндию не пригласили на встречу стран Арктики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polblog.ru/2010/03/31/shveciyu-i-finlyandiyu-ne-priglasili-navstrechu-stran-arktiki/>
12. **Sweden's** strategy for the Arctic region 2011–2013 [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.government.se/sb/d/3427/a/186174>
13. **Sweden's** Chairmanship Programme for the Arctic Council 2011–2013 [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.government.se/sb/d/3427/a/186177>
14. **Finland's** strategy for the Arctic region drafted [Electronic resource]. – Access Mode: <http://formin.finland.fi/public/default.aspx?contentId=194146&nodeId=23&contentlan=2&culture=en-US>
15. **Экспедиция** в Арктику [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arms-expo.ru/049057054050124049055049049051.html>
16. **Our** F-35 future: We

need someone to watch over us [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.theglobeandmail.com/commentary/our-f-35-future-we-need-someone-to-watch-over-us/article4325255/> 17. **Just** what we need: a \$16-billion fighter jet us [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.theglobeandmail.com/commentary/just-what-we-need-a-16-billion-fighter-jet/article1388996/> 18. **Милитаризация** Арктики: не так страшен черт, как его малюют [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=327#top 19. **Арктическая** дружба [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1927764/print> 20. **Россия** и Исландия: арктическое притяжение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=816#top 21. **Исландия** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arcticuniverse.com/ru/iceland.html> 22. **Брюссель** готовится к битве за Арктику [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/world/2010-07-28/1_arctic.html 23. **Nordic** cooperation on foreign and security policy [Electronic resource]. – Access Mode: http://www.mfa.is/media/Frettatilkynning/Nordic_report.pdf 24. **Лавров С. В.** «Нуукская Декларация: новый этап сотрудничества арктических государств» [Электронный ресурс] / С. В. Лавров // «Арктика: экология и экономика». – 2011. – № 3. – Режим доступа: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/5083A33779726F2BC32579280022719B 25. **The High North** – Visions and strategies [Electronic resource]. – Access Mode: http://www.regjeringen.no/en/dep/ud/campaigns/the-high-north/high_north_visions_strategies.html?id=663591 26. **Communication** from the commission to the European Parliament and the Council [Electronic resource]. – Access Mode: http://eeas.europa.eu/arctic_region/docs/com_08_763_en.pdf 27. **European** Parliament resolution of 20 January 2011 on a sustainable EU policy for the High North [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0024+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN> 28. **EU Arctic Policy** [Electronic resource]. – Access Mode: http://eeas.europa.eu/arctic_region/index_en.htm

Прус Д. С. Територіально-політичний поділ світу у XXI столітті: Арктика в зовнішній політиці Європейського Союзу

У статті розглядається проблема територіально-політичного розділу Арктики у зовнішній політиці Європейського Союзу. Для написання роботи використовувалися документальні та аналітичні матеріали офіційних сайтів країн, які відіграють важливу роль у вирішенні «Арктичної проблеми».

Визначаються основні причини активізації інтересу Європейського Союзу до Арктики з кінця 90-х рр. XX ст.: загострення конкуренції різних держав за природні ресурси Крайньої Півночі, територіальні суперечки і претензії ряду країн на контроль над північними морськими шляхами, погіршення екології в регіоні.

Відзначається, що боротьба за Арктику завжди мала і військовий підтекст. Навіть ті країни регіону, які є союзниками, наприклад, Ісландія і Великобританія, періодично зіштовхуються між собою через райони рибного лову, родовища нафти і газу на шельфі, і т. ін.

Підкреслюється, що у зв'язку з тим, що тільки три держави-члена Європейського Союзу є арктичними державами, боротися на рівних з такими країнами, як США, Канада і Росія за панування на арктичних територіях, вони не можуть. Тому роль «нормативної» сили, яку обрав Європейський Союз по відношенню до Арктики, може бути не такою ефективною і не дати тих же результатів, які були досягнуті в інших проблемних регіонах.

Ключові слова: Європейський Союз, Арктика, боротьба за Арктику, територіально-політичний поділ.

Прус Д. С. Территориально-политический раздел мира в XXI веке: Арктика во внешней политике Европейского Союза.

В статье рассматривается проблема территориально-политического раздела Арктики во внешней политике Европейского Союза. Для написания работы использовались документальные и аналитические материалы официальных сайтов стран, которые играют важную роль в решении «Арктической проблемы».

Определяются основные причины активизации интереса Европейского Союза к Арктике с конца 90-х гг. XX в.: обострение конкуренции различных государств за природные ресурсы Крайнего Севера, территориальные споры и претензии ряда стран на контроль над северными морскими путями, ухудшение экологии в регионе.

Отмечается, что борьба за Арктику всегда имела и военный подтекст. Даже те страны региона, которые являются союзниками, например, Исландия и Великобритания, периодически вступают в столкновение между собой из-за районов рыбной ловли, месторождений нефти и газа на шельфе, и т. п.

Подчеркивается, что, в связи с тем, что только три государства-члена Европейского Союза являются арктическими государствами, борются на равных с такими странами, как США, Канада и Россия за господство на арктических территориях они не могут. Поэтому роль «нормативной» силы, избранная Европейским союзом по отношению к Арктике, может быть не такой эффективной и не дать такие же результаты, как в других проблемных регионах.

Ключевые слова: Европейский Союз, Арктика, борьба за Арктику, территориально-политический раздел.

Prus D. S. The Territorial and Political Division of the World in the XXI Century: Foreign Policy of the European Union Towards the Arctic

The article deals with the territorial and political division of the Arctic in the foreign policy of the European Union. For writing this work documentary and analytic materials from the official websites of countries that play an important role in solving the «Arctic problem» are used. The interest of the European Union, which began to take an active interest in the Arctic from the end 90s. of XX century, establishing its concern by competition between different states for the natural resources of the Far North, territorial disputes and claims a number of countries for the control of the northern sea passages, as well, and environmental degradation in the region are considered in the article. The struggle for the Arctic has always had a military connotation. Countries of the region, even such allies like Iceland and the United Kingdom, periodically clashed with each other – because of the areas of fishing, or the oil and gas from offshore area, etc.

Since that there are only three states – members of the European Union are Arctic nations – they can not to fight on equal terms with countries such as the USA, Canada and Russia for supremacy in the Arctic regions. But, nevertheless, their work is aimed at achieving real results, and the EU cannot ignore the number of processes used in other states.

I would like to note that what the EU calls their «Arctic policy» – is no more than its most general outlines. Inadequate coordination in this area can be stored for a long time, but the circumstances are pushing the EU towards greater cohesion. Most of the EU Member States alone would not reflect the presence in the Arctic, and now there is the situation they do not find a problem.

Key words: European Union, the Arctic, the battle for the Arctic, territorial and political division.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Грицьких І. В.

УДК 355.402(470+571:5 –11) «1881/1894»

В. В. Рютин, С. А. Фалько

**СТАНОВЛЕНИЕ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ ВОЕННОГО
ВЕДОМСТВА РОССИИ В ВОСТОЧНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ –
АНАЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (1881–1894 ГГ.)**

В современной жизни роль разведывательных организаций разного рода набирает все больший вес, что придает исследованиям по истории разведки научную актуальность. Обращаясь к историографии становления разведывательной службы военного ведомства России в странах Восточной Азии во второй половине XIX в., бросается в глаза слабое внимание, уделяемое начальному периоду ее деятельности – т. е. 50–80-м гг. XIX в. Работы историков, как правило, посвящены деятельности разведки в десятилетний канун дальневосточной трагедии 1904–1905 гг. [1].

По периоду, предшествующему предвоенному десятилетию, существует ряд работ, охватывающих различные аспекты начального периода деятельности военной разведки, как то: труды А. И. Андреева [2], М. Н. Алексеева [3], А. В. Постникова [4], Ю. Е. Сергеева [5], О. А. Гокова [6], В. А. Моисеева и С. Г. Кляшторного [7]. В них авторы сосредоточили основное внимание на различных формах работы русской агентурной разведки в странах Восточной Азии. Не осталась интересующая нас проблема без внимания и у англоязычных авторов. Д. Схиммельпенник ван дер Ойе [8], А. Маршал [9], П. Хопкирк [10] исследовали разведывательную работу русского генштаба в странах Востока. Определенное место наша тема нашла в трудах историков-востоковедов А. Н. Хохлова, А. А. Вигасина [11], А. Н. Нарочницкого [12].

Настоящая статья посвящена слабоизученной проблеме – аналитической деятельности центрального органа военной разведки России – Военно-ученого комитета Главного штаба (ВУКа) по странам Восточной Азии в 80-х – начале 90-х гг. XIX в.

Вторая половина XIX в. привела военное руководство европейских стран к пониманию необходимости системного и постоянного сбора информации о государствах, с которыми был возможен вооруженный конфликт. Многочисленные армии, образовавшиеся в эпоху технологического прогресса, придали войне более сложный характер. В этих условиях создание Генштаба (ГШ) повышало способность армейского командования планировать боевые действия и позволяло лучше понимать стратегические возможности противника, увеличив значение разведки, организуемой ГШ [13, с. 698].

В России формирование ГШ, как структуры и постоянно действовавшей системы научной подготовки к войне, прошло сложный путь. В ходе реформ 60–70-х гг. XIX в, боясь получить в лице ГШ соперника в управлении военным ведомством, генерал Д. А. Милютин, преобразовывая Главный штаб, деформировал идею создания ГШ по образцу Германии. Инициативой Д. А. Милютина вместо полнокровного центра подготовки к войне был организован послушный совещательный орган – ВУК [14, с. 114–115]. ГШ стал службой, а не органом. Ученому комитету был поручен, согласно утвержденного в 1869 г. «Положения о Военном министерстве», как одно из назначений, сбор данных об иностранных государствах, поступающих от МИД России, военных агентов и извлекаемых из зарубежной прессы [15, с. 206].

Основные усилия работы ВУКа в тот период были сосредоточены на Европе. Хотя, в зависимости от изменений внешнеполитической обстановки, Комитет переключался и на азиатское направление. Так было в период, предшествующий русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Сбором информации об Азии занималась также Азиатская часть Главного штаба. Это подразделение было создано не по отраслевому, а по географическому признаку [16, с. 142]. ВУК и Азиатская часть сотрудничали во время обработки информации по Востоку, при подчинении последней управляющему ВУКа.

Таким образом, военная разведка в России оформилась как одно из направлений службы ГШ. Напомним, до второй половины XIX в. основной массив информации в Военное министерство России поступал по линии внешнеполитического ведомства [17, с. 11].

В 80-е годы XIX в. отмечался рост исследовательских разработок по различным проблемам Азии, что требовало качественно нового способа изучения и обобщения востоковедческих знаний в военном ведомстве. До этого отчеты о командировках и экспедициях офицеров по Востоку, различные докладные записки, проекты, очерки и обзоры накапливались в архивах как центрального ведомства, так и при штабах военных округов. Они использовались при подготовке новых экспедиций, для составления военно-статистических описаний и т. п. ВУК на базе собранной разведкой информации начал издавать специальный секретный журнал по азиатским странам – «Сборник топографических, географических и статистических материалов по Азии» (СМА), предназначавшийся только для служебного пользования командным составом армии, что стало новым достижением руководства разведки в изучении азиатских стран [18, с. 152]. Анализ этого издания и архивных материалов послужил основой нашего исследования.

События 1879–1881 гг. вокруг условий возвращения Кульджийской области после десятилетия ее оккупации Россией едва не привели к войне с Китаем. Кризис заставил Петербург воспринимать эту страну, наряду с Британией, как серьезного внешнеполитического

соперника России на Востоке [19, с. 355]. Он стимулировал сбор материалов по Цинской империи и военной разведкой.

Представление о войсках Поднебесной, бытовавшее в части правительственных кругов Петербурга в момент кризиса, освещались в проправительственной газете «Голос». В ней сообщалось о военных реформах в Срединной империи, проведенных в 70-е годы XIX в., следующее: численность войск Китая невозможно узнать по причине неточности китайских официальных документов из Пекина; реформы неэффективны, проводились без плана и не во всей армии; военные вопросы находились в руках региональных властей, а не центральной власти [20]. Оценку военных преобразований в Китае давал и «Военный сборник». Она была негативной: «Китайское правительство ограничилось тем, что наняло иностранных инструкторов, купило известное количество европейского оружия, завело кое-какую артиллерию ..., но не коснулось прежней организации армии» [21, с. 240]. Поддержал мнение о слабости вооруженных сил Китая также помощник заведующего Азиатской частью капитан ГШ Н. И. Янжул в аналитических материалах, созданных на основе информации из американских изданий [22].

Вместе с тем в Петербурге осознавали слабость и малочисленность собственной армии на Дальнем Востоке. Подтверждением неподготовленности русской армии к военным действиям в данном регионе могли быть факты отсутствия планов обороны Приморья в период Кульджинского кризиса 1879–1881 гг. [23, с. 210].

Таким образом, к 1881 г. перед Главным штабом возникла задача по сбору данных о ТВД, вооруженных силах стран Восточной Азии. Выполняя функцию анализа развединформации, поставляемой из военных округов и официальной военной агентуры в Азии, ВУК занимался также системным анализом европейской, американской и азиатской прессы в поисках материалов, относящихся к обороноспособности Китая и Японии. Этот вид поиска необходимых материалов до сих пор дает большие возможности нахождения нужной информации для военной разведки [24].

Первым аналитическим документом по вооруженным силам Китая после Кульджинского кризиса 1879–1881 гг., появившимся в ВУКе, была докладная записка ротмистра А. А. Бенкендорфа [25, л. 1–24]. Автор анализировал военные возможности Китая в случае войны с Россией. Его мнение о войсках Китая отличалось от суждений разведчиков, побывавших в Китае. Ротмистр предостерегал от легкомысленных оценок китайцев: «Многие писали о Китае, как то Венюков, Сосновский, Гейнс и др. и пришли к заключению, что китайцы не способны к военному делу. Такое мнение может быть оспариваемо. Китайцы вообще выносливы, терпеливы, могут довольствоваться незначительной пищею...» [25, л. 1].

В 1883 г. офицер ГШ А. М. Бутаков продолжил аналитическую работу по вооруженным силам Китая и Японии. Этот генштабист оценивал уровень разведывательной информации о восточноазиатских странах так: «При неполноте и сбивчивости сведений о Китае, которыми располагает Главный штаб... , очерк, представляющий первую попытку дать описание вооруженных сил Китая, нуждается в коренной переработке по получении более точного материала» [26, с. 1]. А. М. Бутаков, исследуя проблему, опирался на иностранную прессу и, частично, на агентурные данные военной разведки России.

Из материалов в западной прессе, анализируемой в ВУКе, генштабистов, прежде всего, привлекали публикации европейских военных советников, находившихся ранее на службе китайских и японских правительств: воспоминания офицеров Контансона [27], Хоскиера [28], Хеннингсена [29]. Также примером этому может быть публикация некоего европейского «бывшего инструктора китайской армии» [30]. При оценке китайских военных реформ использовались и данные английской прессы [31]. Отдельно выделялось мнение о китайских вооруженных силах английского военного советника в войсках Ли Хунчжана генерала Ч. Д. Гордона [32, л. 108; с. 152] и французского военного агента капитана Бугуена об армии Японии [33].

Опубликованные материалы сопоставлялись с агентурной информацией, помогая ВУКу определять изменения в дислокации китайских войск, например в Маньчжурии [34, л. 3]. Имели место факты перепроверки данных, найденных в прессе завербованными военными агентами из числа европейских специалистов в Китае [35].

Материал, поступавший из Китая по дипломатическим каналам, также анализировался офицерами Комитета. Одним из таких документов была записка французского советника в адрес влиятельного китайского сановника Ли Хунчжана. Он предлагал перечень конкретных мероприятий по реформированию войск Срединной империи для повышения боеспособности ее армии [36, с. 54].

Несмотря на определенную тенденциозность и пренебрежительное отношение к Китаю со стороны военных специалистов Европы, эти сообщения в военной прессе давали большое количество информации о слабых и сильных сторонах войск Китая, особенностях их организации, вооружении и боевой подготовке армии. Взгляд очевидцев позволял лучше понять ход реформ в восточноазиатских странах, конкретнее разобраться в общих тенденциях преобразований в Китае и Японии.

В качестве источника, позволяющего наблюдать за реорганизацией китайской армии и флота, постоянно использовались военные справочники европейских стран, такие, как ежегодное издание «Jahresberichte uber die Veranderungen und Fortschritte im Militarwesen» полковника Лебеля [37]. В войсках Цинской империи с начала 80-х годов XIX ст. в Китае работала немецкая военная миссия, данные о результатах

работы которой постоянно изучались и поступали на стол управляющему ВУКа генерал-майору ГШ Ф. А. Фельдману [38, л. 121]. Некоторые данные о сухопутных и морских вооруженных силах Китая были почерпнуты из французских специализированных военных изданий [39].

Кроме вопросов организации китайских войск и их обучения, значительное внимание ВУК уделял изучению системы подготовки офицеров в военных школах Китая [40]. Качество подготовки офицеров, по мнению генштабистов из ВУКа, было решающим фактором в эффективном проведении военных реформ. Аналитики подчеркивали слабую подготовку офицерского корпуса Китая [41, л. 7].

В Комитете изучили положение с использованием в Китае железнодорожного транспорта и телеграфа в военных целях [42]. Исследовались и вопросы межэтнического противостояния в западнокитайских провинциях, освещавшиеся на страницах англоязычной газеты «China Review» [43].

При сборе информации учитывались также материалы китайской прессы, о чем свидетельствует статья пекинской газеты «Shipao» о положении в провинции Хэйлуньцзян [45]. Подобные данные сопоставлялись с информацией, поступающей по дипломатическим каналам от российского консула в Кульдже [38, л. 59].

Определенную пользу в изучении традиций, мировоззрения правящей элиты Цинской империи давал анализ публикаций китайских дипломатов и военных во Франции и Великобритании: маркиза Цзенга «Сон и пробуждение Китая» и китайского военного агента во Франции Ченг-Ки-Тонга [46]. В 1886 г. в ВУКе обратили внимание на перепечатанную статью губернатора одной из китайских провинций Чжан Чжидуна в российском периодическом издании «Новости» от 7 мая 1886 г. [47], где предлагались свои рецепты реформ войск Китая.

Результаты анализа использовались при разработке вариантов планов войны, авторами которых были офицеры ГШ, неоднократно выполнявшие разведывательные задания в Поднебесной – Н. М. Пржевальский, И. А. Евтюгин, Я. Ф. Барабаш. С идеями планирования можно было ознакомиться через распространяемые ВУКом сборники [48]. В разведывательный центр русской армии поступали и планы противника относительно обороны Китая. Так, в ВУКе имелась информация, касающаяся организации обороны Пекина. Документ, авторство которого принадлежало немецким военным советникам, являлся подспорьем в планировании войны с Китаем в Главном штабе военного ведомства [49].

Считается, что наиболее точное представление о силе армии можно было получить во время наблюдения за действиями ее частей в условиях войны. В тот период китайские вооруженные силы дважды принимали участие в вооруженных конфликтах. В 1884–1885 гг. происходила франко-китайская война за господство во Вьетнаме, в 1894–1895 гг. – японо-китайская война за влияние в Корее.

В Ученом комитете следили за событиями войны 1884–1885 гг. по иностранной прессе. Так, действия китайцев в борьбе с французами освещала статья «Тактика китайцев в Тонкине» [50]. Не прошел мимо внимания генштабистов из ВУКа и анализ хода военных действий между Францией и Китаем в ежегодном справочнике полковника Лебеля за 1885 г. [51]. В том же издании за 1887 г. обсуждался опыт транспортировки китайских войск по железным дорогам в условиях войны и общие нововведения в вооруженных силах Китая, вызванные конфликтом в Тонкине [52]. Вопросу анализа тактики китайцев во время боев с французами в Тонкине была посвящена статья офицера В. Недзвецкого, в которой он использовал французскую прессу [53]. Подобные материалы поступали и по каналам МИД России [54].

Более точную информацию о вооруженных силах Китая дало их изучение во время войны с Японией в 1894–1895 гг. Наиболее емко охарактеризовал негативные качества вооруженных сил Китая военный агент России в этой стране К. И. Вогак [55]. Интересно, что на схожие недостатки китайской армии указывали и в японском ГШ, построив на просчетах в организации вооруженных сил Китая план войны в 1894 г. [56, с. 143]. К негативной оценке военных способностей Китая пришел и аналитик-генштабист П. Н. Симанский, используя труды немецких офицеров [57].

При составлении аналитических материалов ВУКа учитывалось мнение российских ученых-ориенталистов, например, профессора В. П. Васильева о Китае [58, с. 42], а также одного из ведущих востоковедов профессора А. М. Позднеева о Японии. В частности, А. М. Позднеев отмечал: «Япония доказывает, что может сделать азиатская держава, она опровергает ложную теорию, которая распределяет силу умственных способностей по расам. В будущем на Востоке она будет влиятельною державой» [59, с. 238].

Другим важным источником информации о Китае для военной разведки были консульские сотрудники МИДа России Н. П. Петровский [60] и Я. П. Шишмарев [61]. До назначения в МИД эти консулы проходили службу в русской армии. Они периодически поставляли важный материал для военной разведки. Сведения о Китае извлекались и из донесений иностранных консулов в этой стране [62].

В начале 80-х годов XIX в. военное ведомство начало проявлять интерес и к Корее. В результате обобщения и анализа поступавшей в Военное министерство информации в Главном штабе 18 ноября 1881 г. была подготовлена обстоятельная докладная записка о состоянии и перспективах военно-политических отношений с Кореей [63, с. 27].

В 1885 г. усилилось внимание ВУКа к сбору информации о Корее в связи с обострением русско-английского противостояния в этом регионе, причиной которого стала оккупация Великобританией корейских островов Комундо. С этого времени началось изучение публикаций западной прессы о Корее [64]. В «Военном сборнике» за

1885 г. была опубликована специальная статья А. Д. Сташевского, посвященная этой стране [65]. ВУК использовал отчет чиновника канцелярии Приамурского генерал-губернатора К. Н. Дадешкалиани о посещениях им Кореи [66, с. 92–93]. Интересными для офицеров ВУКа были разъяснения К. Н. Дадешкалиани о сути японо-китайских противоречий, происков англичан и японцев относительно установления своего контроля над Кореей. Офицеры из ВУКа для получения информации использовали также и публикации иностранных авторов о Корее, в частности, работу бывшего профессора Токийского университета Грифиса [67]. Генштабистами также была использована работа английского исследователя Эрнста Опперта, посвященная истории взаимоотношений Кореи с западными странами [68].

Таким образом, вторая половина 80-х годов XIX в. являлась временем начала изучения Кореи в ВУКе. Разведывательная работа проводилась здесь на перспективу.

Еще одной страной Восточной Азии, интересовавшей правительственные круги Петербурга, была Японская империя.

Занимались анализом материалов по Японии непосредственно в Главном штабе. Уже в первых номерах «Сборника ... материалов по Азии» были опубликованы некоторые материалы по Японии, заимствованные из европейской военной прессы [26; 69]. Отметим, что анализ информации военных справочных изданий по Японии проводился сотрудниками ВУКа систематически с 1883 г.

Наиболее полные и ценные сведения для ВУКа давали публикации данных о вооруженных силах Японии военного агента Франции капитана Бугуена [26], занимавшего этот пост с 1878 г. Этот очень подробный справочный материал охватывал многие вопросы военного строительства Японии в 70–80 годы XIX в. и был плодом военного сотрудничества с Францией. Эти материалы позволяли составить определенное представление о вооруженных силах Японии и были дополнены данными русского военного агента во Франции Л. А. Фредерикса [70, л. 1] и информацией от военного инженера П. Ф. Унтербергера [71] из Приамурского ВО, а так же аналитика ВУКа полковника ГШ А. Е. Тизенгаузена [72]. В ВУК отмечалась большая роль европейских военных инструкторов в проведении реформ в армии Японии: с 1867 г. французов, а после 1880 г. – немцев.

Вместе с тем вооруженные силы Японии не рассматривались в конце 80-х – начале 90-х годов XIX в. как вероятный противник России, что отразилось и на организации сбора разведывательной информации в период с 1885 по 1892 г. Не осталась без внимания и японская пресса – в частности, материалы из газеты «Ниппон» были взяты для анализа геополитического положения Японии [73].

В начале 90-х годов XIX в. ВУК активно собирал информацию об усилении боевой подготовки в сухопутных силах этой страны. Аналитиков-генштабистов заинтересовали масштабные маневры

японской армии в 1892 г. В одном из материалов, опубликованном в европейской военной прессе, детально описан ход маневров [74]. Однако наиболее полную информацию о боеспособности армии Микадо удалось собрать во время ее участия в войне с Китаем 1894–1895 гг. [55].

Таким образом, на протяжении 1880–1894 гг. системного изучения вооруженных сил Японской империи военной разведкой России с конкретной целью не проводилось. Разведывательный материал собирался от случая к случаю. В ВУКе источниками информации, как правило, были зарубежные публикации специальной военной прессы.

Была еще одна тема, интересующая в тот период военную разведку России, – так называемая «большая игра» – борьба Британской и Российской империй и Китая за сферы влияния в Азии в XIX в. Она оставила заметный след в истории русской военной разведки. Значительное внимание в своей аналитической работе генштабисты из ВУК уделяли поиску информации о разведывательных миссиях, организованных иностранными военными в Китай, прежде всего английскими, которые осуществлялись под различными предлогами. Примером тому служило внимание разведки России к английской экспедиции в Китай, осуществленной в 1886 г., в состав которой входил поручик драгун – королевской гвардии Ф. Янгхазбенд [75]. Маршрут движения, пролегающий через Маньчжурию и строящуюся военноморскую базу Порт-Артур, говорил сам за себя. Подобную разведывательную миссию в Маньчжурии в конце 80-х годов XIX в. осуществляли также Кэри [76] и Фульфорд [77]. Факт финансирования экспедиции Кэри колониальным правительством Индии и предоставления ему двухгодичного отпуска послужил для генштабистов из ВУКа основанием к изучению этого материала.

В начале 90-х годов XIX в. англичане продолжали демонстрировать свой интерес к Западному Китаю, организовав разведывательные экспедиции Е. Ф. Найта [78] и Ф. Янгхазбенда [79]. С разведывательной миссией посещал Корею исследователь Кемпбелль в 1889 г. Его доклад был прочитан на заседании Британского географического общества и вызвал интерес военных разведчиков России [80, с. 224–225]. Пристальное внимание Петербурга к деятельности Британии в Азии влияло на оценку внешнеполитической обстановки военными разведчиками России.

Следует отметить, что существенное влияние на активность военной разведки России в Восточной Азии оказывали изменение политического курса Петербурга в 80-е – начале 90-х годов XIX в. и внешнеполитические кризисы, возникавшие в Азии. События конца века – Кульджийский кризис 1879–1881 гг., франко-китайская война 1884–1885 гг., «афганский» кризис 1885 г., Памирский вопрос 1891 г., начало строительства Сибирской железной дороги в 1891 г. и японо-китайская война 1894–1895 гг. – непосредственно влияли на активизацию работы военной разведки России в этом регионе. Существенную роль в сборе

развединформации по вооруженным силам стран Восточной Азии, кроме официальной военной агентуры в Китае, разведывательных мероприятий азиатских военных округов, военно-географических экспедиций, играла деятельность ВУКа ГШ по системному анализу европейской, азиатской и американской прессы. Сопоставление этой информации с материалами, поступающими в Главный штаб от МИДа и Морского министерства, давало определенную картину событий в регионе. Несмотря на то, что в исследуемый период официальная военная агентура считалась наиболее эффективным способом сбора данных, отсутствие ее в Японии и Корее делало поиск информации с помощью анализа зарубежной прессы важным источником обновления материалов по вооруженным силам стран региона.

Таким образом, в период между 1880–1894 гг. Военное министерство сумело создать систему сбора разведанных в странах Восточной Азии. Давая оценку деятельности русской военной разведки в Китае, Японии и Корее, стоит признать ее недостатки: отсутствие специальной разведывательной подготовки у разведчиков; неподготовленность в языковом и востоковедческом отношении офицеров, задействованных для работы по Китаю, Японии и Корее; недофинансирование разведывательной деятельности; случайный характер взаимодействия ведомств Российской империи в области обмена информацией. Это требовало новых форм и методов в ее работе.

Список использованной литературы

1. **Добычина Е. В.** Внешняя разведка России на Дальнем Востоке 1895–1904 гг. : дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Добычина Елена Викторовна. – М., 2003. – 213 с.; Каширин В. Б. «Русский Мольтке» смотрит на Восток. Дальневосточные планы Главного Штаба Российской империи во время японо-китайской войны 1894–1895 гг. / В. Б. Каширин // Русско-японская война 1904–1905 : Взгляд через столетие : междунар. ист. сб. / [под ред. О. Р. Айрапетова]. – М., 2004. – С. 150–183; Haruki W. Study Your Enemy: Russian Military and Naval Attaches in Japan / Wada Haruki // The Russo-Japanese War in Global Perspective : World War Zero. – Leiden ; Boston, 2007– . – Vol. II. – 2007. – P. 13–45; Меннинг Б. Просчеты в оценке врага: военная разведка России накануне русско-японской войны 1904–1905 гг. / Брюс Меннинг // Петр Андреевич Зайончковский : сб. ст. и восп. к столетию историка. – М., 2008. – С. 701–727; Сергеев Е. Ю. Военная разведка России в борьбе против Японии, 1904–1905 гг. / Е. Ю. Сергеев. – М. : Т-во науч. изд. КМК, 2010. – 219 с.; Деревянко И. В. «Белые пятна» Русско-японской войны / И. В. Деревянко. – М. : Эксмо : Яуза, 2005. – 416 с. 2. **Андреев А. И.** Неизвестная страница из истории большой игры. Дело о посылке русского агента в Тибет (1869–1873) / А. И. Андреев // Ариаварта. – 1999. – № 3. – С. 120–133. 3. **Алексеев М. Н.** Военная разведка России от Рюрика до Николая II : в 2 кн. / Михаил Алексеев. – М. : Русская

разведка : Евразия+, 1998– . – Кн.1. – 1998. – 432 с.; Алексеев М. Н. Военная разведка в Российской империи – от Александра I до Александра II / М. Н. Алексеев. – М.: Вече, 2010. – 480 с.

4. **Постников А. В.** Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке : (монография в документах) / А. В. Постников. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 416 с.

5. **Сергеев Е. Ю.** Большая игра, 1856–1907 : мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е. Ю. Сергеев. – М.: Т-во науч. изд. КМК, 2012. – 454 с.

6. **Гоков О. О.** Форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в XIX ст. / О. О. Гоков // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – № 965. Історія. – Вип. 43. – С. 154–162.

7. **Моисеев В. А.** Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / В. А. Моисеев. – Барнаул : АзБука, 2003. – 346 с.; Кляшторный С. Г. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.) / С. Г. Кляшторный, А. А. Колесников. – Алма-Ата : Наука, Изд-во АН Казахской ССР, 1988. – 223 с.

8. **Схиммельпенник Ван дер Ойе Д.** Неизвестный Пржевальский / Девид Ван дер Ойе Схиммельпенник // Ариаварта. – 1997. – № 1. – С. 207–226; Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Навстречу Восходящему солнцу: Как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией / Девид Ван дер Ойе Схиммельпенник. – М.: Новое лит. обозрение, 2009. – 421 с.

9. **Marshall A.** The Russian General Staff and Asia, 1800–1917 / Alex Marshall. – L.; N.Y.: Routledge, 2006. – 274 p.

10. **Хопкирк П.** Большая игра против России. Азиатский синдром / Питер Хопкирк. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 581 с.

11. **Вигасин А. А.** И. П. Минаев и русская политика на Востоке в 80-е годы XIX в. / А. А. Вигасин // Восток (Oriens). – 1993. – № 3. – С. 108–117; **Хохлов А. Н.** Военная помощь России Китаю в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. / А. Н. Хохлов // Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии : История и экономика. – М., 1967. – С. 121–130; **Хохлов А. Н.** Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А. Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая : сб. ст. – М., 1968. – С. 203–244; **Вигасин А. А.** История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А. А. Вигасин, А. Н. Хохлов, П. М. Шаститко. – М.: Вост. лит., 1997. – 536 с.

12. **Нарочницкий А. Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895 / А. Л. Нарочницкий. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 900 с.

13. **Схиммельпенник Ван дер Ойе Д.** Д. А. Милютин и военная разведка России / Девид Ван дер Ойе Схиммельпенник // Петр Андреевич Зайончковский : сб. ст. и восп. к столетию историка. – М., 2008. – С. 691–701.

14. **Айрапетов О. Р.** Забытая карьера «русского Мольтке». Николай Николаевич Обручев (1830–1904) / О. Р. Айрапетов. – СПб.: Алетейя, 1998. – 314, [6] с.

15. **Макаров И. С.** О процессе

формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (последняя треть XIX – начало XX в.) / И. С. Макаров // Многоликая история : сб. ст. Рос. ун-та дружбы народов к 70-летию Т. В. Батаевой. – М., 1997. – С. 202–220. 16. **Вигасин А. А.** История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А. А. Вигасин, А. Н. Хохлов, П. М. Шаститко. – М. : Вост. лит., 1997. – 536 с. 17. **Звонарев К. К.** Агентурная разведка. Русская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. : в 2 кн. / К. К. Звонарев. – М. : БДЦ-пресо, 2003– . – Кн. 1. – 2003. – 304 с. 18. **Вигасин А. А.** История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А. А. Вигасин, А. Н. Хохлов, П. М. Шаститко. – М. : Вост. лит., 1997. – 536 с. 19. **Нарочницкий А. Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895 / А. Л. Нарочницкий. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 900 с. 20. **Военные средства Китая** // Голос. – 1880. – 12 июля (№ 191). 21. **В. Н.** Несколько сведений о китайских войсках и военных учреждениях / В. Н. // Военный сборник. – 1880. – № 8. – С. 235–252. 22. **Янжул Н. И.** О китайских войсках / Н. Янжул // Русский инвалид. – 1881. – № 85. 23. **Кондратенко Р. В.** Морская политика России 80-х годов XIX века / Р. В. Кондратенко. – СПб. : ЛеКо, 2006. – 344 с. 24. **Рябиков П. Ф.** Разведывательная служба в мирное и военное время / П. Ф. Рябиков // Антология истории спецслужб : Россия, 1905–1924. – М., 2007. – С. 111–411; Хилсмэн Р. Стратегическая разведка и политические решения / Роджер Хилсмэн; [пер. с англ. К. П. Сониной, О. Е. Зильберберг]. – М. : Иностран. лит., 1957. – С. 79–80; Кондратьев А. Разведка с использованием открытых источников информации в США // Зарубежное военное обозрение. – 2010. – №9. – С. 28–32. 25. **Российский** государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 447, оп. 1, д. 6, ч.1, 48, III л. 26. **Бутаков А. М.** Вооруженные силы Китая и Японии Генерального штаба подполковника Бутакова / А. М. Бутаков // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии (СМА). – 1883. – Вып. 3. – С. 1–186. 27. **Контансон Г.** Извлечение из сочинения «Chine et extreme Orient» барона G. de-Contenson / Г. Контансон // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 110–142. 28. **Хоскиер О. В.** Извлечение из сочинения датского полковника Хоскиера «Путешествие в Китай, Японию и Индию» / О. В. Хоскиер // СМА. – 1887. – Вып. 26. – С. 1–32. 29. **Хеннингсен Я.** Извлечение из датского сочинения мандарина Хеннингсена «Небесная империя», 1887 г. / Я. Хеннингсен // СМА. – 1887. – Вып. 26. – С. 32–40. 30. **Заметки** о китайской армии бывшего инструктора // СМА. – 1894. – Вып. 55. – С. 75–81. 31. **Вооруженные** силы Китая по английским источникам // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 95–110. 32. **Тактика** китайцев в Тонкине (Journal des Sciences Militaires, Mars 1885) // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 150–153; РГВИА, ф. 447, оп. 1, д. 11, 202 л. 33. **Бугуен.** Вооруженные силы Японии капитана Бугуена. Ч. II / Бугуен // СМА. – 1885. – Вып. 18. –

С. 98–125. 34. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 15, 70 л. 35. **Числительность** и дислокация китайских войск категорий Юн-бин и Лянь-цзюнь в Маньчжурии к апрелю 1892 года // СМА. – 1893. – Вып. 54. – С. 131–134. 36. **Денн И. Ж.** Записка об организации китайской армии, представленная И. Ж. Денном на усмотрение его высочества вице-короля Ли / И. Ж. Денн // СМА. – 1888. – Вып. 30. – С. 54–60. 37. **Вооруженные** силы Китая и Японии по Löbell's Jahresberichte über die Veränderungen und Fortschritte im Militärwesen // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 106–107; Реорганизация Китайской армии и флота: из ежегодника полковника Лебеля за 1885 год // СМА. – 1886. – Вып. 24. – С. 250–256. 38. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 11, 202 л. 39. **Тактика** китайцев в Тонкине (Journal des Sciences Militaires, Mars 1885) // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 150–153; Дариль Ф. Сухопутные и морские вооруженные силы Китая : извлечение из «Le monde Chinois» / Ph. Daryl // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 130–150. 40. **Вооруженные** силы Китая : Löbell's Jahresberichte 1887 г. // СМА. – 1888. – Вып. 30. – С. 82–83. 41. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 17, 49 л. 42. **Вогак К. И.** Развитие телеграфной сети в Китае / Вогак // СМА. – 1893. – Вып. 54. – С. 35–36. 43. **Извлечение** из China Review за 1872–1874 гг. // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 61–70. 44. **Ко-ц.** Религиозные суеверия и предрассудки китайцев / Ко-ц // СМА. – 1892. – Вып. 51. – С. 93–105. 45. **Статья** газеты «Shirao» (китайской) о провинции Хэй-лун-цзян // СМА. – 1894. – Вып. 58. – С. 40–44. 46. **Цзэн Цицзэ.** Сон и пробуждение Китая Маркиза Тзенга / Тзенг // СМА. – 1887. – Вып. 26. – С. 150–159; Заметки китайского офицера о Китае // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 152–168. 47. **Чжан-Чжи-дун.** Всеподданейший доклад Чжан-Чжи-дуна генерал-губернатора Кантона о необходимых преобразованиях / Чжан-Чжи-дун // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 172–178. 48. **Барабаш Я. Ф.** Записка об условиях, способах и средствах, обеспечивающих успех военного столкновения с Китаем в Приамурском военном округе. 1887 г. / Я. Ф. Барабаш // СМА. – 1888. – Вып. 30. – С. 1–37; Евтюгин И. А. Краткая записка о поездке Генерального штаба штабс-капитана Евтюгина из г. Благовещенска в Цицикар, летом 1884 года (с примечаниями Г. Ш. полковн. Назарова) / Евтюгин; [примеч. Назарова] // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 178–223; Пржевальский Н. М. Разбор пограничных районов Притянь-Шанского, Ургинского и Амурского / Н. М. Пржевальский // СМА. – 1883. – Вып. 1. – С. 307–317. 49. **План** обороны Пекина : [пер. с нем.] // СМА. – 1886. – Вып. 24. – С. 246–250. 50. **Тактика** китайцев в Тонкине (Journal des Sciences Militaires, Mars 1885) // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 150–153. 51. **Реорганизация** Китайской армии и флота: из ежегодника полковника Лебеля за 1885 год // СМА. – 1886. – Вып. 24. – С. 250–256. 52. **Вооруженные** силы Китая и Японии по Löbell's Jahresberichte über die Veränderungen und Fortschritte im Militärwesen // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 106–107. 53. **Недзвецкий В.** Французская экспедиция в Тонкин / В. Недзвецкий // Военный сборник. – 1885. – № 5. – С. 86–112.

54. **Корсуньская М. С.** Материалы архива внешней политики России МИД СССР о международных отношениях Китая (1883–1885 гг.) / М. С. Корсуньская // Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии : История и экономика. – М., 1967. – С. 19–24. 55. **Вогак К. И.** Извлечения из донесений Генерального штаба полковника Вогака / Вогак // СМА. – 1895. – Вып. 60. – С. 1–204; Вып. 61. – С. 1–111. 56. **Табохаси Киеси.** Дипломатическая история японо-китайской войны (1894–1895 гг.) / Табохаси Киеси. – М.: Изд-во иност. лит., 1956. – 608 с. 57. **Симанский П. Н.** Японо-китайская война 1894–1895 гг. / П. Н. Симанский. – СПб.: Изд. В. Березовского, 1896. – 282 с. 58. **Современное** положение в Азии – китайский прогресс // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 35–61. 59. **Позднеев А. М.** Об отношениях европейцев к Китаю : Речь, произнесенная на акте С.-Петербургского университета 8 февраля 1887 года / А. М. Позднеев // СМА. – 1887. – Вып. 27. – С. 228–263. 60. **Петровский Н. Ф.** Туркестанские письма / Н. Ф. Петровский ; отв. ред. В. С. Мясников, сост. В. Г. Бухерт. – М.: Памятники ист. мысли, 2010. – 358 с. 61. **Шишмарев Я. П.** Донесение русского консула в Урге Шишмарева о положении Монголии. Июль 1885 г. / Шишмарев // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 154–160. 62. **Хаас Й.** Донесение г. Хаса, австро-венгерского консула в Шанхае, касающееся торговли Китая за 1885 г. и дающее описание всех главнейших портов / Хаас // СМА. – 1888. – Вып. 32. – С. 69–95; Сведения о Китае, извлеченные из донесений американских консулов 1880–85 годов // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 160–171; РГВИА, ф. 846, оп. 4, д. 10, 66 л.; Крейтнер Г. Экономическое состояние Японии в 1891 году: Донесение австрийского консула в Иокогаме Крейтнера / Крейтнер ; [пер. Дмитриева] // СМА. – 1893. – Вып. 54. – С. 37–65; Донесение австрийского консула в Токио в 1881 г. // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 107–120. 63. **Рыженков М. Р.** Документы РГВИА по истории Кореи и русско-корейских отношений в XIX – нач. XX вв. / М. Р. Рыженков // Восток (Oriens). – 2000. – № 2. – С. 28–30. 64. **Плошю Э.** Корея (Уединенное царство Плошю) / Плошю // СМА. – 1884. – Вып. 12. – С. 292–302. 65. **Сташевский А. Д.** Корея (географический очерк) / А. Д. Сташевский // Военный сборник. – 1885. – № 11. – С. 132–157; №12. – С. 301–321. 66. **Дадешкалиани К. Н.** Краткий очерк современного состояния Кореи князя Дадешкалиани, состоящего при канцелярии Приамурского генерал-губернатора 1885 г. / Дадешкалиани // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 61–118. 67. **Гриффис У. Э.** Корея, страна отшельников / Гриффис // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 1–95. 68. **Опперт Э.** Запретная страна (A forbidden land) : извлечение из сочинения Эрнста Опперта / Эрнст Опперт // СМА. – 1886. – Вып. 22. – С. 119–130. 69. **Шлиппенбах К. М.** Политико-экономическое состояние Японии, декабрь 1884 г. / К. М. Шлиппенбах // СМА. – 1885. – Вып. 17. – С. 71–106; Вооруженные силы Китая и Японии по Löbell's Jahresberichte über die Veränderungen und Fortschritte im Militärwesen // СМА. – 1885. –

Вып. 17. – С. 106–107; Бугуен. Вооруженные силы Японии капитана Бугуена. Ч. I / Бугуен // СМА. – 1885. – Вып. 14. – С. 228–303; Бугуен. Вооруженные силы Японии капитана Бугуена. Ч. II / Бугуен // СМА. – 1885. – Вып. 18. – С. 98–125. 70. **РГВИА**, ф. 451, оп. 1, д. 4, 46 л. 71. **Унтербергер П. Ф.** Несколько слов о военной реформе в Японии / П. Унтербергер // Инженерный журнал. – 1883. – № 3. – С. 355–376; Унтербергер П. Ф. Обучение инженерному делу в Японии / П. Унтербергер // Инженерный журнал. – 1877. – № 7. – С. 197–199. 72. **Тизенгаузен А. Е.** Краткий военно-статистический очерк Японской империи / А. Тизенгаузен // Военный сборник. – 1888. – № 8. – С. 406–432; № 11. – С. 192–217; 1889. – № 1. – С. 325–345; Тизенгаузен А. Е. Торговля Франции с Китаем и Японией / А. Е. Тизенгаузен // СМА. – 1887. – Вып. 27. – С. 264–268. 73. **Политическое** положение Японии // СМА. – 1894. – Вып. 55. – С. 108–111. 74. **Большие** маневры в Японии в октябре 1892 г. // СМА. – 1894. – Вып. 55. – С. 98–107. 75. **Янгхазбанд Ф. Э.** Путешествие по Средней Азии из Маньчжурии и Пекина в Кашмир через проход Мустаг поручика Юнгхусбенда / Юнгхусбанд; [пер.] // СМА. – 1888. – Вып. 36. – С. 147–187. 76. **Кэри А. Д.** Путешествие по Китайскому Туркестану и северной границе Тибета / Кэри // СМА. – 1888. – Вып. 30. – С. 84–116. 77. **Фульффорд Х. Э.** Отчет о 7-ми месячном путешествии по Маньчжурии Фульффорда, переводчика при английской миссии в Пекине / Фульффорд // СМА. – 1888. – Вып. 32. – С. 104–141. 78. **Найт Э. Ф.** Место встречи трех империй / Е. Ф. Найт // СМА. – 1893. – Вып. 54. – С. 66–127. 79. **Янгхазбанд Ф. Э.** Извлечение из отчета о путешествии капитана Юнгхезбанда по Памирам и сопредельным странам / Ф. Э. Юнгхезбанд; [пер. Десиано] // СМА. – 1892. – Вып. 50. – С. 227–243. 80. **Кемпбелл Ч. У.** Извлечение из отчета о поездке Кампбелля по Корее / Кампбелл; [пер. Десиано] // СМА. – 1892. – Вып. 50. – С. 213–226.

Рютін В. В., Фалько С. А. Становлення розвідувальної служби військового відомства Росії в східноазіатському регіоні – аналітичний аспект (1881–1894 рр.)

Стаття присвячена дослідженню діяльності розвідувальної служби Військового міністерства Російської імперії в Східній Азії наприкінці ХІХ ст. Дослідження обумовлено необхідністю узагальнення історичного досвіду функціонування важливого елемента військової розвідки – аналітичної роботи Військово-вченого комітету й Азіатської частини Головного штабу у початковий період зовнішньополітичної активізації Росії в азіатських країнах.

У дослідженні висвітлені наступні питання: особливості функціонування військової розвідки у специфічних умовах Східної Азії; визначена результативність збору матеріалів розвідувального характеру за допомогою вивчення європейської, американської та азіатської преси центральними органами служби розвідки – Воєнно-вченим комітетом,

Азіатською частиною Головного штабу. Зроблено також спробу оцінки результативності здобуття інформації з відкритих джерел та співставлення її з іншими видами розвіддіяльності, властивими тій епосі.

Ключові слова: Росія, Китай, Японія, Корея військово-розвідувальна служба, Генеральний штаб, Військово-вчений комітет.

Рютин В. В., Фалько С. А. Становление разведывательной службы военного ведомства России в восточноазиатском регионе – аналитический аспект (1881–1894 гг.)

Статья посвящена исследованию деятельности разведывательной службы Военного министерства Российской империи в Восточной Азии в конце XIX в. Исследование вызвано необходимостью обобщения исторического опыта функционирования важного элемента военной разведки – аналитической деятельности Военно-ученого комитета и Азиатской части Главного штаба в начальный период внешнеполитической активизации России в азиатских странах.

В исследовании освещены следующие вопросы: особенности функционирования военной разведки в специфических условиях Восточной Азии; определена результативность сбора материалов разведывательного характера посредством изучения европейской, американской и азиатской прессы центральными органами службы разведки – Военно-ученым комитетом, Азиатской частью Главного штаба. Предпринята также попытка оценки результативности извлечения информации из открытых источников и сопоставления ее с другими видами разведдеятельности, присущими той эпохе.

Ключевые слова: Россия, Китай, Япония, военно-разведывательная служба, Генеральный штаб, Военно-ученый комитет.

Ryutin V. V., Falko S. A. The Formation of the Intelligence Section of the Military Department of Russia in the East Asian Region – Analytical Aspect (1881–1894)

The article is devoted to complex research of intelligence service activity of the Russian Empire's War House in China, Korea, and Japan during late 19th century. The research was necessitated by the need to synthesize the historical experience of functioning of the Military intelligence and its very important element – The Military-Scientific Committee and the Asian part of the Headquarter in the period of increasing of foreign activity of Russia in the East Asia.

The object of the research is The Military intelligence service activity within Russian military Department in East Asia (China, Korea and Japan) during the defined period. The subject of the research is the process of formation and evolution of the Russian military Department intelligence service activity in the East Asian region. The research considers the following issues: reasons of increasing of the intelligence service activities in the Asian

countries; peculiarities of functioning of the military intelligence under specific conditions of East Asian culture.

The subject of the research is the process of formation and evolution of the Russian military Department intelligence service activity in China, Korea and Japan. The collection of information researches from the press by the The Military- Scientific Committee and the East Asian part of the the Headquarter.

It is established that during 1880–1894s the War House of the Russian Empire was managed to create a system of the intelligence gathering in the East Asia countries.

Key words: Russian Empire, China, Japan, Military Intelligence Service, Headquarter, Military-Scientific Committee.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. пед. н., доц. Рютин В. В.

УДК 94 (410) «1979/1991»

В. В. Садикова

**БРИТАНСЬКО-РАДЯНСЬКА «ЯДЕРНА ПРОБЛЕМА» НА
ПЕРЕМОВИНАХ У КЕМП-ДЕВІДІ 22 ГРУДНЯ 1984 РОКУ**

«Ядерна проблема» у британсько-радянських відносинах на початку 1980-х рр. є актуальною темою для дослідження. Адже ця проблема суттєво впливала на перебіг співпраці між Великою Британією та СРСР. Варто відзначити недостатнє вивчення цієї проблематики у сучасній українській та зарубіжній історіографії. Для більш цілісного та всебічного розгляду теми необхідно також поглянути на проблему ядерної зброї у британсько-радянських відносинах через призму співпраці Великої Британії з таким «ядерним гігантом», як США.

Таке гостре питання, як «ядерна проблема» у британсько-радянських відносинах, викликало помітний інтерес у наукових колах. Особливості ядерної проблеми у британсько-американських перемовинах початку 1980-х рр. та ставлення Великої Британії до СРСР вивчав радянський дослідник В. Трухановський у монографії «Англійська ядерна зброя» [8]. Проблематика ядерного озброєння Великої Британії та СРСР розглядається у щорічнику Стокгольмського Інституту досліджень проблем миру за 1981 р. «Світове озброєння та роззброєння» [11]. Питання озброєння СРСР та ставлення до цього питання керівництва Великої Британії розглянула українська дослідниця О. Черевко у статті «Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979–1990 рр.)» [10]. Проблему СОІ аналізувала російська дослідниця О. Золіна у статті «Роль Маргарет Тетчер в історії розвитку радянсько-британських відносин» [3] та британський науковець К. Огден у монографії «Маргарет Тетчер. Жінка при владі» [5]. Незважаючи на наявність вищезгаданих праць, «ядерна проблема» у британсько-радянських та британсько-американських відносинах ще не була об'єктом окремого фундаментального дослідження.

Джерельну базу даного дослідження складають, передусім матеріали Архіву М. Тетчер, зокрема документи, що стосуються британсько-американських перемовин 1984 р. у Кемп-Девіді [4]. Ці документи є цінними з огляду на те, що повністю відтворюють робочу атмосферу зустрічі, даючи змогу дослідникові об'єктивно оцінювати інформацію. Важливими для дослідження є також матеріали, які стосуються переговорів у Кемп-Девіді та візиту М. Горбачова до Лондона 17 грудня 1984 р., висвітлені М. Тетчер у власних мемуарах «Роки на Даунінг-стріт» [9]. Цінним джерелом стосовно вище зазначених переговорів у Лондоні є мемуари М. Горбачова «Життя та реформи» [2]. Дане дослідження було б неповним без аналізу «Маніфесту

консервативної партії 1979 р.» – важливого джерела інформації стосовно ставлення Великої Британії до СРСР на початку 1980-х рр. [7]. Доповнює картину дослідження «Промова Р. Рейгана 8 березня 1983 р.», у якій він декларував свої підходи до відносин США з СРСР [6]. Цінну інформацію стосовно ставлення М. Тетчер до американської програми СОІ має збірник спогадів відомих політиків, членів Кабінету міністрів Великої Британії, журналістів про британського прем'єра під назвою «Спогади про Меггі», укладений британським дослідником І. Дейлом [1].

У Великій Британії під час виборчої кампанії 1979 р. консервативна партія на чолі з М. Тетчер оголосила про прагнення зайняти позицію активної протидії Радянському Союзу. У програмному документі консерваторів під назвою «Маніфест консерваторів 1979 року» передбачалось зміцнення обороноздатності Великої Британії та посилення співпраці із союзниками у питаннях захисту британських національних інтересів у світі перед зростаючою загрозою. У «Маніфесті» наголошувалось, що загроза походила з боку Радянського Союзу: «протягом останніх п'яти років військова загроза Заходу стрімко зросла у зв'язку з тим, що комуністичний блок встановив фактичну рівність у стратегічному ядерному озброєнні та істотну перевагу у звичайному (малася на увазі вогнепальна, ракетна зброя та ін.)» [7].

Першим значним кроком до протидії радянському супернику було удосконалення на початку 1980-х рр. британської програми «Шевалін» (діючої у 1973–1982 рр.), покликаної сприяти проникненню британських ракет через радянську оборону. Згідно цієї програми, ракети мали змогу змінювати курс польоту, кут входження в атмосферу, збільшувати швидкість зниження з метою введення в оману протиракетних систем противника. Кількість боєголовок на кожній ракеті було збільшено вдвічі (з трьох до шести). Саме цей факт суттєво змінив баланс ядерних сил в Європі, що в свою чергу чинило негативний вплив на переговори з приводу зменшення ядерного протистояння у цьому регіоні [8, с. 179].

«Програма «Шевалін» мала забезпечити ефективність британського ядерного підводного флоту, озброєного удосконаленими ракетами «Поларіс» до початку 1990-х рр., доки вони будуть замінені американськими ракетами «Трайидент-1» або «Трайидент-2» [8, с. 180–185]. Варто також наголосити на тісній співпраці в цей час британського прем'єра М. Тетчер та президента США Р. Рейгана, що виявлялась у посиленні військового співробітництва, зокрема випробуваннях британських боєголовок та ракет на американських полігонах – на мисі Канаверал, у штаті Флорида та у штаті Невада. До того ж, на військових базах Великої Британії зберігалася велика кількість стратегічної, тактичної та середнього радіуса дії американської ядерної зброї, призначеної для використання проти СРСР та його союзників [8, с. 196].

Варто відзначити, що проблема розміщення на території Великої Британії американських ракет стала предметом переговорів між членом Політбюро ЦК КПРС, першим заступником Голови Ради міністрів СРСР,

міністром закордонних справ СРСР А. А. Громико та міністром закордонних справ і у справах Співдружності Британії Дж. Хау, який відвідав Радянський Союз на початку липня 1984 р. А. Громико відзначав, що «розміщення у Західній Європі нових американських ядерних ракет, відповідальність за яке ніс і уряд Великої Британії, зумовило зростання військової загрози. Вживання заходів з метою виведення вже розміщених ракет буде формувати основу для відновлення переговорів стосовно ядерних озброєнь» [8, с. 200]. Однак консервативний уряд М. Тетчер не бажав визнавати необхідність прийняття конкретних заходів стосовно обмеження та скорочення озброєнь. Водночас глава британського уряду вбачала «завдання ядерної зброї у стримуванні війни, а не веденні її» [9].

У цей час і Радянський Союз посилював свій ядерний потенціал. На початку 1980-х рр. у СРСР було розпочато розробку ядерної субмарини «Тайфун», яка за своєю тоннажністю (25–30 тис. тонн) значно переважала американську субмарину «Трайдент» (18,7 тис. тонн) [11, с. 262]. Водночас великий резонанс у світі спричинило прийняття Радянським Союзом на озброєння ракет СС-20 [10, с. 325; 11, с. 262–263]. У щорічному звіті за 1981 р. міністра оборони США Гарольда Брауна зазначалось, що «нові радянські системи балістичних ракет, які запускаються із підводних човнів, є більш керованими та точними» [11, с. 262].

Досліджуючи роль «ядерної проблеми» у британсько-радянських відносинах, варто водночас розглядати політику США стосовно цієї проблеми. Адже вона була безпосередньо пов'язана із політикою Великої Британії та Радянського Союзу. Свідченням цьому є зустріч прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер та президента Сполучених Штатів Америки Р. Рейгана 22 грудня 1984 р. у замській резиденції президента США Кемп-Девіді [4]. Одним із ключових аспектів перемовин британського прем'єра з президентом Р. Рейганом та членами його Адміністрації була ядерна проблема, а саме дискусія навколо американської програми Стратегічної Оборонної Ініціативи (СОІ). Незважаючи на те, що Радянський Союз не брав участі у Кемп-Девідських перемовинах, питання ядерного озброєння вирішувались Лондоном та Вашингтоном, враховуючи точку зору СРСР на цю проблему.

М. Тетчер відзначала у своїх мемуарах: «Я приїхала до Кемп-Девіду з метою підсумувати попередні переговори із М. Горбачовим» [9, с. 466]. Нагадаємо, що 15 грудня 1984 р. парламентська делегація СРСР на чолі із членом Політбюро ЦК КПРС, Головою Комісії із закордонних справ Ради Союзу Верховної Ради СРСР М. Горбачовим прибула до Лондона. У своїй промові перед членами британського парламенту він відзначав: «ядерний вік диктує необхідність «нового політичного мислення»; військова небезпека сьогодні – це реальність...; в ядерній війні перемогти неможливо; неможливо будувати свою безпеку, кого б

це не стосувалось, за рахунок спричинення шкоди безпеці інших; ми готові до обмеження та скорочення озброєнь, передусім ядерних» [2, с. 257]. 16 (17) грудня 1984 р. у замській резиденції прем'єр-міністра Великої Британії – Чекерсі, відбулася перша офіційна зустріч двох політиків. Важливими аспектами перемовин були питання гонки озброєнь в космосі та програма СОІ, оголошена президентом США Р. Рейганом 23 березня 1983 р., кінцевою метою якої було досягнення американського домінування в космосі та створення протиракетного «щита» США [3, с. 118].

Головною особливістю цього британсько-радянського діалогу було його фокусування на головних міжнародних проблемах, які насамперед стосувалися питання роззброєння з метою попередження війни. Протягом перемовин сторони викладали свої принципові позиції щодо майбутнього світу – повністю без'ядерного чи побудованого на основі концепції ядерного стримування. М. Тетчер у цих дискусіях послідовно відстоювала лінію на збереження британської ядерної зброї, підкреслюючи її «миротворчу» роль, називаючи її «гарантом впливу та престижу Великої Британії у світовій співдружності» [9]. М. Горбачов, як відомо, виступав за скорочення ядерних арсеналів. У своїх мемуарах він відзначав: «я розклав перед британським прем'єром велику карту, на якій було зображено в тисячних долях всі запаси ядерної зброї, достатньої для того, щоб знищити все життя на Землі. Це означало, що діючими ядерними запасами все живе можна знищити 1000 разів!». На думку М. Горбачова, цими словами вдалося збентежили М. Тетчер [2, с. 258].

З огляду на це, М. Горбачов звернувся до британського прем'єра з проханням «сказати товаришеві президентові Рейгану не йти вперед у розробці космічної зброї» [4]. Він висловив думку з приводу необхідності розвитку в СРСР власної програми, на зразок американської програми СОІ. На цю тезу М. Тетчер відповіла, що саме Радянський Союз був першим у розробці антисупутникових систем [4; 9].

Хоча позиція Радянського Союзу, висловлена М. Горбачовим під час візиту до Лондона, і бралася до уваги М. Тетчер, але під час зустрічі з Р. Рейганом британський прем'єр наголосила на підтримці американської програми СОІ. Крім того, вона зауважила, що має окремий інтерес у вивченні специфіки американської програми СОІ. Президентові Р. Рейгану подобалася підтримка М. Тетчер його програми СОІ. Натомість глава британського уряду прагнула узгодженої політики Великої Британії та США стосовно Стратегічної Оборонної Ініціативи [9, с. 467].

М. Тетчер вперше випала нагода під час перемовин у Кемп-Девіді особисто почути аргументовану точку зору американського президента стосовно СОІ. За словами британського лідера, «Р. Рейган наголосив на тому, що СОІ мала стати оборонною системою та що вона не була його метою досягнення переваги США у світі» [9, с. 466]. З останньою тезою М. Горбачов мав нагоду посперечатися із М. Тетчер під час зустрічі у

Чекерсі. На думку радянського політика, президент США прагнув переваги, насамперед, у військовій справі. Проте британський прем'єр запевнила свого співрозмовника у відсутності будь-якого прагнення США до світового домінування [5, с. 420; 11].

Р. Рейган під час зустрічі у Кемп-Девіді запевняв британського лідера, що «якщо СОІ матиме успіх, він буде готовим до надання їй міжнародного характеру» [4]. Ці зауваження свого часу викликали значне занепокоєння СРСР. Водночас і М. Тетчер мала свої застереження, оскільки непокоїлась, що британська ядерна зброя втратить свій стримуючий потенціал, оскільки СОІ зможуть його повністю нейтралізувати. Тому британський прем'єр прагнула спочатку зосередитись на проблемі вивчення СОІ та ймовірності її впливу на вироблення та розгортання зброї у космосі [9, с. 466].

На думку М. Тетчер, створення стратегічної оборонної системи також сприяло підписанню низки важливих угод (на зразок Договору з Протиракетної оборони (ПРО)) та прийняттю конструктивних рішень. Водночас британський прем'єр неодноразово висловлювала своє занепокоєння стосовно «удару СОІ по ядерному стримуванню» [4]. На її думку, СОІ – лише дослідна програма, а мета Великої Британії не лише підтримувати військовий баланс, а й підсилювати, а не послаблювати ядерне стримування. На думку М. Тетчер, «ядерна зброя не лише була засобом запобігання ядерній війні, але також дала 40 років миру в Європі. Заборонити її було б нерозумно, оскільки вона продовжує залишатися системою, здатною попередити війну. Якщо колись ми досягнемо стадії знищення всієї ядерної зброї, це спричинить, більш ймовірно, звичайну, біологічно або хімічну війну» [4].

Мета президента Р. Рейгана полягала, згідно його заяв, у досягненні повного звільнення світу від ядерної зброї. Ще у своїй промові від 8 березня 1983 р. Р. Рейган відзначав: «Ми домовляємося про реальні скорочення всесвітніх ядерних арсеналів та повне їх знищення. В той час як військова сила для Америки є важливою, я продовжую стверджувати, що боротьба, яка нині панує у світі, ніколи не вирішуватиметься бомбами, ракетами чи арміями» [6]. Проте, зрозуміло, що такі плани Р. Рейгана були розраховані на тривалу перспективу.

Створення СОІ давало можливість американському лідеру заявляти про непотрібність у майбутньому ядерної зброї, оскільки ця система, що матиме міжнародний характер, зробить її недієвою. На думку Р. Рейгана, «нова Стратегічна Оборонна Ініціатива мала моральний підтекст. Ми повинні шукати шляхи побудови більш стабільного миру. Наша мета – скоротити та остаточно ліквідувати ядерну зброю» [4]. За словами американського президента, радянський лідер К. У. Черненко з цього приводу заявляв, що це також є і радянською метою, а міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико відзначав, що «ми не можемо продовжувати сидіти на двох горах зброї». На це він отримав відповідь президента: «давайте тоді почнемо

послаблення та остаточну ліквідацію цих гір» [4]. Проте Р. Рейган у своїй промові наголошував і на тому, що, «Ми ніколи не припинимо шукати мир. Але дійсність полягає в тому, що ми повинні його знайти через силу» [6].

Р. Рейган акцентував увагу на реальності здійснення програми СОІ. Він відзначав, що «прийняття рішення стосовно знищення ядерної зброї є лише проблемою часу. Радянський Союз нині починає відгукуватись на цей заклик, оскільки ми також знаємо, що у ядерній війні не буде переможців» [4].

Американський президент відзначав у своїй знаменитій промові про «імперію зла» 8 березня 1983 р., що США не шукають переваги, але і не дадуть досягти її СРСР. На думку Р. Рейгана, «доки вони [комуністи. – В. С.] проповідують всемогутність держави та її перевагу над особистістю, доки вони вірять у власну майбутню перевагу над усіма народами Землі, вони – центр зла у сучасному світі» [6].

Під час цих переговорів місіс Тетчер наголосила на тому, що необхідно прагнути досягнення військового балансу, що гарантує безпеку Великій Британії, а не переваги одних держав або блоків над іншими [4]. М. Тетчер також відзначала, що «уникнення конфлікту – наш громадянський обов'язок. Ми на Заході, включаючи Сполучені Штати, визнаємо, що лише це може бути реальною гарантією цілковитого військового балансу» між двома конкуруючими блоками – НАТО та Організацією Варшавського Договору (ОВД) [4].

За словами американського президента, він міг погодитися на рівновагу збройних сил за умови того, що американці змогли б зупинити глобальну експансію СРСР. На думку Р. Рейгана, стратегічний паритет з країнами НАТО мав зупинити військове нарощування арсеналів у Радянському Союзі. Цьому повинно було сприяти й налагодження ефективного контролю над процесом обмеження озброєнь. Хоча, на думку самого президента, контроль над ядерними озброєннями був фактично неможливим [6].

Присутній на переговорах у Кемп-Девіді Державний секретар США Дж. Шульц наголосив на відсутності балансу сил станом на 1984 р. між НАТО та ОВД, оскільки, на його думку, Радянський Союз мав набагато більше наступальних ядерних систем, що передбачалося Угодою про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1) та Договором про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) від 26 травня 1972 р., ніж США, призначених для боротьби зі стратегічними балістичними ракетами [4; 11, с. 264–266]. Згідно Договору по ПРО, розгортання оборонної системи дозволялось навколо міст (столиць) та військових баз [4].

На думку Дж. Шульца, СРСР першим порушив міжнародні угоди по ПРО. Він відзначав, що Радянський Союз розгорнув систему ПРО навколо Москви, що було обумовлено угодою, та продовжує застосовувати значні ресурси для розвитку інших оборонних систем [4].

Наприклад, займається вдосконаленням радарів, що є порушенням угоди [11, с. 266].

Це викликало занепокоєння і М. Тетчер. Окрім цього, її побоювання викликало також те, що програма СОІ могла стимулювати Радянський Союз до посилення свого військового потенціалу, що, в свою чергу, могло зумовити нове коло гонки озброєнь між двома військово-політичними блоками. Однак держсекретар Дж. Шульц з цього приводу на згаданих вище Кемп-Девідських переговорах відзначав, що США, в свою чергу, не прагнуть ініціювати нове коло гонки озброєнь, а лише намагатимуться відновити порушений СРСР стратегічний баланс, що повинно бути і метою Великої Британії [4].

Радник президента Рейгана з питань Національної Оборони Роберт МакФарлейн відзначав, що «проблема США полягає у відновленні стратегічного балансу» [4]. Він наголошував на тому, що предметом занепокоєння американської Адміністрації є технологічний розвиток радянських наступальних систем. Поява нових технологій є свідченням ймовірності здійснення нової оборонної системи [4].

Для М. Тетчер важливим запитанням було наступне: «Чи можуть США створити надійний захист проти загрози ядерних, хімічних чи біологічних ракет?» [4]. Відповідаючи на питання британського прем'єр-міністра, Р. МакФарлейн зазначав, що «вони [американці. – В. С.] зацікавлені у посиленні такого нестійкого ядерного стримування. Рівень американського технологічного розвитку дозволяв розпочати спроби дослідження СОІ. Р. МакФарлейн відзначав необхідність кращого інформування британського уряду стосовно радянських стратегічних оборонних зусиль, до яких варто було зарахувати величезні успіхи у розвитку їх протилітакової та протиракетної зенітної системи SA-10 і системи аварійного порятунку у космосі SAX-12.

Р. МакФарлейн відзначав: «Ми готові домовлятися та дискутувати з Радянським Союзом стосовно стратегічних систем, але жоден з нас не чекатиме цілковитої реструктуризації наших ядерних сил» [4]. Він вкотре звернув увагу на те, що мета американського лідера полягає у посиленні стримування шляхом підтримки військового балансу [4].

Виходячи з цієї позиції, британський прем'єр наголосила на необхідності працювати на підтримку програми Стратегічної Оборонної Ініціативи. Саме Велика Британія першою з-поміж західних країн підтримала американську програму СОІ та офіційно залучилася до її практичної реалізації [1, с. 224]. М. Тетчер також вважала корисною для своєї країни можливість ознайомитися з американськими технічними оцінками стратегічних оборонних програм США та СРСР. Глава британського уряду усвідомлювала можливість неповної поінформованості стосовно усіх технічних аспектів даної програми, тому прагнула дослідити це питання якомога детальніше [4].

Президент Р. Рейган під час розмови з М. Тетчер зазначив, що подальша конкуренція у гонці стратегічних озброєнь завдасть

фінансових збитків СРСР, який на той час вже мав значні економічні проблеми. Тому радянське керівництво в найближчому майбутньому буде змушене відмовитись від спроби утримати свою стратегічну перевагу й СОІ, таким чином, відновить необхідний військовий баланс між двома блоками [9, с. 466–467].

Глава британського уряду під кінець зустрічі з президентом США Р. Рейганом зробила заяву, в якій закликала до зосередження подальшої уваги на чотирьох важливих питаннях: 1. Мета Сполучених Штатів Америки та всього Заходу полягала у підтримці ядерного балансу, а не досягненні переваги одних сил над іншими; 2. Розгортання СОІ мало стати предметом наступних переговорів; 3. Загальна мета – посилення стримування; 4. Переговори Схід-Захід матимуть за мету досягнення оборони шляхом зменшення наступальних систем із обох сторін. Варто відзначити, що Р. Рейган погодився із пропозиціями, висловленими М. Тетчер [4; 9, с. 468]. У свою чергу, М. Тетчер зазначила, «що є переконаною в тому, що дослідна програма СОІ рухається вперед» [9, с. 468].

Підводячи підсумки, варто відзначити, що проблема стратегічного протистояння між двома блоками – ОВД та НАТО, зокрема питання, пов'язані із ядерним озброєнням та СОІ, займали ключове місце в британсько-американських перемовинах у Кемп-Девіді 22 грудня 1984 р. Під час цих переговорів керівництву Великої Британії та США, враховуючи точку зору СРСР, вдалося узгодити питання стосовно підтримки Великою Британією американської програми Стратегічної Оборонної Ініціативи як засобу попередження війни у світі. Обидві держави прагнули досягнути максимального посилення ядерного стримування шляхом досягнення військового балансу між блоками НАТО та ОВД. Керівництво Радянського Союзу декларувало підтримку прагненням встановлення балансу сил згідно британсько-американської пропозиції. Однак були і розбіжності у поглядах керівництва країн. Вони мали прояв у не вирішенні конкретно питання повного знищення ядерної зброї, за що висловлювались Р. Рейган та Голова Комісії із закордонних справ Ради Союзу Верховної Ради СРСР М. Горбачов, спираючись на аргументи міністра закордонних справ СРСР А. Громико, чи лише обмеження її кількості, в чому переконувала М. Тетчер. Крім того, важливим недоліком даної зустрічі є відсутність підписаних документів, що засвідчували б важливість домовленостей, прийнятих на Кемп-Девідських перемовинах.

Сподіваємося, що дослідження наукової проблеми, висвітленої в цій статті, в подальшому спричинить значний інтерес для детального вивчення у наукових колах.

Список використаної літератури

1. **Воспоминания** о Мэгги: Портрет Маргарет Тэтчер / Сост.: Иэйн Дейл; [пер. с англ. М. Зарицкая]. – К. : Знання-Прес, 2003. – 349 с.

2. **Горбачев М. С.** Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : «Новости», 1995– . – Кн. 1. – 600 с.
3. **Золина О. М.** Роль Маргарет Тэтчер в истории развития советско-британских отношений / О. М. Золина // Человек и общество: на рубеже тысячелетий: международный сборник научных трудов. – Воронеж : Воронежский государственный педагогический университет, 2001. – Вып. 5. – С. 117–120.
4. **Memorandum of conversation. Thatcher-Reagan meeting at Camp David 22 December 1984 (record of conversation)** [Electronic resource]. – December 28, 1984. – Washington // Margaret Thatcher foundation. Archive Reagan Library. – Access Mode: <http://www.margaretthatcher.org/document/109185>.
5. **Огден К. М.** Тэтчер. Женщина у власти / Крис Огден. – М. : «Новости», 1992. – 298 с.
6. **Речь Р. Рейгана 8-го марта 1983 г.** («Империя зла») [Электронный ресурс] // Вторая Холодная война. – Режим доступа: http://www.coldwar.ru/raegan/evil_empire.php.
7. **Conservative Party General Election Manifesto 1979** [Electronic resource]. – Access Mode: <http://www.conservative-party.net/manifestos/1979/1979conservative-manifesto.shtml>.
8. **Трухановский В. Г.** Английское ядерное оружие. Историко-политический аспект / В. Г. Трухановский. – М. : Международные отношения, 1985. – 177 с.
9. **Thatcher M.** The Downing Street Years / Margaret Thatcher. – L. : Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.
10. **Черевко О.** Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979–1990) / О. Черевко // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 325–333.
11. **World Armaments and Disarmament** / [ed. by Bhupendra Jasani] // Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) Yearbook, 1981. – L. : Taylor & Francis Ltd., 1981. – 518 p.

Садикова В. В. Британсько-радянська «ядерна проблема» на перемовинах у Кемп-Девіді 22 грудня 1984 року

Стаття присвячена «ядерній проблемі» у британсько-радянських відносинах початку 1980-х рр. Звертається увага на обговорення цієї проблематики на британсько-американських переговорах 22 грудня 1984 р. у замській резиденції президента США Кемп-Девіді між прем'єр-міністром Великої Британії М. Тетчер та американським президентом Р. Рейганом.

Проаналізовано найбільш дискусійні питання відносин між Великою Британією та СРСР: американська програма Стратегічної Оборонної Ініціативи (СОІ), зокрема її сприйняття у Вашингтоні, Лондоні та Москві; різні підходи Великої Британії, США та СРСР до проблеми скорочення та ліквідації арсеналів ядерної зброї; питання забезпечення військового балансу та стратегічного паритету між державами НАТО та Організації Варшавського Договору (ОВД).

У статті наголошується, що важливим недоліком Кемп-Девідських перемовин є відсутність підписаних документів, присвячених вирішенню «ядерної проблеми». Водночас ці перемовини дозволили узгодити

принципові підходи Великої Британії та США стосовно політики щодо СРСР.

Ключові слова: Кемп-Девід, «ядерна проблема», СОІ, британсько-американські переговори, британсько-радянські відносини.

Садыкова В. В. Британо-советская «ядерная проблема» на переговорах в Кэмп-Дэвиде 22 декабря 1984 года

Статья посвящена «ядерной проблеме» в британо-советских отношениях начала 1980-х гг. Обращается внимание на обсуждение этой проблематики на британо-американских переговорах 22 декабря 1984 г. в загородной резиденции президента США Кэмп-Дэвиде между премьер-министром Великобритании М. Тэтчер и американским президентом Р. Рейганом.

Проанализированы наиболее дискуссионные вопросы отношений между Великобританией и СССР: американская программа Стратегической Оборонной Инициативы (СОИ) и, в частности, ее восприятие в Вашингтоне, Лондоне и Москве; различные подходы Великобритании, США и СССР к проблеме сокращения и ликвидации арсеналов ядерного оружия; вопрос о достижении военного баланса и стратегического паритета между странами НАТО и Организации Варшавского Договора (ОВД).

В статье акцентируется внимание на том, что важным недостатком Кэмп-Дэвидских переговоров является отсутствие подписанных документов, посвященных разрешению «ядерной проблемы». В то же время данные переговоры позволили согласовать принципиальные подходы Великобритании и США к политике в отношении СССР.

Ключевые слова: Кэмп-Дэвид, «ядерная проблема», СОИ, британо-американские переговоры, британо-советские отношения.

Sadykova V. British-Soviet «Nuclear Problem» at Camp David's Negotiations on December 22, 1984

The article is devoted to the «nuclear problem» in the British-Soviet relations at the beginning of 1980's. The political cooperation between two countries had improved owing to personal meetings and negotiations between the leaders of the Great Britain and the USSR – Margaret Thatcher and Mikhail Gorbachev. The main attention is paid to the discussion of this problem at the British-American negotiations on December 22, 1984 in the out-of-town residence of the president of the USA at Camp David between M. Thatcher, the prime minister of the Great Britain, and Ronald Reagan, the American president.

The article contains the information about the most debatable questions of relations between the Great Britain and the USSR: the American program of Strategic Defense Initiative (SDI) including its perception in Washington, London and Moscow; different approaches of the Great Britain, the USA and

the USSR to the problem of reduction and elimination of nuclear weapons arsenals; the problem of military balance and strategic parity between the countries of NATO and Organization of Warsaw Pact (OWT). During their negotiations the leaders touched upon the problems of the British, Soviet and American foreign policy and intensification of their positions on the international area.

The article notes, that a major drawback of Camp David's negotiations is the lack of signed documents devoted to solving the «nuclear problem». However, these negotiations have enabled to harmonize the approaches of the Great Britain and the USA on policy towards the Soviet Union.

Key words: Camp David, «Nuclear Problem», SDI, British-American negotiations, British-Soviet relations.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Машевський О. П.

УДК (329.94:622.692) (4)

О. Л. Фадікова

**ПРОБЛЕМА ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ШЛЯХІВ ПОСТАЧАННЯ
ВУГЛЕВОДНІВ ДО КРАЇН ЄС У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ
ПРОЕКТІВ «ПІВНІЧНИЙ ПОТІК» ТА «ПІВДЕННИЙ ПОТІК»**

«...Європейський союз має особливий інтерес до величезних нафтових та газових запасів Каспійського басейну, які в майбутньому сприятимуть безпеці забезпечення Європи. <...> Надійні та безпечні експортні шляхи для каспійських нафти та газу будуть рівною мірою як важливою запорукою енергозабезпечення ЄС, так і ключовим фактором економічного, соціального та політичного розвитку Каспійського регіону».

(З Повідомлення комісії для Європейської ради та Європейського парламенту щодо енергетичної політики для розширеного Європейського союзу, його сусідів та країн-партнерів від 13 травня 2003 р.)

З усіх глобальних проблем людства однією з найбільш гострих є енергетична. Відомо, що за останні 30–40 років людство спожило вуглеводнів більше, ніж за всю свою попередню історію. Технологій для запровадження принципово нової, неуглеводневої енергетики майбутнього поки реально не проглядається, а запаси палива на планеті не тільки мають свої межі, але й розподілені вкрай нерівномірно і, як правило, далеко від традиційних і нових великих споживачів [1].

Державам-членам Євросоюзу, які займають одне з перших місць по імпорту вуглеводнів, в прийдешні десятиліття належить зіткнутися зі зростанням енергетичної залежності від зовнішніх поставок, особливо через значне уповільнення темпів розвитку ядерної енергетики, спричинене аварією на АЕС Фукусіма-1, що трапилася 11 березня 2011 р. [2; 3]. За таких умов з усієї енергетичної палітри найбільш привабливим джерелом енергії з точки зору економічного прагматизму, енергетичних інновацій і захисту довкілля виглядає саме природний газ. Однак й на цьому шляху забезпечення енергетичної безпеки європейців очікують серйозні проблеми – події «Арабської весни», що сколихнули регіон Близького Сходу наприкінці 2010 р., поставили під загрозу безперебійну роботу трансєвропейських газопроводів, які на 2011 р., за різними підрахунками, забезпечували до 20% загальноєвропейського споживання блакитного палива [4; 5; 6].

Зважаючи на це, неминучою стає переоцінка керівництвом ЄС пріоритетів енергетичної політики і підходів до забезпечення енергетичної безпеки. При цьому найбільш перспективним заходом у плані географічної та ресурсної диверсифікації енергетичного вектора країн євроспільноти стає саме співпраця з Росією, яка останнім часом успішно розвивається в рамках реалізації проектів «Північний потік» («Nord Stream») та «Південний потік» («South Stream»). Втім, є певні обставини, які змушують європейців з обережністю ставитись і до цього вектору енергозабезпечення. Незважаючи на те, що «потоки» можуть знизити залежність Європи від ненадійних шляхів поставок російських енергоносіїв через територію Білорусі та України (згадаємо сумнозвісні «газові війни» 1990-х – поч. 2000-х рр.) [7], у Брюсселі існує побоювання того, що Москва використовуватиме газогони як важелі політичного тиску на ЄС.

Саме цими обставинами, на наш погляд, зумовлюється прагнення євроспільноти до співпраці з альтернативними постачальниками енергоресурсів – прикаспійськими державами (Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном) [8; 9; 10]. З огляду на все вищесказане, можна прийти до висновку, що проблема розвитку транзитних комунікацій в Європі на початку ХХІ ст. містить у собі, окрім суто економічних, значну кількість політичних аспектів, які у майбутньому можуть суттєво вплинути на перерозподіл сфер впливу на Євразійському континенті. Згадана проблема безпосередньо зачіпає також нашу країну, яка з відкриттям «Північного потоку» вже втратила статус монопольного транзитера російського газу до Європи; подальша ж розбудова Росією обхідних газогонів цілком може вивести «газове питання» у розряд проблем національної безпеки України [11; 12]. Останнє обумовлює практичну значущість нашого дослідження.

Актуальність проблеми енергозабезпечення для Брюсселя та масштабність експортних перспектив для Москви зумовили пильну увагу до проектів газових «потоків» фахівців різних країн. Втім, через відносно новизну розглядуваної проблеми переважну кількість праць, присвячених їй, складають публіцистичні матеріали та аналітичні записки, підготовані на замовлення владних структур різних країн. До того ж, більшість цих матеріалів мають тенденційний характер, зумовлений гостротою конкурентної боротьби навколо шляхів транспортування енергоносіїв, а отже – вимагають дуже обережної трактовки дослідником.

Що ж до фундаментальних розвідок, то серед робіт західних науковців проблема, що цікавить нас, порушується, головним чином, в узагальнюючих працях, які розглядають в цілому комплекс взаємин ЄС із країнами східного пограниччя, у тому числі – з Росією. Так, автори колективних праць «Східні сусіди ЄС: економічний потенціал та майбутній розвиток» [13] та «Енергетичний діалог ЄС–Росія: майбутнє енергетичної безпеки Європи» [14] висловлюють превалюючу серед

європейських фахівців думку щодо ролі російських «потоків» у процесі диверсифікації шляхів енергозабезпечення ЄС. Вони вважають, що безпосередньою метою створення цих комунікацій є прагнення Москви отримати безперешкодний доступ до багатих європейських клієнтів, знизивши у цей спосіб «залежність від країн-транзитерів (головним чином України та Білорусі. – *О. Ф.*), та зберігши контроль над експортними шляхами центральноазіатського газу» [13, с. 65–66]. Можливим же результатом російського успіху на цьому напрямку може бути «отримання додаткових засобів тиску на транзитні держави задля досягнення геополітичних цілей» [14, с. 54]. Економічна складова російських проектів диверсифікації енергозабезпечення ЄС розглядається також у колективних працях «Енергетична політика Росії: національний, міжрегіональний та глобальний рівні», «Проектування Землі: вплив мегаінженерних проектів» [15, с. 117–155; 16, с. 447–460] та ін.

На політичних аспектах досліджуваної проблеми робить наголос професор Джорджтаунського університету Дж. Манкофф, який стверджує, що боротьба Росії проти будь-яких конкурентів її «потоків» є елементом прихованої стратегії Кремля, спрямованої на диференціацію членів ЄС на основі привілейованого доступу до російських енергоносіїв [17, с. 168–169]. Єдиним засобом уникнення такої ситуації Манкофф вважає «утворення усіма членами ЄС інтегрованого газового ринку», чому Росія, звичайно ж, буде протидіяти. Небезпеку розділення Європи через вигідність «потоків» для одних країн (передусім, Німеччини) та згубність для інших (Польщі, країн Балтії) підкреслює також фахівець Центру стратегічних та міжнародних досліджень (CSIS) Я. Бугайські [18, с. 84–86].

Точку зору Москви на «Велику диверсифікаційну гру» ЄС презентувала колишня російська дослідниця, а нині – викладачка Ньюкаслського університету В. Феклюніна. Авторка зазначає, що, оскільки Росія розглядає будь-які спроби Європи варіювати шляхи постачання енергоносіїв за рахунок Каспійського регіону як «суто антиросійські», сучасний стан розвитку шляхів транспортування вуглеводнів можна охарактеризувати як «диверсифікаційну гонку», наслідками якої є не тільки зниження обопільної довіри Брюсселя та Москви, але й погіршення перспектив їхніх транспортних проектів [19, с. 144–145].

Значна кількість російських публікацій присвячена різним аспектам енергетичної співпраці Росії та Європи. Чільне місце серед них займають проектування та реалізація «Південного» та «Північного» потоків, їхній вплив на енергетичну стратегію ЄС тощо. У цьому контексті відзначимо праці А. О. Конопляніка [10], О. С. Гусєва [21], Р. С. Мухаметова [9], М. Пацека [20], О. О. Шатунова [22], М. Є. Богучарського [23] та ін. Більшість російських фахівців, які в принципі не заперечують бажання Москви отримувати більші доходи від

експорту газу «в обхід» ненадійних транзитерів, зосереджуються, однак, на зображенні масштабних переваг від організації такого експорту саме для Європи. Найкраще за все, на наш погляд, превалюючу серед них точку зору резюмував співробітник Уральського федерального університету Р. С. Мухаметов: «плани ЄС диверсифікувати поставки газу, включаючи будівництво газогону Nabucco, навряд чи створять у майбутньому адекватну альтернативу російським поставкам» [9, с. 45].

Вітчизняні вчені розглядають проблему диверсифікації шляхів енергозабезпечення Європи, насамперед, у контексті транзитних перспектив та енергетичної безпеки України. Цьому питанню, зокрема, присвячені аналітичні праці співробітників Центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова [24, с. 3–9, 10–25, 26–37, 59–64], Національного інституту стратегічних досліджень [25] та ін. Серед нечисленних праць науковців, які зосередились на проблемі забезпечення «блакитним паливом» власне ЄС, можна відзначити статті Л. Рассохи [26], О. І. Дікарева [27], О. Г. Дзьоби та О. М. Ромашко [28]. Разом з тим, стан та можливі перспективи взаємодії енергокомплексів Росії, ЄС і країн регіону Каспію у справі надійного забезпечення євроспільноти блакитним паливом на сьогоднішній день, коли вже працюють дві нитки «Північного потоку» та активно йде розбудова «Південного потоку», ще не ставали предметом комплексного наукового аналізу. Отже, існує об'єктивна потреба у більш докладній розробці даної проблеми.

Незважаючи на неодноразові заяви російського керівництва про те, що спорудження нових газогонів до ЄС лише «укріпить енергобезпеку усього європейського континенту» [29], далеко не всі європейські високопосадовці розділяють цю думку. Так, єврокомісар з питань бюджету і фінансового планування Януш Левандовський, виступаючи 8 вересня 2011 р. на XXI Економічному форумі в Криніці (Польща), прямо заявив, що запуск «Північного потоку» насправді не є диверсифікацією джерел енергозабезпечення Європи, оскільки збільшує залежність європейських країн від одного постачальника – Росії [30]. У дусі висловлювань Левандовського було витримане рішення Європейської комісії, яка напередодні, 7 вересня 2011 р., прийняла документ про посилення координуючої ролі ЄС в енергетичних зносинах країн-членів із зовнішніми партнерами [31].

Втім, ці заходи не знизили темпів російської газифікації Європи: після послідовного відкриття двох ниток «Північного потоку», 8 жовтня 2012 р. було розпочато постачання по ним газу в комерційному режимі. Не менш вражаючою є швидкість розбудови «Південного потоку» – станом на початок квітня 2013 р. укладено контракти на спорудження ділянок газогону на території головних інтересантів проекту, який, до речі буде реалізовано у варіанті максимальної потужності – 63 млрд. м³ на рік (хоча за прогнозами експертів на початкових етапах експлуатації ця магістраль навряд чи буде завантажена на 100%. – О. Ф.). Більш того, «Газпром» вже розпочав роботу над майбутнім наповненням

«Південного потоку» – 27 березня 2013 р. було укладено контракт на постачання російського газу в Республіку Сербію в об'ємі до 1,5 млрд. м³ щорічно протягом 10 років [32].

Розглянемо тепер, як згадані успіхи Росії в розвитку транзитної мережі до Європи впливають на практичне втілення основних положень прийнятого ще у липні 2009 р. Третього енергопакету, покликаного, окрім іншого, збільшити конкурентність енергетичного ринку ЄС шляхом розділення процесів видобутку і транспортування газу [33].

Перш за все, необхідно відзначити активізацію будівництва терміналів з прийому СПГ (скрапленого природного газу) з розрахунком, насамперед, на Катар як амбітного гравця з найбільшими світовими запасами газу (на сьогодні ця країна забезпечує близько чверті європейського споживання СПГ. – *О. Ф.*), а також на США, які внаслідок «сланцевої революції» активно готуються до масштабного вторгнення на світовий ринок вуглеводнів. Зважаючи на те, що мораторій на розробку третього у світі за розмірами катарського родовища «Північне» спливає 2014 р., а США всерйоз планують використати «газову дубину» для «визволення Європи з російського полону», у найближчому минулому цілком можна очікувати значного розвитку цього напрямку диверсифікації [34]. Однак, скоріше за все, останній буде мати скоріше політичне, ніж економічне значення: вартість скраплення, перевезення, зберігання та регазифікації палива навряд чи дасть змогу конкурувати навіть із завищеними, на думку європейських експертів, цінами «Газпрома».

Набагато більші надії у справі диверсифікації як джерел енергоресурсів, так і маршрутів їхнього транспортування у ЄС покладають на проект «Південного газового коридору», націленого на каспійський газ Азербайджану, а в перспективі – Казахстану і Туркменії [35; 36]. Протягом тривалого часу стратегія реалізації цього транспортного коридору базувалася на проекті «Набукко», котрий з моменту свого виникнення (2002) вважався головним конкурентом російського «Південного потоку» [37]. Однак даний проект зіткнувся з цілою низкою проблем, які в першу чергу були пов'язані з відсутністю достатньої джерельної бази. Як відомо, його первісний варіант, розрахований на ресурсну базу Іраку та Ірану, зазнав невдачу через нестабільну ситуацію в регіоні. Спроби ж переорієнтувати «Набукко» на туркменський і казахстанський газ ускладнюються через невизначеність з приводу будівництва газопроводу по дну Каспію.

До того ж, основні інвестори «Набукко» – австрійський нафтогазовий концерн OMV та німецький газовий концерн RWE – вже протягом тривалого часу не можуть укласти юридично зобов'язуючих контрактів, які б забезпечили наповнення проектного газогону. Слабка вірогідність укладення таких контрактів у майбутньому підтверджується нещодавнім (15 квітня 2013 р.) рішенням концерну RWE відмовитись від участі в будівництві «Набукко», яке німці, до речі,

обґрунтували «бажанням заощадити гроші» [38]. Зважаючи на те, що за період з моменту останнього корегування умов цього проекту (у черговий раз було перенесено початок будівництва (на 2013 р.), та комерційної експлуатації (на 2017 р.), а проектна вартість газогону взагалі зросла з 7,9 до 15 млрд. євро) росіяни встигли не тільки забезпечити «Південному потоку» необхідну договірну базу, але й розпочати його будівництво (7 грудня 2012 р.), на сьогодні є всі підстави вважати, що «Газпром» переміг, і остаточне закриття проекту «Набукко», принаймні у його початковому вигляді, є лише питанням часу.

У зв'язку з цим, хоча й несприятливим, але цілком вірогідним сценарієм розвитку подій ініціатори проекту «Південного газового коридору» намагаються внести в нього серйозні корективи, які стосуються не тільки його розділення на південнокавказьку, турецьку та європейську ділянки, але й адаптації всієї транзитної системи до більш реальної та доступної джерельної бази. Остання ж, у свою чергу, поки що обмежується азербайджанським газом з шельфового газоконденсатного родовища «Шах-Деніз-2» у Каспійському морі, де планується видобувати по 16 млрд. м³ на рік.

Так, ще 26 грудня 2011 р. міністр промисловості та енергетики Азербайджану Натік Алієв та міністр енергетики і природних ресурсів Туреччини Танер Йилдиз підписали меморандум про взаєморозуміння щодо створення консорціуму, який буде будувати «Трансанатолійський газопровід» (Trans-Anatolien-Pipeline, «TANAP»). По цьому газогону паливо з родовища «Шах-Деніз-2» буде транспортуватися через Туреччину до кордону з Європою [39]. Завершити магістраль планується до кінця 2017 р. Одразу зауважимо, що, хоча «TANAP» розрахований на транспортування всього обсягу видобутку азербайджанського газу, на першому етапі до Європи підуть лише 10 млрд. м³, решта ж – на забезпечення західних регіонів Туреччини [40].

Таким чином, реалізація проекту «TANAP» зробить зайвою, як мінімум, ту ділянку «Набукко», яка має пройти по території Туреччини. До такого ж висновку, очевидно, прийшли і інвестори «Набукко». 17 травня 2012 р. вони презентували акціонерам «Шах-Деніз» нову пропозицію, яка становить собою укорочений варіант газопроводу під назвою «Набукко-Захід» («Nabucco-West»). Оновлений проект передбачає будівництво газогону довжиною лише 1300 км, який протягнеться від турецько-болгарського кордону по території Болгарії, Румунії, Угорщини та Австрії до Центральноєвропейського газового розподільника у Баумгартені [41]. У січні 2013 р. було досягнуто принципової угоди щодо спільного фінансування проекту «Nabucco-West», причому серед підписантів з боку консорціуму «Шах-Деніз» відзначимо таких титанів світового ринку вуглеводнів, як «BP», «Total» та «Statoil» [42].

Вельми актуальною проблемою проекту «Південний газовий коридор» є розширення джерельної бази. У цьому відношенні в ЄС дуже

перспективним рішенням вважають спорудження Транскаспійського трубопроводу протяжністю 300 км по дну моря з Туркменістану до Азербайджану, який зможе збільшити об'єми надходження газу з регіону Каспію до Європи [43; 44]. Щоправда, активна фаза реалізації цього проекту навряд чи розпочнеться раніше середини 2015 р., коли Туркменістан планує завершити будівництво внутрішнього газопроводу «Схід-Захід», котрий повинен зв'язати його гігантські родовища Довлетабад і Південний Йолотань, розташовані на сході країни, з узбережжям Каспію. Спорудження такого газогону дозволить створити в Туркменістані замкнуту газотранспортну систему, яка зможе забезпечити транзит значних обсягів газу як у східному, так і в західному напрямках.

За очікуваннями Європейського союзу, «Схід-Захід» можна буде використовувати для переправлення туркменського газу до Каспійського моря, потім по дну моря в Азербайджан за допомогою Транскаспійського газопроводу (ТКГ), який повинен доводити газ до вже діючого Південнокавказького газогону (Баку–Тбілісі–Ерзрум) і, у випадку розширення останнього, стати джерелом наповнення газопроводу «Nabucco-West» [45]. Однак на шляху до реалізації цього проекту існує ряд серйозних проблем, одна з яких – неврегульованість міжнародно-правового статусу Каспійського моря. Не варто зневажати й жорсткою позицією Ірану та Росії, які виступають проти будівництва ТКГ. Згадані труднощі, в свою чергу, обумовлюють проблему залучення інвесторів, яка на сьогодні залишається однією з найскладніших [46].

Не менш суперечливими є перспективи європейської ділянки «Південного газового коридору», де Брюсселю потрібно зробити вибір між двома конкуруючими проектами [47]. Перший з них – вже згаданий «Nabucco-West», який передбачає створення газотранспортної мережі на територіях Румунії, Болгарії, Угорщини та Австрії. Другий – Трансадриатичний газопровід (Trans Adriatic Pipeline, TAP) розробники якого пропонують пустити газ від грецького міста Комотіні через Албанію, і далі по дну Адриатичного моря до італійського порту Бріндізі. Зважаючи на те, що 13 лютого 2013 р. усі без винятку країни-інтересанти TAP уклали в Афінах спільну угоду про його реалізацію, шанси «Nabucco-West» суттєво зменшуються [48]. У будь-якому випадку, остаточне рішення залишається за консорціумом «Шах-Деніз», який вже у другому кварталі 2013 р. повинен зробити вибір між «TAP» і «Nabucco-West».

Підсумовуючи сучасний стан та перспективи енергозабезпечення ЄС, можна відзначити наступне. Російський «Газпром», який вже сьогодні відіграє визначальну роль у забезпеченні євроспільноти блакитним паливом, у найближчій перспективі має усі шанси ще більше зміцнити свої позиції. «Північний потік», комерційну експлуатацію якого вже розпочато, взагалі не має конкурентів, а проекти, альтернативні «Південному потоку», через різні причини або вже фактично зазнали невдачі (як «Набукко»), або знаходяться ще на стадії розробки та пошуку

інвестицій (як нинішні елементи «Південного газового коридору»), і для їхнього введення в експлуатацію потрібні роки. До того ж, після завершення обох газогонів у Москві з'явиться потужний важіль тиску на Україну, чия ГТС поки що пропускає до Європи найбільшу кількість російського газу. Зважаючи на те, що проект паливного «порятунку» ЄС за допомогою скрапленого газу з Катару та США є доволі коштовним та технічно складним, єдиною реальною альтернативою російським «потокам» залишається «Південний газовий коридор». Однак успішна розбудова цієї транспортної магістралі, через велику кількість супутніх політичних, економічних та технічних проблем, є можливою тільки за умов тісної співпраці як всередині самої євроспільноти, так і між ЄС та усіма країнами, які будуть забезпечувати видобування та транспортування газу. Аналіз інтересів різних учасників згаданого диверсифікаційного процесу становить потребу подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. **Гриняев С.** Изменение роли природного газа влечет за собой передел всей системы мироустройства [Электронный ресурс] / Сергей Гриняев. – Режим доступа: <http://www.wpr.ru/archives/2584#more-2584>
2. **Kersten J.** Europe After Fukushima. German Perspectives on the Future of Nuclear Power [Electronic resource] / J. Kersten, F. Uekoetter, M. Vogt. – Access mode: http://www.carsoncenter.uni-muenchen.de/download/publications/perspectives/2012_perspectives/1201_fukushima_web_color.pdf
3. **Рязанцев Ф.** Европа готова отказаться от ядерной энергетики [Электронный ресурс] / Ф. Рязанцев – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/2011/03/15/962328.shtml>
4. **Энергетическая** безопасность Европы. Долгосрочные последствия событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке. Информационно-аналитическая справка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://2020strategy.ru/data/2011/07/13/1214719627/Митрова%20Энергобезопасность%20Европы.pdf>
5. **Europe's** Energy Security: Options and Challenges to Natural Gas Supply Diversification [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R42405.pdf>
6. **Mearns E.** North African gas supplies to the European gas market [Electronic resource] / Euan Mearns. – Access mode: <http://www.theoil drum.com/node/7543>
7. **Миллер А.** «Северный» и «Южный» потоки избавят Европу от опасной Украины [Электронный ресурс] / А. Миллер. – Режим доступа: http://lenta.mobus.com/news_144420.html
8. **Еременко А.** Nabucco расстраивает российский механизм абсолютного манипулирования [Электронный ресурс] / Алла Еременко. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/nabucco_rasstraivaet_rossiyskiy_mehanizm_absolyutnogo_manipulirovaniya.html
9. **Мухаметов Р. С.** Энергетическая безопасность ЕС и интересы России [Электронный ресурс] / Р. С. Мухаметов // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 1(73). – С. 39–45. – Режим

доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0073\(04_\\$01-2010\)&xsl=show Article.xslt&id=a05&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0073(04_$01-2010)&xsl=show Article.xslt&id=a05&doc=../content.jsp) 10. **Конопляник А. А.** Ближний Восток, Россия и Каспий: новые маршруты нефтегазовых потоков? [Электронный ресурс] / А. А. Конопляник // «Нефть России». – 1998. – №2. – Режим доступа: <http://www.konoplyanik.ru/ru/publications/226/226.htm> 11. **Застава В.** Будущее украинской газотранспортной системы газа [Электронный ресурс] / В. Застава. – Режим доступа: – Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/news/437_budushchee_ukrainskoy.html 12. **Газпром** думает, что «Северный» и «Южный» потоки спасут Европу от «ненадёжной» Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/finance/31may2012/miller.html> 13. **EU Eastern Neighborhood: Economic Potential and Future Development** / [ed. by M. Dabrowski, M. Maliszewska]. – Warsaw: Springer, 2011. – 220 p. 14. **The Eu-Russian Energy Dialogue: Europe's Future Energy Security** / [ed. by Pami Aalto]. – Farnham: Ashgate Publishing, Ltd., 2013. – 238 p. 15. **Russia's Energy Policies: National, Interregional and Global Levels** / [ed by. Pami Aalto]. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2012. – 288 p. 16. **Engineering Earth: The Impacts of Megaengineering Projects** / [ed. by Stanley D. Brunn]. – Dordrecht: Springer, 2011. – 2266 p. 17. **Mankoff J.** Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics / Jeffrey Mankoff. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2011. – 345 p. 18. **Bugajski J.** Expanding Eurasia: Russia's European Ambitions / Janusz Bugajski. – Washington: CSIS, 2008. – 205 p. 19. **Feklyunina V.** The «Great Diversification Game»: Russia's Vision of the European Union's Energy Projects in the Shared Neighbourhood / V. Feklyunina // Journal of Contemporary European Research. – Vol. 4. – Issue 2. – P. 130–148. 20. **Пацек М.** Энергетическая безопасность Словацкой Республики в контексте отношений Российской Федерации и Европейского Союза: дисс. ... кандидата полит. наук: 23.00.04 / Максим Пацек. – СПб., 2011. – 208 с. 21. **Гусев А. С.** Политические аспекты энергетического диалога РФ и ЕС: проблемы и перспективы : дисс. ... кандидата полит. наук: 23.00.02 / Александр Сергеевич Гусев. – Нижний Новгород, 2009. – 198 с. 22. **Шатунов А. А.** Диверсификация энергетических поставок в геополитическом измерении : дисс. ... кандидата полит. наук: 23.00.04 / Александр Александрович Шатунов. – М., 2008. – 168 с. 23. **Богучарский М. Е.** Энергетическая дипломатия Европейского Союза: дисс. ... кандидата полит. наук: 23.00.04 / Максим Евгеньевич Богучарский. – М., 2005. – 176 с. 24. **Національна безпека і оборона.** – 2009. – № 6 (110). – 64 с. 25. **Див., напр.:** Энергетична безпека України : зб. ст. та аналітичних матеріалів / [за заг. ред. О. О. Воловича]. – Одеса : Фенікс , 2009. – 356 с.; Шевцов А. І. Диверсифікація постачання газу в Україну. Бажання та реалії : аналітична записка [Електронний ресурс] / А. І. Шевцов, М. Г. Земляний, В. В. Вербинський, Т. В. Ряuzова // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/153.htm>; Волович О. Перспективи диверсифікації джерел постачання

енергоносіїв в Україну [Електронний ресурс] / О. Волович // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/5.htm>; Опімах Р. Є. Проблеми диверсифікації зовнішніх джерел і шляхів поставок нафти і газу в Україну / Р. Є. Опімах // Стратегічні пріоритети. – 2012. – С. 143–149 та ін. 26. **Рассоха Л. Л.** Диверсифікація джерел і маршрутів енергопостачання – пріоритетний напрям політики Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Л. Л. Рассоха // Одеський філіал Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.od.ua/p/146.doc> 27. **Дікарев О. І.** Стратегії економічної дипломатії в контексті політики енергетичної диверсифікації в регіоні Чорного-Каспійського-Балтійського морів / О. І. Дікарев // Наукові праці МАУП. – 2010. – Вип. 1 (24). – С. 28–34. 28. **Дзьоба О. Г.** Оцінка рівня диверсифікації постачання природного газу в країнах Європейського Союзу / О. Г. Дзьоба, О. М. Ромашко // Економічний часопис-XXI. – 2012. – № 7–8. – С. 37–40. 29. **Председатель** Правительства Российской Федерации В. В. Путин и Премьер-министр Французской Республики Ф.Фийон провели совместную пресс-конференцию. 18. 11. 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.premier.gov.ru/events/news/17127/> 30. **Еврокомиссар:** «Северный поток» – не диверсифікація, а залежність від Росії [Electronic resource]. – Access mode: http://zn.ua/ECONOMICS/evroko_missar_severnoy_potok_-_ne_diversifikatsiya,_a_zavisimost_ot_rossii.html 31. **Communication** from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Security of Energy Supply and International Cooperation [Electronic resource]. – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52011DC0539:EN:HTML:NOT> 32. **Подписан** долгосрочный контракт на поставку газа в Сербию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.south-stream.info/press/news/novost/podpisan-dolgosrochnyi-kontrakt-na-postavku-gaza-v-ser/> 33. **Third** package for Electricity & Gas markets [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/energy/gas_electricity/legislation/third_legislative_package_en.htm 34. **Brookings:** «Американская газовая дубина вырвет Европу из российского плена» [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.finmarket.ru/main/article/3272414> 35. **Газ** из Каспия придет в Европу по Южнокавказскому газопроводу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mingas.ru/2012/12/gaz-iz-kaspiya-privet-v-evropu-poyuzhnokavkazskomu-gazoprovodu/> 36. **Каспийский** газ стремится в Европу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.casfactor.com/rus/main/15.html> 37. **Карта** Набукко продолжается разыгрываться в геополитике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wpru.ru/archives/2686> 38. **Германия** вылетела из трубы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/business/2013/04/15/5255757.shtml> 39. **Турция** и Азербайджан построят газопровод в Европу [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: http://www.ukrrudprom.ua/news/Turtsiya_i_Azerbaydgan_postroyat_gazoprovod_v_Evropu.html 40. Почти семейный проект. Баку и Анкара хотят проложить «братский газопровод» от Каспия до границы ЕС. Совместный трубопровод обещает сторонам равнозначные доходы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wprg.ru/archives/2481> 41. Газопровод Nabucco предложили урезать вдвое [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2012/05/17/nabucco/> 42. «Шахдениз» прокладывает дорогу к Nabucco [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestikavkaza.ru/news/SHakhdeniz-prokladyvaet-dorogu-k-Nabucco.html> 43. ГНКАР: Транскаспийский газопровод имеет шансы на реализацию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kavkasia.net/Azerbaijan/2013/1359436192.php> 44. Транскаспийский газопровод: цели, проблемы, риски [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yerkramas.org/2012/06/21/trans_kaspijskij-gazoprovod-celi-problemy-i-riski/ 45. Мощность газопровода Баку–Тбилиси–Эрзурум может быть увеличена [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsgeorgia.ru/economy/20120424/2149359> 13.html 46. Алексей Белогорьев: Для реализации проекта Транскаспийского газопровода не хватает спроса и предложения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestikavkaza.ru/news/56974.html>; Панфилова В. Каспийские разногласия [Электронный ресурс] / В. Панфилова – Режим доступа: http://www.ng.ru/energy/2012-10-09/13_kaspiy.html 47. Прикаспийский газ на шляху до Європи: перешкоди і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/2013_04_01/Prikasp-jskij-gaz-na-shljahu-do-vropi-pereshkodi-perspektivi/ 48. Подписано соглашение о строительстве Трансадриатического газопровода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2013/02/13/tap/>

Фадікова О. Л. Проблема диверсифікації шляхів постачання вуглеводнів до країн ЄС у контексті розбудови проектів «Північний потік» та «Південний потік»

Статтю присвячено дослідженню сучасного етапу, проблем і перспектив диверсифікації шляхів постачання вуглеводнів до країн ЄС у контексті розбудови проектів «Північний потік» та «Південний потік».

Визначено ступінь розробленості даної теми вітчизняними та зарубіжними фахівцями. Встановлено, що гострота конкурентної боротьби навколо проектів транспортних шляхів зумовлює тенденційний характер більшості спеціальних публікацій з проблеми.

З'ясовано основні передумови зростання енергозалежності Європи: зниження темпів розвитку ядерної енергетики, спричинене аварією на АЕС Фукусіма-1, події «Арабської весни», які дестабілізували роботу трансередземноморських газогонів, проблеми транзиту російського газу через територію України та Білорусі.

Авторка зосередилась на спробах євроспільноти диверсифікувати шляхи постачання вуглеводнів, здійснюваних в рамках реалізації основних положень прийнятого у липні 2009 р. Третього енергопакету. Окрему увагу приділено будівництву терміналів з прийому СПГ (скрапленого природного газу), орієнтованих на сировину з Катару та США. Розглянуто також основні етапи розвитку проекту «Південного газового коридору». З'ясовано, що після фактичної відмови від спорудження дуже проблемного газогону «Набукко», на сьогодні ініціатива у створенні «Південного газового коридору» перейшла до проектів «TANAP» та Транскаспійського газопроводу.

Ключові слова: диверсифікація, «Північний потік», «Південний потік», транзитні комунікації, газ, Європа, Росія.

Фадикова А. Л. Проблема диверсификации путей поставки углеводородов в страны ЕС в контексте развития проектов «Северный поток» и «Южный поток»

Статья посвящена исследованию современного этапа, проблем и перспектив диверсификации путей поставки углеводородов в страны ЕС в контексте реализации проектов «Северный поток» и «Южный поток».

Определена степень разработанности данной темы отечественными и зарубежными специалистами. Установлено, что острота конкурентной борьбы вокруг проектов транспортных путей обуславливает тенденциозный характер большинства специальных публикаций по проблеме.

Выявлены основные предпосылки возрастания энергозависимости Европы: снижение темпов развития ядерной энергетики, вызванное аварией на АЭС Фукусима-1; события «Арабской весны», дестабилизировавшие работу транс-средиземноморских газопроводов; проблемы транзита российского газа через территории Украины и Беларуси.

Автор сосредоточилась на попытках европейского сообщества диверсифицировать пути поставки углеводородов, осуществляемых в рамках реализации основных положений принятого в июле 2009 г. Третьего энергопакета. Отдельное внимание уделено строительству терминалов по приему СПГ (сжиженного природного газа), ориентированных на сырье из Катар и США. Рассмотрены также основные этапы развития проекта «Южного газового коридора». Выяснено, что после фактического отказа от сооружения весьма проблемного газопровода «Набукко» инициатива в создании «Южного газового коридора» перешла к проектам «TANAP» и Транскаспийского газопровода.

Ключевые слова: диверсификация, «Южный поток», «Северный поток», транзитные коммуникации, газ, Европа, Россия.

Phadickova A. L. The Problem of Routes Diversification of Hydrocarbons Supply to the EU Countries in the Context of Development of the «Nord Stream» and the «South Stream» Projects

The article is devoted to research of the present stage, the main problems and the perspectives of diversification of hydrocarbons supply to the EU countries. These questions are analyzed in the context of the «Nord Stream» and the «South Stream» Projects development.

The degree of problem solving by Ukrainian and foreign specialists is determined. It is ascertained that sharpness of a competition around the transport routes projects caused the tendentious character most of publications on this problem.

The main prerequisites of Europe energy-dependence rising are revealed. They are: the slower growth of nuclear energy sector after Fukushima-1 disaster; the Arab Spring events that destabilize of Trans-Mediterranean gas pipelines activity; the problems of Russia's gas transit through the Ukrainian and Belorussian territories.

The main attention is paid to European community attempts of diversification the routes of hydrocarbons supply. These attempts mean the implementation of the major provisions of the Third Energy Package, adopted in July 2009. Among them the particular attention is paid to LNG (Liquefied natural gas) terminals building. These terminals are oriented to the raw materials from Qatar and the USA. The main stages of the «Southern Gas Corridor» development are examined. It is revealed that after virtual abandonment of very problem «Nabucco» Gas Pipeline the initiative in the «Southern Gas Corridor» creation moved to the «TANAP» and The Trans-Caspian Gas Pipeline.

Key words: diversification, transit communications, «Nord Stream» and the «South Stream», gas, Europe, Russia.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Савенков В. В.

УДК [94:327](410:44:6–17) «1898»

Р. Г. Харковський

**АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКА БОРОТЬБА ЗА ВЕРХНІЙ ПІЛ.
ФАШОДСЬКА КРИЗА 1898 Р.**

Події, які сьогодні розгортаються в Північно-східній Африці та на Близькому Сході, надають особливу актуальність вивченню історії міжнародних відносин в цьому регіоні. Дослідження витоків подібних протистоянь, що відбувалися на цій території у минулому, на наш погляд, може полегшити процес вирішення конфліктів сьогодення та запобігти їх появі в майбутньому.

Проблеми історії міжнародних відносин в регіоні Близького Сходу та у Центральній і Східній Африці висвітлені в роботах таких представників ближнього та дальнього зарубіжжя, як К. М. Базілі, М. М. Муравйов, В. М. Віноградов, В. П. Георгієв, Н. А. Дуліна, М. О. Єрофеев, О. І. Жігаліна, А. Дебідур, Н. С. Кіняпіна, Е. Лавіс, А. Рамбо, А. З. Манфред, А. Д. Новічев, Ф. А. Ротштейн, С. В. Тарле, М. Т. Панченкова, М. Н. Годорова, Г. О. Нерсесов, Г. Л. Бондаревський, В. О. Субботін, І. С. Рибаченок, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейлі, Дж. Марріот, Ф. Мозелі, В. Пюр'ї, Ф. Родкі, М. Сабрі та ін. [3; 26; 25; 7; 8; 10; 15; 16; 17; 13; 21; 20; 23; 24; 27; 31; 37; 38; 39; 30; 40; 28; 29; 4; 5; 36; 34; 42; 56; 43; 49; 50; 52; 53; 54]. Значний внесок у вивчення близькосхідної та африканської політики країн Західної Європи та США внесли вітчизняні дослідники: О. А. Коппель, М. С. Бурьян, О. Б. Демін, О. М. Захарчук, В. Ададунов, Б. М. Гончар, К. А. Русаков, В. В. Савенков та ін. [22; 6; 14; 18; 19; 1; 11; 12; 33; 35]. Тим не менш, історія зародження та розвитку колоніальної політики європейських держав у цьому регіоні, на наш погляд, є недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії.

Дана стаття є спробою прослідкувати процес загострення англо-французьких колоніальних суперечностей в Африці в 90-х роках ХІХ ст., які під час Фашодської кризи ледь не призвели до військового конфлікту між двома великими державами.

Остання третина ХІХ ст. ознаменувалася посиленням колоніального суперництва західноєвропейських держав в Африці. Не дивлячись на те, що багато хто з держав Західної Європи бажав «нести цивілізацію» на «чорний континент», основна боротьба за це розгорнулася між давніми колоніальними суперниками – Францією та Великобританією. Такий стан справ не був випадковим. У цей період по обидві сторони Ла-Маншу колоніальна експансія в Африці розглядалася, як невід'ємна частина зовнішньої політики. На Ке д'Орсе за допомогою колоніальних захоплень в Африці намагалися зміцнити авторитет Франції на світовій арені, який значно похитнувся після поразки у

франко-пруській війні (1870–1871 рр.) і втрати переваги в Єгипті (1882 р.). На Даунінг-стріт прагнули всіма способами зберегти за Великобританією переважне положення в світі та встановити контроль над основними стратегічними транспортними артеріями, що зв'язували Туманний Альбіон з його великою колоніальною імперією. У цих умовах, для реалізації задуманого, в Парижі та Лондоні прагнули заручитися дипломатичною підтримкою з боку Австро-Угорщини, Німеччини, Італії та Росії. При цьому французькі політики найбільші надії покладали на взаєморозуміння з Петербургом, в той час, як британські політичні діячі, котрі бачили Росію основним суперником в боротьбі за переважання в Середній Азії й на Далекому Сході, шукали підтримки в Берліні.

Як наслідок, 6 червня 1890 р. між Великобританією та Німеччиною був укладений договір, що розмежував сфери британських і німецьких інтересів в Східній і Південно-Західній Африці [32, с. 223]. Згідно цього договору Німеччина відмовлялася на користь Великобританії від Віту та від розширення своїх володінь за озеро Вікторія в напрямку до Уганди і до басейну Нілу, а також визнавала британський протекторат над островами Занзібаром і Памбою. Натомість Німеччина крім вигідної для неї зміни кордонів в Того, Камеруні та Південно-Західній Африці отримувала у власність берегову смугу в Східній Африці з островом Мафія, а також острів Гельголанд в Північному морі, який належав Великобританії.

У Німеччині договір з Великобританією був зустрінутий досить негативно та викликав протести з боку частини німецьких крупних промисловців і фінансистів, що вимагали від уряду Капріві активної колоніальної політики. На Даунінг-стріт обмін Гельгоlanda на Занзібар вважали дуже вигідною для Британської корони угодою і святкували дипломатичну перемогу.

Англо-німецьке зближення, що намітилося після підписання договору про розмежування сфер впливу в Африці, з тривогою було зустрінуте в Парижі, де не без підстав бачили в британсько-німецькій дружбі небезпеку для Франції. Колоніальні протиріччя Англії і Франції в Африці породжували в 80-х рр. XIX ст. локальні конфлікти та крайню загостреність у взаєминах двох держав. Поява в 1887 р. загрози німецької агресії змусила Францію посилено шукати виходу з міжнародної ізоляції, в якій вона опинилася в ці роки. Уряд Франції прагнув до досягнення співпраці, а якщо можливо, і союзу з Росією [34, с. 10–14]. У той же час у Парижі вважали за потрібне пом'якшити суперечності і поліпшити взаємини з Лондоном, особливо зважаючи на зближення, що намітилося між Англією та Німеччиною. Глава французького уряду Рібо почав переговори з англійським кабінетом про розмежування сфер впливу в Африці. В результаті 5 серпня 1890 р. було укладено англо-французьку угоду, за якою Великобританія визнавала як кордони сфери впливу Франції територію, що простирається від південних меж Алжиру, через

Сахару, до верхньої течії річки Нігеру (включаючи Тімбукту) і озеро Чад у його північній частині, до Барруа. У свою чергу, Франція визнавала англійською сферою впливу території нижньої течії річки Нігеру і розташовані на південь від озера Чад – Борну і Сокото. За іншими статтями цього договору Англія визнавала французький протекторат над Мадагаскаром, а Франція – англійський над Занзібаром.

Землі, що відійшли до Франції, були пустелею Сахара, а територія, отримана Великобританією, була найбільш багатую і родючою. У палаті лордів прем'єр-міністр Солсбері пожартував, що земля, передана Франції, «дуже легка», і галльський півень зможе дряпати її скільки завгодно. У Парижі заявили протест, а французький посол у Лондоні повідомив Солсбері, що «безсумнівно, Сахара не сад і містить багато, як Ви сказали, легкої землі; однак, якщо дозволите мені сказати відверто, навряд чи потрібно було говорити про це публічно: Ви могли сміливо надати нам можливість самим зробити це відкриття» [32, с. 225].

Незважаючи на цей інцидент, угода 1890 р. внесла певну розрядку в англо-французькі відносини. Російський посол в Лондоні Є. Є. Стааль писав, що «лорд Солсбері проявив розумну далекоглядність і продемонстрував бажання враховувати французькі інтереси» [32, с. 225].

У той же час Франція підняла питання про компенсації і перед Берліном, наполягаючи на тому, щоб Французьке Конго отримало доступ до північно-східної частини озера Чад, що гарантувало б можливість проникнення до Судану. Хоча уряд Капріві не заперечував проти обміну нотами з загальних питань, претензії Парижа на Багірмі (на південний схід від озера Чад) були відхилені. Статс-секретар із закордонних справ А. Маршалль запропонував обмежити переговори Мадагаскаром, над яким німецький уряд був готовим визнати французький протекторат. 17 листопада 1890 р. Німеччина визнала французький протекторат над Мадагаскаром, а французи відмовилися від заперечень проти німецьких прав в Занзібарі.

У цей період у Франції відбувся черговий сплеск колоніальних настроїв. В уряді і пресі почали лунати заклики на ділі забезпечити переважання Франції на територіях, які вона придбала дипломатичним шляхом. Деякі французькі політики заявляли про те, що на користь держави необхідно «подумати про майбутнє і забезпечити Францію новими колоніями для розвитку її торгівлі та промисловості» [16, с. 172]. По іншу сторону Ла-Маншу лунали схожі заклики. Чинником, який суттєво посилював напруженість у відносинах між Парижем і Лондоном, стало офіційне оформлення в 1891 р. російсько-французького союзу. У таких умовах загострення англо-французьких колоніальних протиріч було неминучим.

Найбільшої напруженості англо-французьке колоніальне суперництво початку 90-х років XIX ст. сягнуло саме в Африці. Обидві сторони продовжували експансію на «вільні» та «спірні» території

«чорного континенту», що, в свою чергу, вело до збільшення числа інцидентів, апогеєм яких стало зіткнення обох держав у Фашоді.

Конфлікт між Парижем та Лондоном через Верхній Ніл виник відразу ж після британської окупації Єгипту (1882), і хоча по обидві сторони Ла-Маншу, враховуючи постійні зміни політичної ситуації на міжнародній арені, не прагнули до його загострення, воно виявилось неминучим.

У серпні 1898 р. нечисленний французький військовий загін на чолі з капітаном Маршаном зайняв Фашоду, над укріпленнями якої було піднято французький прапор. 19 вересня цього ж місця на кораблях англійської флотилії було перекинуто понад півтори тисячі солдат армії генерала Кітченера, яка незадовго до цього придушила повстання махдистів у Судані. Англійський генерал заявив капітану Маршану, що присутність французьких військ у Фашоді і в долині Нілу розглядається як пряме порушення прав єгипетського і британського урядів. Французький військовий відповів, що не може здійснити жодних дій, не отримавши відповідного наказу свого уряду.

3 вересня 1898 р. між Парижем і Лондоном почалися переговори щодо зіткнення у Фашоді. З самого початку французький уряд не збирався псувати дипломатичні відносини з Лондоном через цей конфлікт. Зіткнення на Білому Нілі у Парижі прагнули використати як чергову нагоду «виторгувати» у Великобританії деякі спірні території в Африці. Але британський уряд, який надавав велике значення своїм позиціям в Єгипті і Східному Судані, зайняв вкрай непримиренну позицію, вимагаючи негайного відкликання французького військового загону з Фашоди як підстави для початку ведення будь-яких переговорів між двома державами.

Дипломатичні переговори між двома країнами могли лише відтягнути кінцеву розв'язку подій, але не змінити позицію Лондона. В той час міжнародна ситуація для Франції була значно менш сприятливою, ніж чотирма роками раніше, коли французькій дипломатії вдалося протиставити Лондону союз Парижа і Берліна. Значною мірою це пояснювалось тим, що восени 1898 р., після близькосхідної кризи 1896 р. і рейду Джемсона Англія поліпшила свої стосунки з Росією і Німеччиною.

Зважаючи на це, Франція була готова відступити, адже її уряд не збирався воювати через Східний Судан – країна не була готовою до війни з Великобританією. Французький флот і в якісному і в кількісному відношенні поступався англійському. Крім того, уряд Третьої Республіки не міг розраховувати на військову підтримку будь якої з великих держав. Росія, єдина європейська країна, об'єднана з Францією у військовому блоці, не виявляла цікавості до колоніальних справ в Північно-Східній Африці. До того ж у франко-руському союзі, спрямованому проти австрійсько-германського угруповання, зіткнення з Великобританією не було *casus foederis* [Цит. за: 36, с. 101]. Як наслідок, 3 листопада на

засіданні французького кабінету було вирішено вивести загін капітана Маршана з Фашоди. Наступного дня Солсбері заявив про готовність Великобританії укласти угоду з французьким урядом стосовно розділу Центральної Африки.

Врешті-решт 21 березня 1899 р., після двомісячних переговорів, між двома державами було укладено угоду, яка отримала форму декларації, що доповнювала конвенцію 14 червня 1898 р. про розділ Західного Судану. Згідно цього документу, Великобританія і Франція зобов'язалися "не претендувати ні на території, ні на політичний вплив" перша – на Захід, а друга – на Схід від лінії розмежування, що пройшла, в основному, по вододілу Конго і Нілу [Цит. за: 36, с. 101].

Таким чином, декларація 21 березня 1899 р. була фактично останньою угодою між Парижем і Лондоном про розділ Тропічної Африки. Відступивши в питанні щодо Верхнього Нілу, уряд Третньої Республіки зміг отримати ряд територій Центрального Судану і Сахари від оз. Чад. Попре це, відголоски фашодського конфлікту, під час якого Великобританія і Франція виявилися "на межі війни" [Цит. за: 36, с. 101], давали про себе знати ще декілька років. Зокрема, в період англо-бурської війни (1899–1902) паризька преса зайняла вкрай ворожу позицію, по відношенню до свого західного сусіда. Тим не менш, англо-французькі колоніальні протиріччя повинні були відступити перед спільною загрозою з боку Германської імперії, яка в той час ставала головним суперником для Франції в Європі, а для Великобританії – не лише в Європі, але й на Близькому Сході, в Південній Америці і т. п. Зростання сил німецького імперіалізму перетворювало його на головного ворога політичних діячів по обидві сторони Ла-Маншу. Декларація 21 березня 1899 р. стала першим серйозним кроком на шляху до зближення цих країн, спрямованого проти Берліна.

Список використаної літератури

1. **Ададуrow В.** Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 412 с. 2. **Ададуrow В. В.** Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. В. Ададуrow. – Львів, 1997. – 20 с. 3. **Базили К. М.** Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с. 4. **Бондаревский Г. Л.** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX – начало XX вв.) / Г. Л. Бондаревский. – М.: «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры, 1968. – 542 с. 5. **Бондаревский Г. Л.** Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский // История и экономика стран Арабского Востока. –

- М. : «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры, 1973. – С. 3–42. 6. **Бурьян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск : Ри МП Боян, 1994. – 168 с. 7. **Виноградов В. Н.** Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1991. – 167 с. 8. **Виноградов В. Н.** Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с. 9. **Восточный** вопрос во внешней политике Российской империи / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др.]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с. 10. **Георгиев В. П.** Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х – начале 40-х годов XIX в / В. П. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с. 11. **Гончар Б. М.** "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. // Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 32–41. 12. **Гончар Б. М.** Відносини між Францією та УНР / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 47–57; № 3. – С. 44–52. 13. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с. 14. **Демин О. Б.** Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С. 10–13. 15. **Дулина Н. А.** Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с. 16. **Ерофеев Н. А.** Английская колониальная политика и закон о флоте 1889 г. / Н. А. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1972 / [отв. ред. Н. А. Ерофеев]. – М. : Наука, 1972. – С. 169–196. 17. **Жигалина О. И.** Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с. 18. **Захарчук О. М.** "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с. 19. **Захарчук О. М.** Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К., 1996. – Вип. 42. – С. 42–49. 20. **История** Африки в XIX – начале XX в. / [отв. ред. В. А. Субботин]. – М. : Наука, 1984. – 584 с. 21. **История** XIX века: в 8 т. / [под ред. Э. Лависса и А. Рамбо]; пер. с фр. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1938– . – Т. 4–7. 21. **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с. 22. **Коппель О. А.** Перська затока: проблеми безпеки (80–90-ті роки) / О. А. Коппель. – К. : Школяр, 1998. – 200 с. 23. **Манфред А. З.** Внешняя политика Франции 1871–1891 годов / А. З. Манфред. – М. : Международные отношения, 1952. – 592 с. 24. **Манфред А. З.** Наполеон Бонапарт / А. З. Манфред. – М.: Мысль, 1972. – 723 с. 25. **Муравьёв А. Н.** Письма с Востока в 1849–1850 годах: в 2 ч. / А. Н. Муравьев. – СПб., 1851. – Ч. 1–2. 26. **Муравьев Н. Н.** Турция и

Египет в 1832 и 1833 годах: в 4 ч. / Н. Н. Муравьев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1869. – Ч. 1–4. 27. **Новичев А. Д.** История Турции / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1963–. – Т. 4. – Ч. 2: Новое время (1853–1875). – 1978. – 206 с. 28. **Нерсесов Г. А.** Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры, 1979. – 320 с. 29. **Нерсесов Г. А.** Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М.: «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры, 1983. – С. 127–170. 30. **Панченкова М. Т.** Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М.: „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1966. – 272 с. 31. **Ротштейн Ф. А.** Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 705 с. 32. **Ротштейн Ф. А.** Захват и закабаление Египта / Ф. А. Ротштейн. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 367 с. 33. **Русаков К. А.** Проблема черноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 20 с. 34. **Рыбаченок И. С.** Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с. 35. **Савенков В. В.** Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с. 36. **Субботин В. А.** Колонии Франции в 1870–1918 гг. Тропическая Африка и острова Индийского океана / В. А. Субботин. – М.: Наука, 1973. – 403 с. 37. **Тарле Е. В.** Наполеон / Е. В. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – 429 с. 38. **Тарле Е. В.** Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.). – М.-Л.: «Наука», 1965. – 427 с. 39. **Тарле Е. В.** Политика: история территориальных захватов. XV–XX век: Сочинения / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 800 с. 40. **Тодорова М. Н.** Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с. 41. **Черкасов П. П.** Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. / П. П. Черкасов. – М.: «Наука», 1983. – 183 с. 42. **Anderson M. S.** The Eastern Question 1774–1923. A study of international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p. 43. **Bailey F. E.** British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge: at the University press, 1942. – 312 p. 44. **Charles-Roux J.** L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel: en deux volumes / Jules-Charles Roux. – Paris: Hachette, 1901–. – Vol.1. – 1901. – 550 p. 45. **Corvisier A.** La France de Louis XIV, 1643–1715: Ordre interieur et place en Europe / A. Corvisier. – P.: Societe d'edition d'enseignement superieur, 1979. – 374 p. 46. **el-**

Hefnaoui M. Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez / M. el-Hefnaoui. – Paris: Imprimerie Guillemot Et De Lamothe Paris, 1951. – 398 p. 47. **Hanotaux G.** Histoire de la France contemporaine : en 7 vls. / G. Hanotaux. – P. : Ancienne Librairie Furne, s.d. – Vol. 3. – 733 p. 48. **Kinross J. P. G. B.** The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire / J. P. G. B. Kinross. – N.Y. : William Morrow, 1979. – 638 p. 49. **Marriott J. A. R.** The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon Press, 1924. – 456 p. 50. **Mosely Ph.** Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p. 51. **Puryear V. J.** International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p. 52. **Ryme A.** Égypte Sous la domination française / Amedée Ryme // Egypte, depuis la conquête des Arabes jusqu'à la domination française. – P. : Firmin Didot Freres, 1848. – P. 2–215. 53. **Rodkey F. S.** Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P.570–593. 54. **Sabry M.** L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P. : Librairie orientaliste, P. Geuthner, 1930. – 605 p. 55. **Vandal A.** Louis XIV et l'Égypte / A. Vandal. – P. : A. Picard, 1889. – 382 p. 56. **Webster Ch.** The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2.

Харковський Р. Г. Англо-французька боротьба за Верхній Ніл. Фашодська криза 1898 р.

Статтю присвячено дослідженню місця Фашодської кризи 1898 р. в англо-французькій боротьбі за Африку у кінці XIX ст. Аналізуються основні передумови активізації колоніального суперництва західноєвропейських держав на «чорному континенті» в останній третині XIX ст. Підкреслюється, що процес експансії Великобританії, Франції та Німеччини в Африці був тісно пов'язаний з системою міжнародних союзів у Європі, яка багато у чому визначала можливості для територіального розширення кожної з них.

Простежується еволюція домовленостей між цими трьома державами щодо розмежування сфер впливу в Африці. Окрему увагу приділено англо-німецькому договору від 6 червня 1890 р., який розмежовував сфери інтересів цих держав у Східній та Південно-Західній Африці, англо-французькій угоді від 5 серпня 1890 р. щодо розділу територій на південь від Алжиру, а також франко-німецькому обміну нотами 17 листопада 1890 р., у ході якого було врегульовано статус Мадагаскару та Занзібару.

Встановлено, що найвищим пунктом англо-французького суперництва в Африці кінця XIX ст. була Фашодська криза 1898 р. Робиться висновок, що фактором, який спонукав обидві великі держави до пошуку та досягнення компромісу, була загроза з боку Німеччини, що

ставала їхнім головним суперником у боротьбі за домінування у Європі та на Сході.

Ключові слова: Великобританія, Франція, Африка, Фашода, колоніальне суперництво.

Харьковский Р. Г. Англо-французская борьба за Верхний Нил. Фашодский кризис 1898 г.

Статья посвящена исследованию места Фашодского кризиса 1898 г. в англо-французской борьбе за Африку в конце XIX в. Анализируются основные предпосылки активизации колониального соперничества западноевропейских держав на «черном континенте» в последней трети XIX в. Подчеркивается, что процесс экспансии Великобритании, Франции и Германии в Африке находился в тесной связи с системой международных союзов в Европе, которая во многом определяла возможности для территориального расширения каждой из них.

Прослеживается эволюция договоренностей между этими тремя державами относительно размежевания сфер влияния в Африке. Отдельное внимание уделяется англо-немецкому договору от 6 июня 1890 г., который разграничивал сферы интересов этих держав в Восточной и Юго-Западной Африке, англо-французскому соглашению от 5 августа 1890 г. по разделу территорий к югу от Алжира, а также франко-германскому обмену нотами 17 ноября 1890 г., в ходе которого был урегулирован статус Мадагаскара и Занзибара.

Установлено, что высшей точкой англо-французского колониального соперничества в Африке конца XIX в. был Фашодский кризис 1898 г. Заключается, что фактором, который побудил обе великие державы к поиску и достижению компромисса, была угроза со стороны Германии, становившейся их главным соперником в борьбе за доминирование в Европе и на Востоке.

Ключевые слова: Великобританія, Франція, Африка, Фашода, колоніальне суперництво.

Kharkovskyy R. G. The Anglo-French struggle for Upper Nile. Fashoda Crisis of 1898

The article is devoted to research of the Fashoda Crisis' (1898) place in Anglo-French struggle for Africa at the end of XIX cr. The main prerequisites of activation of the colonial rivalry between Western European powers on the «Black Continent» during the last third of XIX cr. are analyzed.

The close connection between the Great Britain's, France's and Germany's expansion in Africa and the system of international alliances in Europe is stressed. The possibilities of territorial expansion of each of above mentioned powers in many ways were determined by this system.

The evolution of arrangements between these three powers concerning to the delimitation of spheres of influence in Africa is traced. The particular

attention is paid to the some agreements. They are: the Anglo-German treaty of 6 June of 1890, according to which the spheres of influence in Eastern and Southern-Western Africa were demarked; the Anglo-French agreements of 5 August of 1890 about partition of territories southward of Algeria, and also the Franco-German exchange of notes of 17 November of 1890 resulted the settlement of Madagascar and Zanzibar status.

It is ascertained that the Fashoda Crisis of 1898 was the highest point in the Anglo-French colonial rivalry in the Africa late XIX cr. It is concluded that the main factor impelled both Great Powers to the seeking and achievement of the compromise was German's threat. This power had become the main their rival in the struggle for predominance in Europe and East.

Key words: Great Britain, France, Africa, Fashoda Crisis, colonial rivalry.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 327.5(479.25:479.24):327.8 [(470+571):73] – 029:9

М. В. Ширяєв, Л. М. Якименко

**АМЕРИКАНСЬКІ ПРОЕКТИ ВРЕГУЛЮВАННЯ
НАГІРНО-КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ:
КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД Г. Л. БОНДАРЕВСЬКОГО**

Численні проблеми, пов'язані з облаштуванням пострадянського простору після розвалу Радянського Союзу і його поразки в «холодній війні», стали об'єктом дослідження багатьох істориків і політологів, котрі аналізували їх із відстані в півтора-два десятки років потому. Широкий емпіричний матеріал, більш-менш окреслені причинно-наслідкові зв'язки, наявні ідеологічні й політичні тенденції, які все-таки накладають свій відбиток на історичну науку, дали змогу сучасним вітчизняним і зарубіжним ученим більш об'єктивно й комплексно оцінювати такі дискусійні й складні питання, як двосторонні відносини між колишніми союзними республіками, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, міжетнічні та міжрелігійні конфлікти на теренах СНД та інші.

Саме тому викликає захоплення й схвалення той факт, що в аналітичних матеріалах відомого російського дослідника, професора Г. Бондаревського (1920 – 2003) [2], котрі датуються серединою 90-х рр. ХХ ст. і містять аналіз тогочасної міжнародної ситуації, оціночні судження й накреслені перспективи в розвитку двох- і багатосторонніх відносин випередили свій час на десятиліття й практично нічим не відрізняються від тих висновків, до яких приходять учені в результаті ретроспективного погляду на події. Насамперед це стосується конструктивного вирішення тих національно-конфесійних проблем, територіальних взаємних претензій на пострадянських обширах, які спричинили до війн. У першу чергу мова йде про вірменсько-азербайджанське протистояння за Нагірний Карабах, яке сягає своїм корінням початку ХХ ст.

Після розпаду СРСР відбулася ескалація конфлікту між Баку і Єреваном, що призвело до повномасштабних військових дій між вірменами й карабаськими вірменами з однієї сторони та азербайджанцями й карабаськими азербайджанцями – з іншої. Так як воюючі сторони не змогли прийти до консенсусу, то до вирішення нагірно-карабаських суперечок долучилися як безпосередньо Росія й США, так і міжнародні організації. Зокрема, Рада голів держав СНД 20 березня 1992 р. у Києві прийняла рішення про направлення в зону карабаського конфлікту групи спостерігачів і колективних сил із підтримки миру. Це було зроблено після того, як відповідне прохання надійшло від Азербайджану та Вірменії.

Крім того, 24 березня 1992 р. на Гельсінській сесії Ради ОБСЄ було засновано Мінську групу (МГ) зі сприяння вирішення вірменсько-азербайджанських протиріч. У її роботі взяли участь тринадцять держав: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Італія, Німеччина, Росія, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція. Цьому особливо посприяло те, що Азербайджан став членом Організації безпеки й співпраці в Європі (20 січня 1992 р.) [1, с. 36] і наполягав на залученні світової спільноти до пошуку компромісу. Насамперед це стосувалося США як мало чи не єдиного авторитетного гаранта миру й стабільності в Каспійському регіоні.

Натомість для Вашингтона це був чудовий привід офіційно втрутитися в справи південнокавказьких республік. Адже, як зазначав Г. Бондаревський, починаючи з 1993 р. в американській зовнішньополітичній стратегії «усе чіткіше проявилися дві тенденції – відмова від односторонньої орієнтації на Москву й досить активне проникнення в економіку й політику азійських і закавказьких членів СНД» [2, с. 1]. До активізації дій на Південному Кавказі взагалі й в Азербайджані й Вірменії – зокрема Білий дім спонукали в першу чергу інтереси транснаціональних нафтових корпорацій. Із цього приводу Г. Бондаревський особливо наголошував на тому, що на початку 90-х рр. ХХ ст. спостерігалася «нестримна експансія американських нафтових монополій в басейн Чорного й Каспійського морів, настирні спроби Вашингтона, використовуючи союзників по НАТО, перешкодити реалізації раніше узгоджених планів про транспортування азербайджанської й казахської нафти російськими нафтопроводами» [2, с. 1].

Значну роль у досягненні поставлених цілей США відводили й вирішенню нагірно-карабаського конфлікту на основі запропонованих ними ж мирних проектів. Як член МГ, Сполучені Штати представили свій план розв'язання вірменсько-азербайджанської проблеми. Його озвучив экс-радник Держдепартаменту США з проблем колишнього СРСР, співробітник «Фонду Карнегі» П. Гобл.

«План Гобла» передбачав «поділ Карабаху на Північний і Південний (зі столицями Степанакерт і Шуша відповідно), передачу Вірменії всієї азербайджанської території між Кельбаджарським і Лачинським коридорами (на той момент – окупованої вірменськими військами), що дало б змогу об'єднати Північний Карабах з Вірменією. На півдні Вірменії передбачалося передати Південному Карабаху район Мегрі, що дало б змогу з'єднати Південний Карабах й азербайджанські райони Джебраїла й Замгелана (також захоплені вірменами) із Нахічеванською автономною республікою, котра мала на півночі вузьку дванадцятикілометрову прикордонну смугу з Туреччиною. У результаті реалізації цього варіанту Азербайджан отримував би район, що межував із Нахічеванською республікою, і, як наслідок, спільний кордон із Туреччиною» [2, с. 9].

Таким чином, в основі комплексного американського проекту лежала концепція встановлення безпосереднього географічного зв'язку між Вірменією й Нагірним Карабахом з однієї сторони та Азербайджаном і Нахічеваном – з іншої. Тобто передбачався територіальний обмін: південні райони Вірменії (Зангезур, Мегрі) пропонувалося обміняти на ту частину Нагірного Карабаху, кудю мав у майбутньому проходити нафтопровід Баку – Джейхан. У результаті, каспійська нафта транспортувалася б не по вірменській, а по азербайджанській й турецькій територіях, де не було курдських поселень [5, с. 8].

За умови згоди на «план Гобла», «турецька влада обіцяла Єревану безпосередній доступ до Трабзонської економічної зони, тобто Вірменія отримувала б вихід до Чорного моря» [2, с. 9]. Така щедрість Анкари пояснювалася тим, що «при реалізації американського проекту саме через Туреччину проходили б потужні потоки азербайджанської й казахської нафти, а Туреччина й США отримували б серйозні важелі впливу на Вірменію й Азербайджан, тобто практично на все Закавказзя» [2, с. 9].

Тому й не дивно, що Вашингтон продовжував наполягати: лише обмін відповідними районами дозволить остаточно вирішити проблему Нагірного Карабаху. Американський експерт П. Розенблатт порівнював НКР з «гордієвим вузлом», який потрібно було «розрубати» «планом Гобла»: «Дуже мало пропозицій можуть задовольнити всі три сторони. Одна з них базується на концепції особливого статусу, яка дозволить Азербайджану формально зберегти свою територіальну цілісність, а Нагірному Карабаху надасть право будувати своє майбутнє» [3, с. 280]. Отже, Вашингтон, прикриваючись політичною риторикою, намагався перейняти на себе функцію посередника, аби упливати на переговорний процес і нав'язувати свій варіант розв'язання протиріч, що відповідав національним інтересам (насамперед інтересам ТНК) США.

Однак це абсолютно не влаштовувало Вірменію, яка, приставши на пропозицію Вашингтона, втрачала б стратегічно важливий для неї кордон з Іраном, при цьому Анкара й Баку продовжили б блокувати цю ділянку, не зважаючи на словесні обіцянки. І хоча турецьке й азербайджанське керівництва переконували в тому, що транспортно-енергетичні магістралі після досягнення згоди по Нагірному Карабаху будуть звільнені, однак Єреван остерігався повторної блокади в разі виникнення нових суперечок.

Саме тому Вірменія категорично відхилила «План Гобла». Глава держави, як й очільники парламентських фракцій та груп, одноставно виступили проти руйнування територіальної цілісності своєї республіки. Депутати заявили, що, згідно з Конституцією, проблеми врегулювання нагірно-карабаських протиріч не можуть бути вирішені без згоди законодавчого органу.

Натомість офіційний Баку підтримав ідею американського політолога й позитивно висловився щодо можливого обміну «географічними коридорами». Міністр закордонних справ Азербайджану В. Гулієв озвучив офіційну позицію: реалізація «плану Гобла» на практиці могла б принести великий успіх [3, с. 278].

При цьому Іран, як і Вірменія, досить скептично відреагував на виникнення безпосереднього територіального контакту між Туреччиною, Нахічеваном й Азербайджаном, побоюючись зростання внутрішньополітичної напруги в регіоні. Насамперед мова йшла про «цивілізовану кризу», викликану «гігантизацією тюркського світу» [3, с. 278].

Тегеран небезпідставно вбачав загрозу національній безпеці саме в можливості глобалізації тюркізму. Фактичне злиття Туреччини й Азербайджану обов'язково актуалізувало б проблему іранських провінцій на півдні країни, заселених етнічними азербайджанцями-тюрками, які неодноразово заявляли про своє бажання вийти зі складу Ірану й приєднатися до Азербайджану.

Так як «план Гобла» був висунутий у період загострення протистояння між США й Іраном, то в Тегерані вважали, що він направлений на посилення позицій Білого дому в регіоні й, відповідно, на послаблення тут іранського впливу. На цьому тлі консолідація сил Ірану й Вірменії покликана була протистояти відновленню Великої Османської імперії. Про поглиблення політико-економічних зв'язків між Тегераном і Єреваном свідчив і той факт, що з ініціативи іранської сторони розпочалося будівництво газопроводу Вірменія – Іран.

За таких умов Москва також із великим застереженням розглядала «гоблівський проект» через цілий комплекс причин. Так, Анкара неодноразово заявляла про те, що шлях до відновлення імперії Османів лежав через створення «тюркської співдружності», а це могло всерйоз нашкодити позиціям Росії в Каспійському регіоні. Територіальне зближення між Туреччиною – членом НАТО й Азербайджаном – потенційним членом НАТО аж ніяк не входило в плани Кремля. Тим більше, як вважає Г. Бондаревський, «після перемоги республіканців на проміжних парламентських виборах у США й виникнення реальної небезпеки поразки демократів на виборах 1996 р., у політиці Сполучених Штатів значною мірою посилювалися силові, мілітаристські тенденції, усе чіткіше проявлялося небажання Вашингтона враховувати економічні, політичні й стратегічні інтереси Російської Федерації» [2, с. 2].

Розуміючи це, у 1996 р. росіяни запропонували свій проект комплексного, «пакетного» урегулювання, зміст котрого, як зазначає Є. Примаков, «було вирішено «човниково» доносити до відома всіх сторін» [4, с. 408]. Його суть полягала в тому, що «Азербайджан давав згоду на ліквідацію «анклавного» характеру Нагірного Карабаху й відновлення між ним і Вірменією безперешкодного сполучення через так званий Лачинський коридор, а Вірменія у свою чергу була не проти

налагодження залізничного сполучення між Азербайджаном і Нахічеванською областю. Передбачалося також підписання між Баку й Степанакертом угоди, за якою Нагірний Карабах матиме свою Конституцію, але її положення не суперечитимуть основному закону Азербайджану» [4, с. 408–409].

План російського МЗС містив також пункти стосовно самостійного формування Нагірним Карабахом законодавчої, виконавчої й судової віток влади. Крім того, Степанакерт залишав за собою право мати свій герб, прапор, гімн, національну гвардію й поліцію; громадяни НКАО повинні були обиратися в парламент Азербайджану й отримувати азербайджанські паспорти з позначкою «Нагірний Карабах». При цьому гарантами підписаних між Баку, Єреваном і Степанакертом угод виступатимуть Росія, США й інші члени ОБСЄ. Однак і запропонований Москвою комплексний проект був відхилений Азербайджаном та Нагірним Карабахом [4, с. 410].

У зв'язку з цим співголови Мінської групи – Російська Федерація, Сполучені Штати Америки й Франція – виступили з планом поетапного виходу з кризи. Планувалося розпочати з ліквідації анклавного характеру Нагірного Карабаху шляхом збереження Лачинського коридору. Це по-перше, а по-друге, звільнення окупованих вірменами азербайджанських семи районів, повернення сюди біженців; по-третє, створення зони безпеки, контрольованої міжнародними силами; по-четверте, зняття блокади Вірменії; по-п'яте, збереження статус-кво в режимі Нагірного Карабаху; по-шосте, визначення його статусу в кордонах Азербайджану. І з цього приводу Є. Примаков зазначав, що «президенти Г. Алієв і Є. Тер-Петросян згодні з цим проектом, натомість Нагірний Карабах заявив, що категорично його не приймає навіть у якості основи для подальших переговорів, вважаючи, що необхідний комплексний підхід, який дозволить із самого початку визначити статус Нагірного Карабаху» [4, с. 410].

Таким чином, для Білого дому склалися досить сприятливі умови, аби представити черговий варіант урегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту. Як і кілька років перед цим у лютому 1996 р. його озвучив усе той же П. Гобл. «План Гобла II» набув широкого розголосу й неодноразово обговорювався зацікавленими сторонами.

Удосконалений проект, як про те заявив його автор, не передбачав втрати Вірменією географічного кордону з Іраном і виникнення кордону між Туреччиною й Азербайджаном. Згідно з ідеєю П. Гобла, обміну підлягала лише південна окраїна Вірменії й західна окраїна Нахічеванської Автономної Республіки Азербайджану, що забезпечувала 9-кілометровий кордон між цим азербайджанським анклавом й Туреччиною. Одночасно пропонувалося приєднати до Вірменії, крім частини Нагірного Карабаху й Лачинського коридору, західну частину Нахічевані й смугу турецької території шириною 40 км. уздовж кордону

з Грузією, включаючи прибережну зону такої самої ширини, в обмін на Зангезур, який відходить до Азербайджану. При цьому значна частина Нагірного Карабаху повинна була залишитися в складі Азербайджану, а його мешканці, як і населення Зангезура, могли б переселитися на землі, отримані від Туреччини [5, с. 11].

Як наслідок, безпосереднім «географічним» результатом таких територіальних «рокіровок», за планом П. Гобла, було б, по-перше, вирішення проблеми неанклавного існування Нагірно-Карабаської Республіки як незалежної держави або ж як частини Вірменії; по-друге, розв'язання аналогічного питання з Нахічеванською Автономною Республікою Азербайджану; по-третє, збереження вірменсько-іранського кордону, на чому наполягали в Єревані [3, с. 280].

На думку П. Гобла, цей план міг вважатися компромісним і найбільш прийнятним для всіх, бо він намагався врахувати інтереси не тільки й не стільки учасників конфронтації, як основних геополітичних гравців у регіоні – Росії, Туреччини, Ірану й США [3, с. 280–281].

Згодом з'ясувалося, що автор проекту переоцінив його позитивні сторони. Азербайджан одразу виступив проти. Баку прагнуло відновити свій суверенітет над територією усього Нагірного Карабаху й на жодні територіальні чи політичні поступки йти не збиралося. У Степанакерті план П. Гобла назвали боснійським варіантом. Крім того, американські пропозиції суперечили вірменським і російським інтересами, бо встановлювали територіальний коридор по лінії Туреччина – Нахічевань – Зангезур – Карабах – Азербайджан – Центральна Азія, відкриваючи доступ для реалізації стратегії пантюркізму. Тому вирішити територіальні претензії між Баку і Єреваном на основі «плану Гобла II» США не вдалося [5, с. 11].

Варто нагадати, що не тільки П. Гобл так наполегливо пропонував змінити вірменсько-азербайджанський кордон. У свій час з аналогічними пропозиціями виступали экс-посол США в Туреччині Н. Ледскі, экс-представник США в Мінській групі ОБСЄ Дж. Маресска. Вони вважали, що взаємні територіальні поступки автоматично вирішили б проблему залежності Вірменії від наземних комунікацій, котрі проходили територією Азербайджану й Туреччини.

Згодом в основу врегулювання конфлікту між Вірменією й Азербайджаном ліг принцип збереження територіальної цілісності останнього й надання Нагірному Карабаху права на самоуправління в складі Азербайджанської Республіки (згідно з рішеннями, прийнятими на грудневому самміті ОБСЄ в 1996 р. у Лісабоні й підтвердженими в грудні 1997 р. на самміті в Копенгагені). На таких позиціях стояли й учасники Мінської групи посередників – Росія, Франція й США. Готовність президента Вірменії Л. Тер-Петросяна прийняти пропозиції МГ викликала навіть політичну кризу в країні в 1997 р. і його відставку, однак проблема територіального перерозподілу продовжувала

залишатися каменем спотикання в налагоджені взаємин між трьома республіками [5, с. 11].

Що стосується участі у вирішенні цих питань США, то вони насамперед переслідували геополітичні цілі. Їх суть полягала в тому, аби забезпечити територіальний коридор між Туреччиною й Азербайджаном, щоб вивести Росію з нафтових проєктів, укріпити прозахідний курс Азербайджану, аби контролювати доступ до сировинних ресурсів Каспійського моря й Середньої Азії.

У Москві чудово розуміли підводні камені «американських посередницьких планів». Про це свідчить відповідний коментар Є. Примакова: «Велике значення має й «нафтовий фактор», котрий тісно пов'язаний із нагірно-карабаським конфліктом, а якщо бути точним – справляє на нього сильний вплив. Це й зацікавленість іноземних компаній в отриманні контрактів на нафтовидобуток на Каспії, це й прагнення змінити маршрути нафто- і газопроводів, що безпосередньо залежить від стабільності в усіх районах конфліктної зони. Без чіткого розуміння цієї «нафтової» гри не можуть нині вироблятися позиції сторін у нагірно-карабаському конфлікті» [4, с. 411].

Г. Бондаревський також вважав, що проєкти мирного врегулювання вірменсько-азербайджанських протиріч за Нагірний Карабах були складовою частиною «нафтової політики Вашингтона й великих американських нафтових компаній», спрямованої на те, щоб «установити контроль не тільки над шельфом Каспійського моря, але й над прилеглими до нього Азербайджаном, Туркменією та Казахстаном» [2, с. 2].

Таким чином, провідний російський дослідник Г. Бондаревський, аналізуючи у своїх аналітичних матеріалах, датованих серединою 90-х рр. ХХ ст., міжнародну ситуацію, що склалася на пострадянському просторі взагалі й у Каспійському регіоні – зокрема, значну увагу приділяв спробам США долучитися до вирішення нагірно-карабаської проблеми (участь у МГ, «плани Гобла»). Однак пояснював це не альтруїстичними цілями Вашингтона, а продуманою зовнішньополітичною концепцією, спрямованою на витіснення Росії з Південного Кавказу й здійснення контролю не тільки над видобутком, але й над транспортуванням каспійських вуглеводнів на Захід в обхід російських територій.

Список використаної літератури

1. **Барановский С.** Россия и ее ближние соседи: конфликты и усилия по их урегулированию / С. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 1. – С. 34–48.
2. **Бондаревский Г. Льва.** Новый этап в гегемонистской политике США в отношении России и в глобальном масштабе / Г. Л. Бондаревский / Архив Российской академии наук, ф. Бондаревский Григорий Львович (1920–2003 гг.), находится в процессе описания.
3. **Политика США в**

меняющемся мире / [отв. ред. П. Т. Подлесный]. – М. : Наука, 2004. – 333 с. 4. **Примаков Е. М.** Годы в большой политике / Е. М. Примаков. – М. : ООО «Коллекция «Совершенно секретно», 1999. – 445 с. 5. **Шайхулліна А.** Політика США щодо Азербайджану в 1993–2000 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Аліна Шайхулліна. – Луганськ, 2012. – 20 с.

Ширяев М. В., Якименко Л. М. Американські проекти врегулювання нагірно-карабаського конфлікту: критичний погляд Г. Л. Бондаревського

У статті з'ясовано основні положення тих планів мирного вирішення вірменсько-азербайджанських протиріч за Нагірний Карабах, які пропонувалися Вашингтоном протягом 90-х рр. ХХ ст. Крім того, подано критичний аналіз американських проектів («плани Гобла») у науково-аналітичних матеріалах Г. Бондаревського, у яких він простежує геополітичні мотиви й геостратегічні цілі втручання Білого дому в процеси врегулювання нагірно-карабаського конфлікту. Професор вказує, що плани налагодження конструктивного діалогу між Баку та Єреваном щодо Нагірного Карабаху були складовою частиною нафтової політики Вашингтона й великих американських нафтових компаній й мали на меті установити контроль не тільки над шельфом Каспійського моря, але й над прилеглими до нього Азербайджаном, Туркменією та Казахстаном. Також Г. Бондаревський пов'язує спроби припинити конфронтацію між воюючими сторонами за американським зразком із проблемою транспортування каспійських вуглеводнів в обхід російської території.

Ключові слова: Г. Л. Бондаревський, Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах, Росія, США, Мінська група посередників, конфлікт, нафта, «плани Гобла».

Ширяев М. В., Якименко Л. Н. Американские проекты урегулирования нагорно-карабахского конфликта: критический взгляд Г. Л. Бондаревского

В статье рассмотрены основные положения тех планов мирного урегулирования армяно-азербайджанских противоречий за Нагорный Карабах, которые предлагались Вашингтоном на протяжении 90-х гг. ХХ в. Кроме того, предлагается критический анализ американских проектов («планов Гобла») в научно-аналитических материалах Г. Бондаревского, где он указывает на геополитические мотивы и геостратегические цели вмешательства Белого дома в процессы урегулирования нагорно-карабахского конфликта. Профессор подчеркивает, что планы налаживания конструктивного диалога между Баку и Ереваном относительно Нагорного Карабаха были составной частью нефтяной политики Вашингтона и крупных американских нефтяных компаний и имели своей целью установить контроль не только

над шельфом Каспійського моря, но и над прилегаючими к нему Азербайджаном, Туркменией и Казахстаном. Г. Бондаревский также связывает попытки прекратить конфронтацию между враждующими сторонами по американскому образцу с проблемой транспортировки каспийской нефти в обход российской территории.

Ключевые слова: Г. Л. Бондаревский, Азербайджан, Армения, Нагорный Карабах, Россия, США, Минская группа посредников, конфликт, нефть, «планы Гобла».

Shyryayev M. V., Yakimenko L. N. American Projects of Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict: a Critical View of G. L. Bondarevsky

The article found out the basic provisions of the plans of peaceful settlement of Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, which was planned by Washington during the 90^s of XX century.

Also provided a critical analysis of the U.S. projects («Goble's plan») in the analytic materials of G. Bondarevsky in which he traces the geopolitical motives and geostrategic targets of the White House intervention in the process of settlement of the Nagorno-Karabakh conflict.

Professor indicates that plans of establishing a constructive dialogue between Baku and Yerevan concerning Nagorno-Karabakh was part of the Washington's oil policy and big American oil companies, and aimed to establish control not only over the Caspian Sea shelf, but also on the adjacent Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan.

Also G. Bondarevsky connects attempts to stop the confrontation between the warring parties on American model with the problem of transportation of the Caspian hydrocarbons that bypass Russian territory. In fact the American conception of establishing a direct geographical connection was underlain between Armenia and Mountain Karabakh from one side and Azerbaijan and Nakhichevan – from the other. It means that multimedia communication of Baku – Dzheykhan, which will be laid on Azerbaijanian and Turkish lands, will become alternative for gas and oil transportation system of Russia.

Key words: G. L. Bondarevsky, Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh, Russia, the U.S., Minsk Group of Mediators, conflict, oil, «Goble's plan».

Стаття надійшла до редакції 19.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(475)«1918–1926»(045)

Є. С. Горб

**ПАРТІЙНА КОНФІГУРАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПРАВИЦІ
В УМОВАХ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Політичні партії правого спектру були домінуючими в польському політикумі. На рівні з соціалістами, саме вони формували державну політику протягом 1918–1926 рр., розділяли перемогу у виборах, контролювали процес формування уряду тощо. Причини посилення правих партій після відновлення незалежної Польщі криються у досить тривалому періоді, коли поляки були позбавлені власної державності (1795–1918 рр.). Землі колишньої Речі Посполитої були розділені між трьома імперіями, асиміляційна політика яких поставила під загрозу існування польської нації. Важке становище поляків у XIX ст. призвело до посилення націоналістичних течій у суспільно-політичному русі, спрямованих на збереження національної ідентичності поляків. Ці течії залишалися пануючими і в новопосталій, незалежній Другій Речі Посполитій.

Окреслена наукова проблема активно досліджується польськими істориками. Протягом останнього двадцятиріччя було підготовлено монографії, присвячені як окремим партіям та ідеологам, так і цілим течіям правого спектру польського політикуму. Серед ґрунтовних опрацювань проблем діяльності польської правиці варто відзначити праці А. Киджинської (досліджує діяльність Партії реальної політики), В. Міха, Б. Шляхти, Я. Бартижеля (детально опрацювали проблеми розвитку політичної думки польських консерваторів) [1–6], А. Ватора, Є. Корнаса, Е. Май (проаналізували розвиток політичної доктрини та діяльність націонал-демократів) [7–9]. Вітчизняні дослідники практично не займалися вивченням діяльності польської правиці у міжвоєнний період, за виключенням проблем, що торкалися позицій правих партій Другої Речі Посполитої стосовно українців (дослідження О. Юрчука) [10]. Особливо варто виділити праці Л. Алексієвець, де міститься загальний нарис розвитку політичної думки політичних організацій правиці [11].

Метою статті є висвітлення діяльності найбільш значних партій правого спектру польського політикуму періоду парламентської демократії.

Праві партії були репрезентовані в Польщі консерваторами, націонал-демократами та християнськими демократами. Консерватори в Другій Речі Посполитій були представлені Партією реальної політики та Християнсько-національною рільничою партією.

Партія реальної політики (ПРП) на момент відновлення незалежної Польщі переживала глибокий занепад. Офіційною датою створення партії вважається 18 жовтня 1905 р., хоча сам рух (в історіографії відомий як «лоялісти») існував з 1882 р. Партія реальної політики отримала полярні оцінки в історіографії. Тривалий час вона вважалася угодницьким угрупованням, яке співпрацювало з імперською владою. Проте причини цього криються вже в самій назві організації – «реалісти». Адже інші, більш рішучі та агресивні методи боротьби були заздалегідь приречені на невдачу [1, с. 7]. Більше того, «реалісти» гостро критикували революційний рух в Польщі, вважаючи, що він шкодить консолідації політичних сил [12, с. 3].

У 1918 р. «реалісти» вже не сподівалися на якесь поважне місце в польському політикумі. Вони були вимушені діяти напівпідпільно через свої колишні угодницькі погляди, хоча партійні лідери свідомо не бажали трансформувати програмні засади партії під нові умови. На той момент «реалістів» очолював Х. Потоцький (1868–1958). Перша програмна стаття партії у незалежній Речі Посполитій була опублікована анонімно, без зазначення партійної приналежності автора. Можливе відродження партії пов'язували з новим друкованим органом «реалістів» – «Dziennik Powszechny», адже партія з самого початку гуртувалася навколо певних часописів. Щоб здобути собі нових прихильників, партійні очільники вирішили оновити склад партії, створивши 23 жовтня 1918 р. Коло молодих реалістів на чолі з В. Бабіцьким. Секретарем нової організації став Ф. Франковський. Внутрішньопартійні настрої пожвавила обіцянка С. Грабського віддати «реалістам» одне міністерство.

Щоб хоч якось утриматися, «реалісти» увійшли 14 березня 1919 р. до Партії конституційної праці. Вони без заперечень прийняли статут ПКП, оскільки він майже повністю дублював програмні засади «реалістів». Один з членів ПРП став віце-президентом ПКП (А. Поплавський). Однак вже протягом року «реалісти» втратили свої позиції в новому блоці партій – трьох членів ПРП було виключено з Президії. Не сприяла діяльності ПРП і її гостро негативна позиція стосовно особи Ю. Пілсудського. Можливо, саме це певним чином викликало закриття друкованого органу партії. У червні 1921 р. ПРП заснувала нове видання – тижневик «Polska», однак його спіткала та ж доля через непопулярність та нерегулярність випусків часопису. Парламентські вибори 1922 р. остаточно поставили хрест на подальшій діяльності партії і вона самоліквідувалася 29 січня 1923 р. Частина колишніх членів ПРП увійшли до Християнсько-національної рільничої партії, яку вони вважали подібною ПРП [1, с. 281–295].

Християнсько-національна рільнича партія (ХНРП) була утворена 1920 р. західнопольськими консерваторами. Центральний офіс партії знаходився в Познані. Партія мала чітку організаційну структуру. Основною структурною ланкою було повітове правління, яке складалося з 12 членів, (обиралися на 6 років). Делегати повітових правлінь утворювали Головну Раду. Статут партії виразно говорить про селян, як соціальну базу партії та націоналізм, як головний керунок політичної думки очільників націонал-хадеції. У Статуті наголошується, що членами партії можуть бути лише поляки.

Націонал-хадеки міцно стояли на засадах католицтва, запевняючи релігійну толеранцію для інших визнань. У політичній сфері вони підтримували модель двопалатного парламенту, широкі права для органів місцевого самоврядування та незалежну судову систему. ХНРП виступала за обов'язкову загальну середню освіту, яка також мала користуватися широкою автономією. Партія підтримувала тези про сильну регулярну армію [13].

З самої назви партії можна зробити висновок про її націоналістичне спрямування. У своїх відозвах націонал-хадеки припускалися й антисемітських висловлювань, натякаючи, що робітничі партії керується «жидівськими агентами». ХНРП у своїй періодиці («Глос рольника») поливала брудом ПСП, НРП та ПСЛ, відстоюючи ідею націонал-католицького Сейму [14]. Націонал-хадеки намагалися розвінчати чутки про єврейські погроми в Польщі, натомість зосереджуючи увагу суспільства на погромах євреїв у світі. Ідеологи ХНРП відзначали, що толерантна Польща навпаки є прихистком для євреїв («крєвних Лейби Бронштейна»), які гнані у всьому світі [15]. Задля роз'яснення головних засад діяльності партії правління проводило безоплатні «політичні курси» для її членів [16]. ХНРП поступово тяжіла до Націонал-християнської партії та врешті-решт об'єдналася з нею 7 червня 1925 р.

До табору ендеків входили Націонал-демократична партія (яка вже в 1919 р. змінила назву на Націонал-демократичний союз) та Національна Ліга.

Націонал-демократична партія утворилася в 1897 р., коли було оприлюднено її першу програму. Партію очолив Р. Дмовський. Ця ж програма стала засадничою і практично незмінною протягом всього часу існування НДП. Інтереси народу ендеки ставили на першому місці, при цьому нація ототожнювалася з народом, а народ з населенням. Натомість серед усього народу примат віддавався селянству. У царині зовнішньої політики НДП дотримувалася експансивних поглядів – проголошувалася необхідність визначення чітких кордонів Польщі, до якої мав увійти також «люд, що тяжів до території народу польського». У зовнішній політиці ендеки орієнтувалися на Антанту.

Внутрішня політика НДП також була насичена агресивними гаслами. Зокрема, декларувалася необхідність повернення національного

польського характеру містам та селам. Націонал-демократи стверджували, що чим заможніша людина, чим вищу позицію вона займає у суспільстві – тим більший з неї має бути зиск на благо народу. НДП відстоювали республіканську форму правління на чолі з Президентом, двопалатний парламент, який мав обиратися голосами всіх повнолітніх без різниці статті. Сенат мав формуватися та діяти за зразком аналогічних органів Франції та США. Ендеки декларували релігійну та національну толеранцію, проте перше місце все одно віддавали католицтву. Декларувалося також надання широких прав органам місцевого самоврядування, створення національної регулярної армії.

У справі податків програма націонал-демократів закликала до впровадження диференційованого оподаткування. Той, хто мав більший прибуток, той мав і більше віддавати державі. Підвищене оподаткування мало вводитися для комерсантів, власників великих маєтків, декларувалося також державна спиртова монополія. Аргументувалося також необхідність дотримання т. зв. «економічного патріотизму», тобто підтримки вітчизняного виробника. Партія вважала необхідним звернути увагу держави на розвиток рільництва, адже саме від цього мав залежати добробут народу. Ендеки закликали до проведення аграрної реформи, яка мала запровадити приватну власність, оскільки саме така форма власності на землю та засоби виробництва запевняє найбільшу продуктивність праці. Держава мала у всьому підтримувати сільськогосподарських працівників – надавати їм кредити, іпотеки і т. п. У програмі партії також йшла мова про створення окремої державної порцеляційної інституції, яка мала перерозподілити всю землю, за виключенням лісів.

Ендеки стверджували про необхідність державного контролю за діяльністю картелів та трестів, експортної торгівлі. Всі важливі сфери промисловості мали бути одержавлені (націоналізовані), а саме: видобуток вугілля, солі, нафти, телефонний та телеграфний зв'язок. Велика вага надавалася розвитку ремесел, які були занедбані і мали відродитися у новопосталій державі. У робітничій сфері програма націонал-демократів запевняла нормування тривалості робочого дня в залежності від умов праці, заборону праці для годуючих матерів та дітей, обмеження тривалості праці жінок та молоді, пенсійне та лікарняне забезпечення робітництва. У сфері суспільного життя декларувалося необхідність створення безкоштовних середніх шкіл з обов'язковим викладанням релігії, а також опіка над бідними верствами населення [17, с. 4, 6–14].

Головною політичною організацією ендеції був Націонал-демократичний союз, який у свої кращі роки налічував бл. 80–90 тис. членів [18, с. 125]. Партія утворилася 27 жовтня 1919 р., тоді ж було ухвалено її програму [19, с. 3]. Нова ендецька організація носила загальнопольський характер та об'єднувала представників всіх верств суспільства. Головним завданням своєї діяльності НДС бачив аграрну

реформу. Вона не мала зводитися виключно до парцеляції земель, – ендеки висунули амбітну тезу про створення верстви селян середнього класу [20, с. 246–247]. Однак, згідно думки Е. Май, саме ця ідея проведення аграрної реформи стала однією з причин занепаду НДС. Справа в тому, що ендеки для широкої підтримки свого проекту реформи уклали політичний союз з Польською селянською партією «П'яст» та хадеками. Це відштовхнуло від ендеції землевласників [20, с. 247].

Націонал-демократичний союз постійно звинувачували у тяжінні до правиці, і тому партія весь час намагалася приховувати праві мотиви своєї діяльності. Натомість, не на користь НДС була його відверта негативна позиція стосовно постаті Ю. Пілсудського, якого ендеки звинувачували в ослабленні держави, неможливості стабілізації внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу внаслідок агресивної політики маршала [20, с. 249].

Більш радикальні вимоги висувала т. зв. Національна Ліга, яка діяла протягом 1893–1928 рр. Її провідними ідеологами були Р. Дмовський та З. Баліцький. НЛІ вбачала у своїй діяльності елементи просвітницької місії серед польського народу. Саме теоретики Національної Ліги витворили концепцію польського націоналізму [11, с. 182].

Р. Дмовський вважав шкідливим т. зв. «регіональний патріотизм (познанський, галицький тощо)», – політик, на його думку, мав репрезентувати інтереси всього народу незалежно від свого походження. Аналогічним чином політик повністю відкидав класові інтереси. У концептуальній праці «Наш патріотизм» виразно прослідковується ідея про вищість одних націй перед іншими (наприклад, польської перед російською). Робітників Р. Дмовський вважав молодим та прогресивним класом, головною національною силою. Політик був переконаний, що для нормального розвитку народу необхідний матеріальний добробут, розвиток мови та національної періодики. Згідно думки Р. Дмовського, польське суспільство має розвиватися революційним шляхом. В якості зразку успішності подібного напрямку наводився приклад Ірландії. Таким чином, метою ендеції має бути утворення патріотичного суспільства. Підсумовуючи свій виклад, Р. Дмовський висував наступне гасло діяльності ендеків: «Будити національну свідомість там, де її нема, розвивати її там, де вона слабка, підтримувати будь-який самостійний рух народних верств, оскільки самостійність верстви – це міра її політичної та цивілізаційної вартості». При цьому політик стверджував, що будь-який самостійний народний рух є прогресивним [21].

С. Баліцький пояснював сутність народництва через поняття «етики ідеї», або «суспільної етики». Він вважав, що добробут суспільства напряму залежить від добробуту окремого індивіда. Натомість, кожний індивід має зрозуміти, що суспільний добробут є водночас його власним. Прагнення та цілі суспільства, в свою чергу, є прагненнями та цілями індивіда. Описану систему С. Баліцький називав

«загальним егоїзмом». Досить цікавою видається позиція С. Баліцького стосовно національного питання. Литовців він вважав сформованим народом, який готовий утворити федерацію з поляками. «Русинів» (українців) мислитель визначав як несформований народ, який не має власної політичної думки, а тому ворожий полякам. Проте, С. Баліцький не виключав у майбутньому можливості федерації [22].

Хадеція в Другій Речі Посполитій періоду парламентської демократії була представлена Польською партією християнської демократії (Націонал-християнською партією праці), яка утворилася 1919 р. внаслідок об'єднання розпорошених хадецьких угруповань колишніх імперських земель Польщі. Партію очолив В. Корфанти.

У 1922 р. С. Адамським була опрацьована програма партії. У внутрішній політиці хадеки відстоювали відновлення релігійного шкільництва, зобов'язували себе слідкувати за дотриманням урядниками Конституції, а також принципів та засад католицтва; релігійний чинник мав враховуватися та впливати на всі сфери життя.

Програма партії декларувала необхідність об'єднання всіх світових сил християнської демократії у боротьбі з «міжнародною організацією жидівсько-масонсько-антихристиянського блоку». Хадеки не приховували від своїх прихильників інформацію про неприхильну до Польщі політику Ватикану, однак пояснювали її невдалими діями польських дипломатів та інтригами політиків, що належали до вищезгаданого блоку. Та більше того – автор програми, С. Адамський, вважав весь польський уряд (разом з Ю. Пілсудським) «жидівсько-соціалістичним». За зразок для хадеції у справах зовнішньої політики слугувала Німецька католицька партія «Центр».

Однак хадеція запевняла робітників, що всіляко буде захищати їх право на кращі умови життя та праці, керуючись енциклікою Папи Льва XIII «*Regrum Novarum*» (1891 р.). Великою помилкою християнські демократи вважали заборону приватної власності.

Соціальну базу партії програма С. Адамського визначала досить розмито – партія спиралася на «робітників», які, згідно вищезгаданої енцикліки Льва XIII, визначаються як будь-яка особа, що отримує винагороду за свою працю. Тобто, теоретично до робітників можна було зарахувати представників абсолютно всіх верств населення.

С. Адамський писав, що від збереження польської національної та культурної ідентичності залежить доля Польщі як держави. Декларуючи національну та релігійну толерантність, програма хадеків зберігала звичні для міжвоєнної Польщі антисемітські нотки, про що свідчить навіть виокремлення євреїв з-поміж інших національних меншин. С. Адамський засуджував безпартійних та аполітичних громадян, вважаючи їх «армією мародерів та шкідників».

Хадеки вважали, що суспільство має будуватися на трьох основних засадах: коханні, свободі та справедливості. Оскільки соціалісти жадають справедливості лише для однієї верстви (робітників),

а не для всього суспільства, то хадеція саме боротьбу з соціалістами вбачає одним із своїх найголовніших завдань.

С. Адамський закликав до регулярної ревізії програмних тез партії, щоб не було застою та анахронізмів (знову ж таки покликаючись на негативний приклад соціалістів). Хадеки тяжіли до єднання Церкви з державою. Примат, безумовно, віддавався католицтву, але, за умови, що й іншим конфесіям також будуть запевнені рівні права (якщо їх ідеологія не суперечить суспільній моралі).

У справах освіти християнські демократи виступали за безкоштовну, загальнообов'язкову початкову освіту. При цьому зберігалися й приватні школи. Право обирати місце навчання залишалося за батьками. С. Адамський закликав запровадити стипендії для найздібніших учнів, а також можливість отримання ними безкоштовної вищої освіти. Середні школи мали бути платними. Кількість їх мала бути значно меншою, ніж початкових, щоб вони не перетворювались на осередки вишколу єврейської інтелігенції. Хадеки виступали проти світських та багатонаціональних шкіл. Декларувалося створення визнанневих шкіл, в яких би навчалися діти лише однієї конфесії та однієї національності. Формально запевнялася можливість навчання дітей всіх національностей та конфесій. Проте, чи так було б на практиці? Про зворотній бік медалі свідчать тези С. Адамського, що в разі переважання кількості поляків у школі – навчання буде вестися згідно засад католицтва. Інший варіант (домінування представників національних меншин) навіть не розглядався. Промовисто свідчить про справжні жадання партії теза, що багатонаціональні школи – це «перемога жидівської пропаганди» в цих школах. Євреї-вчителі таким чином намагаються торувати собі дорогу до душ поляків і т. ін. У справах сім'ї хадеція закликала заборонити цивільні шлюби.

Одним з головних своїх завдань християнські демократи бачили перетворення робітників з найманців на співвласників. Окремим пунктом винесено вимогу примусового викупу німецьких маєтків на теренах Великопольщі. Хадеки закликали уряд до захисту поляків за межами Польщі. Християнські демократи обіцяли вжити всіх заходів задля децентралізації влади та надання широких прав органам місцевого самоврядування (бо централізація це «задум Леніних і Троцьких»). С. Адамський рішуче засуджував уніфікацію регіональної політики, наголошуючи на особливостях історичного розвитку польських земель у складі трьох імперій. Монополії, як винахід соціалістів, також всіляко засуджувалися [23, с. 10–30; 24, с. 17–41].

Основною ланкою організаційної структури партії було локальне коло, яке мало займатися поширенням партійної періодики, організацією передвиборчої кампанії, відбором довірених осіб та ін. Локальні кола утворювали воєводський союз, який керувався Радою та Воєводським Правлінням. Воєводські осередки підкорялися Головному Правлінню партії, яке на рівні з Організаційною Комісією координувало діяльність

воєводських осередків. Найвищою партійною інстанцією був загальнодержавний З'їзд, який обирав Головну Раду, що керувала діяльністю Організаційної Комісії. Цікаво, що не рекомендувалося утворювати партійні осередки в селах, оскільки неможливо було встановити докладні відомості стосовно новообраних членів [23, с. 31–32].

Таким чином, усталення окресленої конфігурації партійної системи польської правиці обумовлене, по-перше, історичними традиціями (ностальгія за часами шляхетської Речі Посполитої, викривлене трактування причин занепаду Польщі наприкінці XVIII ст.), по-друге, складною соціально-економічною ситуацією, що склалася на польських землях наприкінці та після завершення Першої Світової війни та, по-третє, комплексом проблем, пов'язаних з особливостями національною структури польського населення та його територіальним розподіленням. Особливо велику вагу мав останній чинник. У новопосталій, незалежній Польській державі існувала велика кількість національних меншин, одні з яких (німці, білоруси, українці) зосереджувалися в районах компактного проживання, а інші (євреї) становили великий відсоток населення на всій території Другої Речі Посполитої. Це створювало загрозу територіальній цілісності Польщі, а отже, і її незалежності, яка була найбільшою цінністю для польських націоналістів. Саме цим пояснюється наявність радикальних тез націоналістичного (зокрема антисемітського) спрямування в програмних документах націонал-демократичних та християнсько-демократичних партій. Це було відповіддю на вимоги часу і обставин, як і інші антисемітські ідеї Європи.

Соціальною базою більшості правих партій була інтелігенція, і це могло позбавити згадані політичні організації підтримки широких верств населення. Ця проблема вирішувалася шляхом експлуатації чисто декларативних гасел про загальну толеранцію у всіх сферах життя.

Тема має широкі перспективи подальшого дослідження. Більш глибокого аналізу потребують погляди ідеологів польської правиці, основні віхи життя та діяльності Р. Дмовського, С. Баліцького, В. Корфанті, С. Адамського та ін. Варто також дослідити діяльність локальних партійних осередків консерваторів, ендеків та хадеків, їх видавничу та агітаційну діяльність.

Список використаної літератури

1. **Kidzińska A.** Stronnictwo Polityki Realnej. 1905–1923 / A. Kidzińska. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2007. – 319 s. 2. **Mich W.** Myśl polityczna polskiego ruchu konserwatywnego / W. Mich. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 1994. – 65 s. 3. **Mich W.** Między integryzmem a liberalizmem: polscy konserwatyści wobec kapitalizmu / W. Mich. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 1996. – 370 s.

4. **Szlachta B.** Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku / B. Szlachta. – Kraków: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – 472 s.
5. **Szlachta B.** Z dziejów polskiego konserwatyizmu / B. Szlachta. – Kraków: Wydawn. Dante, 2003. – 254 s.
6. **Bartyzel J.** Konserwatyzm bez kompromisu: studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku / J. Bartyzel. – Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2001. – 273 s.
7. **Wątor A.** Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922 / A. Wątor. – Szczeciń, 1992. – 163 s.
8. **Kornaś J.** Naród i państwo w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego / J. Kornaś. – Kraków, 1995. – 172 s.
9. **Maj E.** Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928: studium z dziejów myśli politycznej / E. Maj. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 503 s.
10. **Юрчук О. Ф.** Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. Ф. Юрчук. – Львів, 2005. – 22 с.
11. **Алексієвець Л. М.** Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Чернівці, 2007. – 455 с.
12. **O naszym stronnictwie:** przemówienie Erazma Piltza na ogólnem zebraniu Stronnictwa Polityki Realnej. – Warszawa: Zarz. Str. Polit. Realnej, 1910. – 32 s.
13. **Statut** Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego // Głos Rolnika. Organ Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. – 1921. – Nr. 14. – b. p.
14. **Głos** Rolnika. Organ Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. – 1921. – Nr. 32. – S. 2.
15. **Głos** Rolnika. Organ Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. – 1921. – Nr. 10. – S. 3.
16. **Głos** Rolnika. Organ Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. – 1921. – Nr. 24. – S. 6.
17. **Deklaracja** programowa Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. – Warszawa: Druk F. Wyszyńskiego i S-ki, 1918. – 14 s.
18. **Holzer J.** Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / J. Holzer. – Warszawa, 1974. – 664 s.
19. **Program** ZLN uchwalony przez Zjazd 8000 delegatów z całej Polskie w dniu 27.X.1919 r. – Warszawa, 1919.
20. **Maj E.** Upadek partii politycznej na przykładzie Związku Ludowo-Narodowego (1919–1928) / E. Maj // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. – 1995/1996. – Vol. II/III. – S. 243–262.
21. **Dmowski R.** Nasz Patriotyzm. Podstawy programu współczesnej polityki narodowej, Warszawa w kwietniu 1893 / R. Dmowski. – Berlin, 1893 – 28 s.
22. **Balicki Z.** Egoizm narodowy wobec etyki: z dodatkiem: Charaktery a życie polityczne / Z. Balicki. – Lwów: Towarzystwo Wydawnicze; Warszawa: Gebethner i Wolff, 1914. – 111 s.
23. **Adamski S.** Zadania Chrześcijańskiej Demokracji w Polsce / S. Adamski. – Poznań: Księgarnia Społeczna, 1922. – 43 s.
24. **Adamski S.** Zasady i dążenia Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy / S. Adamski. – Poznań: Nakładem Sekretarjatu Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy, 1921. – 46 s.

Горб Є. С. Парти́йна конфігура́ція польської прави́ці в умовах парламен́тської демократи́ї

Стаття присвячена висвітленню діяльності найбільш впливових політичних партій правого спектру польського політикуму.

Детально аналізуються програмні документи консерваторів, націонал-демократів та християнських демократів, а також основні праці ідеологів польської прави́ці – Р. Дмовського, С. Балицького, С. Адамського та ін. На момент відновлення Польської держави консерватори були вже певним архаїзмом. Вони не змогли пристосуватися до нових умов та швидко занепали, або асимілювалися. Націонал-демократи, навпаки, грали провідну роль у громадсько-політичному житті поляків міжвоєнного періоду завдяки своїм популістським гаслам та широкому використанню адміністративного ресурсу. Християнські демократи багато в чому перегукувалися з консерваторами та ендеками, особливо стосовно ролі християнської моралі в державному житті та виразному антисемітизмі.

Особлива увага звертається на позицію націонал-демократів та християнських демократів Другої Речі Посполитої відносно національних меншин. Детально розглянуто антисемітські гасла польських націоналістів. Висувається теза про обумовленість описаної конфігурації партійної системи польської прави́ці тривалою асиміляційною політикою імперій, до складу яких входили польські землі протягом ХІХ ст.

Ключові слова: прави́ця, консерватори, націонал-демократи, християнські демократи.

Горб Е. С. Парти́йная конфига́рация польских правых в условиях парламен́тской демократи́и

Статья посвящена освещению деятельности наиболее влиятельных политических партий правого спектра польского политикума.

Подробно анализируются программные документы консерваторов, национал-демократов и христианских демократов, а также основные работы идеологов польских правых – Р. Дмовского, С. Балицкого, С. Адамского и др. Консерваторы к моменту восстановления Польского государства представляли собой уже некий архаизм. Они не смогли приспособиться к новым условиям и стремительно пришли в упадок или ассимилировались. Национал-демократы, наоборот, играли ведущую роль в общественно-политической жизни поляков межвоенного периода, благодаря своим популистским лозунгам и широкому использованию административного ресурса. Христианские демократы во многом перекликались с консерваторами и эндеками, особенно касательно роли христианской морали в государственной жизни и неприкрытого антисемитизма.

Особое внимание уделяется позиции национал-демократов и христианских демократов Второй Речи Посполитой по отношению к национальным меньшинствам. Подробно проанализированы антисемитские лозунги польских националистов. Выдвигается тезис об обусловленности описанной конфигурации партийной системы польских правых длительной ассимиляторской политикой империй, в состав которых входили польские земли на протяжении XIX в.

Ключевые слова: правые, консерваторы, национал-демократы, христианские демократы.

Gorb E. S. The Configuration of the Polish Right-Wingers in the Period of Parliamentary Democracy

The article is devoted to the coverage of the most influential political parties of the right of the spectrum of the Polish party system. Detailed analysis of policy documents of the Conservatives, the National Democrats and the Christian Democrats, and the main work of the Polish right-winger ideologists – R. Dmowski, S. Balytsky, S. Adamski, etc.

By the time of the restoration of the Polish state the Conservatives had already represented an archaism. They could not adapt to the new conditions and quickly have fallen into decay or were assimilated. National Democrats on the contrary have played a leading role in the political life of the Poles during the interwar period, thanks to its populism slogans and wider use of administrative resources. The Christian Democrats largely echoed the Conservatives and National Democrats, especially on the role of Christian morality in public life and naked anti-Semitism.

Special attention is given to the position of the National Democrats and the Christian Democrats of the Second Polish Republic towards national minorities. Detailed analysis of the anti-Semitic slogans of the Polish nationalists is given. Suggest a thesis of conditionality of the described configuration of the party system of the Polish right-winger by the long assimilation policy of the empires which included the Polish lands during the nineteenth century.

The right parties represented the most consolidated sector of the Polish party system. They have enjoyed great popularity of the voters. National Democrats with the Socialists have repeatedly won the elections and formed a government. The dominance of the National Democrats explained their populist, declarative slogans that resonated among large sections of population.

Key words: Right-Winger Party, the Conservatives, the National Democrats, the Christian Democrats.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Пономарьова І. С.

УДК 94:323.1(092) (497.12)

К. В. Мальшина

**ЯНКО ПЛЕТЕРСЬКИЙ ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ
НА СЛОВЕНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ**

Професор Янко Плетерський, який 1 лютого 2013 р. святкував свій 90-річний ювілей, прожив плідне життя, багате на події та творчі вишукування; йому довелося пережити визначальні періоди словенської історії, в яких він приймав активну участь як учасник Руху Опору, універсально активний інтелектуал, вчений, державний діяч, політик і дипломат. Він оставив після себе видатну науково-дослідну історичну школу, присвятивши словенському національному питанню все своє життя. Однак його творча біографія та внесок у розвиток словенської історичної та національно-політичної думки ще не ставали предметом історіографічних досліджень, за винятком коротких ювілейних статей-прославлень з-під пера його вдячних учнів та колег [2–4; 8; 9; 20].

Червоною ниткою через всі його статті, есе та монографії йде доля каринтійських словенців – «каринтійське питання» та Каринтійський плебісцит 1920 р., що залишається травмою в словенській історичній пам'яті вже майже сто років. Метою автора є простежити значущі віхи біографії Я. Плетерського, розглянути його головні твори та дослідити найважливіші висновки щодо словенського національного питання, які значно вплинули на розвиток громадської та політичної думки Словенії.

Джерелом для розгляду головних ідей Плетерського щодо словенського національного питання є його твори, присвячені так чи інакше вищезазначеній темі [12–18].

До 1918 р. Словенія перебувала у складі Австро-Угорської імперії, її етнічні землі були розділені між Австрією (провінції Крайна, Каринтія, Штирія і Австрійське Примор'я), Королівством Угорщиною (округи Ваш та Зала), та Королівством Ломбардія-Венеція (Венеціанська Словенія).

У 1848 р., «навесні народів», словенські політики розробили політичну програму Сполученої Словенії, в ті часи ліберальну, парламентарну за методом вирішення, але досить сміливу за змістом, яка вмщувала нагальні національні вимоги возз'єднання словенських земель, багаторазово розділених та перебувавших під владою різних держав протягом тисячоліття.

Серед усіх етнічних земель найголовнішою для словенців була й зараз є Каринтія, колиска першої словенської держави Карантанії (територія сучасної австрійської провінції Каринтія). У VII ст. словенські князі мали там свою столицю, сучасний Целовець, німецькою Клагенфурт; в 10 км на північ від Целовця знаходиться історичне місце княжого коронування. Отже, тому словенці на Каринтію завжди

поглядали, як на своє «Косово» [1, с. 378]. Словенська політична думка була переконана, що у разі втрати Каринтії словенський народ «буде настільки ослаблений, що буде непридатний для свого власного національного життя» [22, с. 162–164; 1, с. 382].

На короткий час наприкінці I Світової війни, в жовтні 1918 р. Словенія постала фактично незалежною територією та за умов невирішеності кордонів між частинами колишньої Австро-Угорщини спромоглася з'єднати більшість своїх земель, але деякі кордони вона достатньо не захистила. Швидкі революційні та фронтові події листопада 1918 р. призвели до того, що Словенія не була в змозі досягнути своєї віками очікуваної мети та увійшла у склад Королівства СХС, ще не вирішивши питання про 40% своєї етнічної території. Словенський Провінційний уряд у грудні 1918 – січні 1919 рр. намагався вирішити «Каринтійське питання» військовим шляхом та навіть вже почав перемагати, коли в справу втрутилася Паризька мирна конференція, яка призначила Оглядову комісію Майлза для вивчення питання, що призвело до проведення Каринтійського плебісциту 10 жовтня 1920 р. Шляхом політичних маніпуляцій австрійська влада перемогла. «У зоні плебісциту словенською розмовляли 68,5%... Але коли 10 жовтня 1920 р. відбувся плебісцит, тільки біля 41% голосували за Королівство СХС» [7, с. 267].

Таким чином, Каринтійський плебісцит став травматичною подією для словенської етнічної ідентичності. Більшість людей з найважливішої частини словенської "етнічної території" висловилися проти союзу з своїм власним народом і батьківщиною. «Це було рішення проти національного принципу, за яким в епоху націоналізму землі і людства розділялися на національні держави і нації. Це надає Каринтійському плебісциту надсловенського, центрально-європейського значення. Для словенської національної самосвідомості підсумок плебісциту в Каринтії означав шок, який викликав довготривалу словенсько-каринтійську біль. Плебісцит також підтвердив ядро словенської національної ідеології, яка до недавнього часу знайшла свого піку в постановці Німця як "фатального історичного суперника" Словенця, що висмикнув Карантанію, колыску державності ... словенського народу, з його власної держави. Тисячорічна несправедливість продовжилася в плебісциті» [7, с. 267].

Національно-політичні намагання сприймалися у централізаторській Першій Югославії як сепаратизм, крім того, у дипломатичному провалі щодо північного кордону Словенії на Паризькій мирній конференції Белград теж був повинен [5, с. 367–377; 10, с. 83–119]. Тут треба ще зазначити, що громадське відношення до самої ідеї націоналізму як такої було спотворено світовим, в тому числі своїм, усташським, націонал-соціалізмом. На додаток до цього інтернаціональна позиція югославських комуністів, яка ще більш затвердилася у соціалістичній Югославії, та ідеї Й. Броз Тіто щодо

розвитку націй в Югославії та виділення «національності мусульман», а також його суто політичні рішення щодо словенських кордонів у післявоєнні роки призвели до загублення значної частини території Словенії у 1945–1954 рр. та замовчування цієї проблеми. Тому гучно обговорювати каринтійську тему та будь-які інші дискусійні теми, пов'язані з націоналістичними намаганнями, в рамках першого, та й другого югославського режимів словенській історіографії було зась.

Словенська історико-культурна еліта, яка сформувалася після II світової війни в умовах багатонаціональної соціалістичної Другої Югославії, тим не менш вшановувала традиції етнонаціональних досліджень в деяких напрямках, що були закладені ще в міжвоєнний період. Маємо на увазі наукові роботи Й. Маля, що стали фундаментом для постановки дослідницьких завдань щодо словенської державності. В часи Австро-Угорської імперії, за офіційною лінією подання історії, словенці, які підпали під гніт франкського королівства ще в IX ст., ніколи не мали своєї власної держави, були «недержавним», «неісторичним» народом. Короткий період незалежності наприкінці 1918 р. збудив інтерес до свого національного державного минулого, що для словенців представляла собою Карантанська (хорутанська) держава VII ст. Велика заслуга Й. Маля в тому, що його праця, заснована на історичних свідоцтвах, доводитиме оригінальність державотворчих процесів на словенських землях.

У період соціалістичної Югославії захисником словенської національної ідеї як в історіографії, так і на суспільно-політичному поприщі став історик та громадський діяч Янко Плетерський.

Біографія Янка Плетерського вміщує партизанські роки та двохрічне перебування у італійській в'язниці, після війни – навчання у Белградській дипломатичній школі Міністерства закордонних справ, роботу в МЗС Югославії та співпрацю у зовнішньополітичній редакції Радіо Любляна в 1947–1951 рр. У цей період, який співпав із зусиллями ФНР Югославії за справедливе рішення словенського національного (та югославського) північного кордону, в ньому дозріло рішення присвятити себе вивченню сучасної словенської історії, і в її контексті – конкретно словенському національному питанню. У 1953 р. Плетерський став студентом на історичному відділенні філософського факультету та пішов працювати в Інститут етнічних досліджень в Любляні. У 1957 р. він закінчив університет і отримав докторську ступінь в 1962 р. Звідси починається творча, наукова та педагогічна біографія Плетерського, професора Університету м. Любляни, викладача Історії словенців і народів Югославії. Після відходу на пенсію в 1982 р. за видатні дослідження і неспростовну наукову репутацію він був обраний член-кореспондентом, а в 1993 р. – дійсним членом Академії наук і мистецтв Словенії.

Друга половина 1980-х рр. для проф. Плетерського була часом активної участі у громадському житті. В 1986–1989 рр. він був членом

ЦК Союзу комуністів Словенії та зробив значний внесок у формування партійної національної позиції; широко популярним став його виступ з питання про національне самовизначення, рівність і свободу на зборах ЦК СКС 7 липня 1989 р. У 1988–1990 роках він був членом Президії Соціалістичної Республіки Словенії, де він був відповідальним за галузі науки і культури. Його безпосередня політична робота була заснована на живому інтересі до актуальної соціально-політичної проблематики, яка супроводжувала все його життя: ще у 1954–1974 рр. Плетерський був членом редколегії журналу «З нашої точки зору» («Naši Razgledi»), елітного видання з політичних, економічних і культурних питань, одного з «творців словенської реальності після Другої світової війни» [9, с. 126].

Основні дослідження проф. Плетерського, на які опирається словенська історична наука сьогодні, стосуються головної проблеми – «каринтійського питання», етнополітичної проблеми словенців Каринтії. В середині 1950-х, коли Югославія за політичними мотивами загубила ще одну – приморську – частину Словенії – «вільну територію Трієст» з округою, було досить мужньо зайнятися темою політичного профілю Каринтійської газети «Мир» (1882–1920) [17] у якості дипломної роботи. Треба зазначити, що тема була сприйнята факультетської громадськістю, й дипломний проект здобув спеціальну винагороду ім. Прешерна. У 1965 р. була захищена дисертація на тему «Національно-політична свідомість в Каринтії 1848–1914» [16]. Плетерський глобально підійшов до роз'яснення історії Словенії під час визрівання словенської буржуазії та її розуміння головної національно-політичної проблеми за допомогою політичних, економічних, соціальних і культурних факторів, з використанням позабутого джерела інформації, яке можна було знайти в тодішній каринтійській пресі всіх політичних напрямків, – це і аналіз національних і партійних орієнтацій виборців на словенськомовній території Каринтії на державних та окружних виборах у 1861–1914 рр. Плетерський знайшов історичну основу різниці аграрної структури власності між центральною і північно-західною частиною Каринтії та її півднем і південним сходом, де не обійшлося без впливу на різницю політичних уподобань сільського населення. Крім того, виявилось, що соціал-демократія мала незвичайного впливу в каринтійській сільській місцевості в результаті повернення великої кількості працездатного населення назад у село в зв'язку з кризою колись могутньої комерційно-промислової діяльності.

Ще одним фактором впливу було становище каринтійських радикальних демократів у 1848–1849 рр., які визнали федеральну програму німецьких лівих в австрійських державних зборах і прийняли принцип національної подільності Каринтії при створенні словенської або німецької федеральної державної одиниці. У добу словенського народництва виникла словенська ліберальна політична ініціатива, яка до останнього мала успіх у боротьбі з ліберально-кольоровим гаслом каринтійського німецького націоналізму. Загалом, на словенськомовній

території словенський політичний вплив переважав до 1914 р., і це також пов'язано з тим, що каринтійська соціал-демократія перебувала у політичному протиборстві з правлячим німецько-ліберальним національним напрямком і, отже, в передвиборних баталіях часто була пов'язана з словенськими меншинами в окремих виборчих округах – трохи під впливом словенського пролетаріату в своїх лавах. Ця робота залишається фундаментальним дослідженням з питань національної ідентичності та політичної орієнтації словенців Каринтії у період з березневої революції до Першої світової війни.

Словенська історіографія підтримала почин та відкрила тему для глибокого обговорення: на п'ятдесяту річницю Каринтійського плебіситу в 1970 р. Я. Плетерський, разом з Л. Уде і Т. Зорном, підготував фундаментальну збірку «Каринтійський плебісцит» [6], яка, безсумнівно, надає широку картину про доленосні події на міжнародній дипломатичній арені та в Каринтії в 1919–1920 рр. Багаточисельні статті про положення каринтійських словенців в 2000 р. були доповнені книгою «Австрія і словенці 1945–1976» [12] (переклад німецькою був підготовлений у 2003 р.), в якій зібрані есе, промови та лекції про обурливе відношення Австрії до словенців в Каринтії після Другої світової війни, де на основі австрійського законодавства про меншини та Державного договору аналізується політика щодо словенської меншини в Каринтії, яка разом з «австрійським зразком німецького націоналізму» є ілюзорним образом ідеалу верховенства закону у демократичній державі, коли інтереси економічної еліти перемагають в столітній національній битві за етнічне існування» [2, с. 24].

Працюючи над історією національного питання, Плетерський заглибився у вивчення його витоків – у словенську національну політику з II пол. XIX ст. до 1918 р. – та збагатив історіографію двома видатними монографіями. Перша – відоме «Перше воління словенців за Югославію» (1971, сербсько-хорватський переклад 1976) [18] – це не просто детальна реконструкція політичних подій у Словенії під час Першої світової війни, що призвели до відділення від Австро-Угорщини 29 жовтня 1918 р., але особливий розгляд питання про здатність і готовність словенців до національного самовизначення, до рішучого кроку, до виступу Словенії як самостійного суб'єкта, рівного серед політичних, державних націй. Якщо інші історики завжди підкреслювали прихильність словенців до ідеї югославізму, то Плетерський робить один з найсміливіших своїх висновків: фактично в цьому контексті це була рішучість до вирішення своїх проблем в рамках югославської спільноти, тобто це був югославський варіант словенства, а не словенський варіант югославізму.

Вивчення проблеми призвело Плетерського до розуміння головної ролі католицького табору у захисті національних інтересів Словенії, що вилилося в другу книгу – «Д-р Іван Шуштерчич 1863–1925: шлях лідера словенського політичного католицизму» [14] – про цікаву та суперечливу

особистість, одного з найвпливовіших лідерів словенської нації на рубежі XIX–XX ст., який займав чільне місце протягом майже чотирьох десятиліть словенської політичної історії. Через його діяльність Плетерський аналізує політичний розвиток Словенії в критичний період багатопартійного ідейно-політичного структурування з 1890-х рр. до кінця Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії, в той час, коли лідерство серед сформованих соціальних і політичних орієнтацій належало католицькому політичному табору.

Плетерський досліджує політичну ідеологію католицького табору в цілому, тому значення цієї роботи значно більше, ніж можна було б судити тільки по її назві. Слід зазначити авторське визначення терміна «політичний католицизм», як "прояв політики, за допомогою якої католицька церква пристосовується до сучасного суспільства в країнах, де буржуазне суспільство розгойдало, якщо зовсім не скасувало свої успадковані відносини з державою", що "католицьку церкву змушувало і змушує зараз до пошуків відносин з державою новим, політичним шляхом» [14, с. 16]. Він приходить до ширшого розуміння прояву політичного католицизму, тоді домінуючого руху в Словенії, який, на його думку, вважав цінності словенського національного існування своєю винятковою ідеологічною прерогативою.

Таким чином, книга заповнює пробіл у словенській історіографії, який був пов'язаний з роллю модерної багатопартійної системи та досягнень ідейно-політичної теорії. З праць Плетерського стає зрозуміло, що саме католицькі політики, супротивники югославських комуністів-інтернаціоналістів у міжвоєнний та воєнний період, дійсно боролися за словенську національну ідею. Їй не випадково, що саме у 1980-х рр., у кризовій ситуації в Другій Югославії після смерті Й. Броз Тіто, ця ідея знов стала актуальною.

Розгортаючи широку панораму словенського національно-політичного розвитку, Я. Плетерський, з одного боку, прийшов до розгляду національної політики в Габсбурзькій монархії. У 1980 р. для показного збірника Австрійської академії наук і мистецтв «Габсбурзька монархія 1848–1918» він подав синтетичний огляд історії словенців у 1848–1918 рр. [13], а також в 1980 р. та 1982 р. опублікував збірки джерел з проблеми політичних переслідувань словенців в Австрії в 1914–1917 рр. [20].

З другого боку, дослідження національної проблематики не було б повним без аналізу ставлення до неї Комуністичної партії Югославії. У 1981 р. були опубліковані відомі «Штудії з словенської історії та національного питання» [19]. У цьому виданні Плетерський оголосив серію праць про роль національного питання в марксистській думці та політичній практиці і про національну політику югославських комуністів в Першій Югославії. Книга «Народи, Югославія, революція» [15] являє собою аналіз національних інтересів окремих народів майбутньої Першої Югославії у сер. XIX – сер. XX ст., дослідження однієї з найважливіших

історичних проблем – національного феномену на тлі Західних Балкан. Плетерський є єдиним істориком, який розглянув цей історичний аспект, враховуючи в рівній мірі всі національні суб'єкти югославської держави протягом століття, що було надзвичайно складним завданням з методологічної точки зору в плані встановлення відносин між загальним – югославським і особливим – різнонаціональним.

Головною метою Плетерського було доказати, що право нації на самовизначення було вихідною позицією дійсних марксистів, і воно не суперечить ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Тому особливе місце в працях Плетерського щодо ставлення Комуністичної партії до народів та їх національних рухів також займає питання про зв'язок між робітничим і національним рухом, а також важливість їх відношення до більш широкої або більш вузької національної держави. Він затверджує національне питання в якості важливого фактора історичного розвитку і визначального чинника робітничого руху на землях майбутньої Югославії.

Ця тема представляє ще один проблемний вузол інтересів Я. Плетерського, тісно пов'язаний із словенським національним, зокрема Каринтійським питанням. Це мало велике значення для встановлення об'єктивного і незалежного погляду на чинники державотворчого процесу в Словенії з боку етнополітики правлячих кіл Австро-Угорщини, Першої та Другої Югославії та змагань словенських комуністів та некомуністичних політиків щодо захисту національно-політичних інтересів свого народу.

Плетерський підкреслював, що історія, як і природа, не робить стрибків, і здобуття незалежності Словенії в 1991 р. було результатом попередніх етапів розвитку (боротьба за Об'єднану Словенію з 1848 р., звільнення від австро-угорської влади в жовтні 1918 р., словенський Опір з 1941 р., встановлення Республіки Словенія в 1945 р.), тому словенська незалежність не вимагає нових міфів і приховувань реальних віх у своїй історії.

Проф. Янко Плетерський, таким чином, не тільки в словенському, але і в югославському історіографічному просторі у II пол. 1960–1980-х рр. зробив вирішальний внесок у вивчення словенського національного питання на рівні систематичного і поглибленого наукового дослідження, у популяризацію проблеми та опублікування замовчуваних фактів не тільки для югославської, але й німецькомовної громадськості. Він є першопрохідником та засновником цілих напрямів у словенській історіографії, політології, культурології, які зараз відкрито займаються історією словенських етнічних кордонів, проблемами національних меншин, що набуло особливого значення при вступі Словенії в Євросоюз, коли вона мала врегулювати відносини з Австрією щодо Каринтії.

Список використаної літератури

1. **Ehrlich L.** Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20 / Lambert Ehrlich // *Acta ecclesiastica Sloveniae*. – 2002. – S. 15–604.
2. **Deželak Barič V.** Akademik Janko Pleterški – osemdesetletnik / Vida Deželak Barič // *Zbornik Janka Pleterškega*. – Ljubljana: ZRC SAZU, 2003. – S. 13–30.
3. **Gestrin F.** Janko Pleterški / Ferdo Gestrin // *SAZU ob šestdesetletnici: Biografski zbornik*, Ljubljana 1998. – S. 27–28.
4. **Grafenauer B.** Janko Pleterški – sedemdesetletnik / Bogo Grafenauer // *Zgodovinski časopis*. – 1993. – Št. 1. – S. 131–133.
5. **Grafenauer B.** Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919 // *Koroški plebiscit: razprave in članki*. – Ljubljana: Slovenska matica, 1970. – S. 295–378.
6. **Koroški plebiscit** / [ur. Janko Pleterški, Lojze Ude, Tone Zorn]. – Ljubljana : Slovenska matica, 1970. – 562 str.
7. **Moritsch A.** Koroški plebiscit / Andreas Moritsch // *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. – Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1998. – S. 267–270.
8. **Perovšek J.** Janko Pleterški – sedemdesetletnik / Juri Perovšek // *Prispevki za novejšo zgodovino*. – 1993. – Št. 1–2. – S. 221–225.
9. **Perovšek J.** Janko Pleterški – osemdesetletnik / Juri Perovšek // *Prispevki za novejšo zgodovino*. – 2003. – Št. 1. – S. 125–130.
10. **Perovšek J.** V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918–1941. – Ljubljana: INZ SAZU, 2009. – 314 s.
11. **Pleterški Janko** // *Enciklopedija Slovenije* : 16 zv. – Ljubljana, 1987– . – Zv. 8. – 1994. – S. 112–113.
12. **Pleterški J.** Avstrija in njeni Slovenci: 1945–1976 / Janko Pleterški. – Ljubljana: INV SAZU, 2000. – 263 s.
13. **Pleterški J.** Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma / Janko Pleterški. – Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1998. – 500 s.
14. **Pleterški J.** Die Slowenen / Janko Pleterški // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. – Wien: Verlag der ÖAW, 1980. – S. 801–838.
15. **Pleterški J.** Narodi, Jugoslavija, revolucija / Janko Pleterški. – Ljubljana: Komunist: Državna založba Slovenije, 1986. – 426 s.
16. **Pleterški J.** Narodna in politična zavest na Koroškem 1848–1914 / Janko Pleterški. – Ljubljana: Slovenska matica, 1965. – 485 s.
17. **Pleterški J.** Politični profil koroškega časopisa "Mir" (1882–1920) / Janko Pleterški // *Zgodovinski časopis*. – 1956–1957. – Letnik 10–11. – S. 183–216.
18. **Pleterški J.** Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: 1914–1918 / Janko Pleterški. – Ljubljana: Slovenska matica, 1971. – 323 s.
19. **Pleterški J.** Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju / Janko Pleterški. – Maribor: Obzorja, 1981. – 437 s.
20. **Politično** preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije / [pripr. Janko Pleterški] : 2 zv. – Ljubljana: AD Slovenije, 1980– . – 2 zv. – 1982. – 93 s.
21. **Prunk J.** Janko Pleterški – šestdesetletnik / Janko Prunk // *Zgodovinski časopis*, 1983. – Št. 3. – S. 159–163.
22. **Žebot C.** Neminljiva Slovenija / Ciril Žebot. – Celovec: Mohorjeva družba, 1990. – 501 s.

Мальшина К. В. Янко Плетерський та його погляди на словенське національне питання

У статті на основі аналізу наукових праць Я. Плетерського простежено значущі віхи біографії Я. Плетерського, виокремлено вузлові проблеми державотворчих процесів в словенській історії, які стали предметом його наукових розвідок: питання національної ідентичності та політичної орієнтації словенців, в тому числі Каринтійське питання, витоки національного питання у словенській політиці у II пол. XIX ст. як важливого фактора історичного розвитку і визначального державотворчого чинника, роль клерикального та марксистського таборів у захисті національних інтересів Словенії.

Розглянуто найважливіші висновки Я. Плетерського щодо історії та значення словенського національного питання, які значно вплинули на розвиток громадської та політичної думки Словенії. Доведено, що Янко Плетерський є першопрохідником та засновником цілих напрямів у словенській історіографії, політології, культурології, які зараз відкрито займаються історією словенських етнічних кордонів та проблемами національних меншин.

Ключові слова: історіографія, Словенія, словенське національне питання, державотворення.

Мальшина К. В. Янко Плетерский и его взгляды на словенский национальный вопрос

В статье на основе анализа научных трудов Я. Плетерского прослеживаются значимые вехи биографии Я. Плетерского, выделены узловые проблемы процессов государственного строительства в словенской истории, которые стали предметом его научных исследований: вопросы национальной идентичности и политической ориентации словенцев, в том числе Каринтийский вопрос, истоки национального вопроса в словенской политике во II пол. XIX в. как важного фактора исторического развития и определяющего фактора государственного строительства, роль клерикального и марксистского лагерей в защите национальных интересов Словении.

Рассмотрены важнейшие выводы Я. Плетерского в отношении истории и значения словенского национального вопроса, которые значительно повлияли на развитие общественной и политической мысли Словении. Доказано, что Янко Плетерский является первопроходцем и основателем целых направлений в словенской историографии, политологии, культурологии, которые в настоящее время занимаются историей словенских этнических границ и проблемами национальных меньшинств.

Ключевые слова: историография, Словения, словенский национальный вопрос, государственное строительство.

Malshina K. V. Janko Pleterski and His Views on the Slovenian National Question

The article is devoted to the J. Pleterski's most important findings on the history and significance of the Slovene national question, which greatly influenced the development of social and political thought of Slovenia. The important milestones of his biography are traced. On the basis of the analysis of Janko Pleterski's scientific papers the key problems of the state-building processes in the Slovenian history, that were the subject of his research, are identified, such as: problems of the Slovenes's national identity and political orientation, including the Carinthian question, the origins of the national question in Slovenian politics in the second half of the XIX century as an important factor of the historical development and the determinant of the state-building process, the role of the clerical politicians in the protection of the national interests of Slovenia.

J. Pleterski emphasized that the independence of Slovenia in 1991 was the result of the earlier stages of development (the fight for the United Slovenia since 1848, the State of SHS in October 1918, and Slovenian Resistance since 1941, the establishment of the Republic of Slovenia in 1945). The right of nations to self-determination as the starting point of Yugoslav Marxists has the special place in the J. Pleterski's writings. He has considered the importance of their views on the Slovenian nation-building and state-building processes. Establishing an objective and independent view of the factors of state-building in Slovenia, Pleterski has approved the national question as it's most important and determinating factor.

Professor Janko Pleterski has made a decisive contribution to the study of Slovenian national question, making it the systematic scientific research and wide popularizing of the problem. He is the pioneer and founder of the research directions in Slovenian historiography, political science, cultural studies, which are now openly engaged in the history of Slovenian ethnic boundaries and problems of the Slovenian national minorities. It has become particularly important in the period of Slovenia's joining the European Union and regulating relations with Austria on the Carinthian question.

Key words: historiography, Slovenia, Slovenian national question, nation-building.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензенти – д. іст. н., проф. Мицик Ю. А.

УДК 94(73).091

В. С. Черняєв

**ДРЕДНОУТНІ ПЕРЕГОНИ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА
ПОЛІТИКА США НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

На початку ХХ ст. одним з ключових питань міжнародної політики стала швидка мілітаризація країн. Особливо високі темпи мілітаризації спостерігались у військово-морській сфері. Гостре морське суперництво між Великою Британією та Німеччиною було найяскравішим прикладом нового кола гонки озброєнь. Дредноутні перегони стали апогеєм у військово-морському суперництві між державами. В цих перегонах найактивнішу участь брали Сполучені Штати Америки. Перегони з морських озброєнь були одним із ключових факторів, котрий зумовив розв'язання Першої світової війни.

В українській історичній науці питання дредноутних перегонів напередодні Першої світової війни є мало вивченим. Російська історіографія представлена працями Д. В. Ліхарьова [1; 2]. У них автор більшу увагу приділяє британсько-німецькому суперництву, залишаючи позицію США без детального розгляду. Саме тому метою статті є висвітлення ролі США у дредноутних перегонах.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. ключовим аспектом мілітаризації провідних країн світу стало стрімке нарощування морських озброєнь. У сучасній історичній науці цей період називається епоха «нового маринізму». Це період зародження та поширення теорій морської могутності А. Мегена та Ф. Коломба, котрі вийшли за рамки національних адміралтейств та морських штабів. Велика Британія, Німеччина та США почали втілювати на практиці теоретичні концепції морських стратегів. Морська політика стала одним із ключових векторів національної політики на міжнародній арені.

Питанням боротьби великих держав за перевагу на морях займалась значна кількість вчених, але їхні висновки та рекомендації зводились до узагальнення емпіричного досвіду морських битв. Принципово новими були праці американського адмірала і військово-морського теоретика А. Мегена та британського географа та політика Г. Дж. Маккіндера. Завдяки їхнім теоретичним працям було започатковано новий – «океанічний» – напрям геополітики.

Офіцер військово-морського флоту США А. Меген з 1885 р. викладав історію військового флоту в Морському коледжі м. Нью-Йорка. В 1890 р. він опублікував свою першу книгу «Вплив морської сили на історію (1660–1783)», яка одразу стала популярною не лише в Сполучених Штатах, а й у світі. До 1935 р. вона перевидавалась 32 рази та була перекладена майже на всі європейські мови. Через два роки

А. Меген опублікував «Вплив морської сили на Французьку революцію та імперію (1793–1812)». Через невеликий проміжок часу були видані наступні праці: «Зацікавленість Америки у морській могутності, сучасність та майбутнє», «Морська сила та війна». Всі ці дослідження присвячені одній ідеї – визначальній ролі морської могутності в житті народів та країн.

Головними факторами, які впливали на морську могутність нації, він вважав: географічне положення, розміри території та її конфігурацію, клімат, природню продуктивність, чисельність населення, особливо тієї частини, котра здатна обслуговувати флот, національний характер та здібності населення до торгівлі, здатність уряду керувати країною та завойовувати території. А. Меген переніс на світовий рівень принцип «анаконди», який застосовував під час громадянської війни 1861–1865 рр. американський генерал Мак-Клеллан. Його суть полягала в блокуванні території противника з моря та по узбережжю з метою стратегічного виснаження. На думку А. Мегена, найкоротший шлях до лідерства США на морях – знищення у морському бою головних сил противника [3, с. 51–56].

За ступенем розвиненості і залежності від морської торгівлі А. Меген виділяв «морські нації», котрі виступають як торгові цивілізації. Ключ до розуміння політики морських націй, на думку А. Мегена, слід шукати в трьох зрізах: у виробництві продуктів, з необхідністю їх обміну; в судноплаванні, для здійснення цього обміну; в колоніях, які розширюють і полегшують операції судноплавання.

У першу чергу «морськими націями» А. Меген вважав Велику Британію і США. Під час написання своїх робіт він зазначав, що Сполучені Штати ще не володіють потужним флотом для того, щоб здобути перевагу на морях. А. Меген пророкував США світову роль через становлення як провідної морської держави ще за 10 років до теорії британського геополітика Г. Дж. Маккіндера (1861–1947), котрий вважав США «сухопутною державою», що входить до складу «зовнішнього півмісяця» лише як стратегічне продовження морської Великої Британії. Г. Маккіндер розробив глобальну геополітичну модель, згідно з якою берегові простори Євразії утворюють «внутрішній півмісяць», а острови й континенти за його межами – «зовнішній півмісяць». Європу, Азію і Африку він включив у Світовий Острів. Г. Маккіндер сформулював концепцію «Хартленда» (серця землі). Під Хартлендом розумілася Євразія, яка оцінювалася як гігантська природна фортеця, недоступна для морських імперій і багата природними ресурсами [4, с. 169]. Доводячи необхідність нарощування морської могутності Великої Британії з метою розширення її впливу в світі, Г. Маккіндер не поділяв думки А. Мегена щодо апіорної переваги морських держав над континентальними.

На думку А. Мегена, для того, аби в нових умовах відігравати активну роль у світовій політиці і успішно захищати національні

інтереси, Сполучені Штати повинні були збільшувати зони свого впливу і проводити більш експансіоністську політику. А. Мегена особливо цікавила Євразія (як район, що належить «дикунам» і «недорозвиненим державам»), зокрема простір, який простягався від Китаю до Середземного моря, що лежить між 30-ю і 40-ю паралелями. А. Меген підкреслював, що це спірний простір, в якому будуть стикатися геополітичні інтереси морських сил – США і Великої Британії, а також інтереси сухопутної, континентальної сили – Росії [5, с. 22–26]. Цей простір нікому не належить, він нічий, вважав А. Меген, і захоплення Євразії повинно було розпочатися з встановлення американського контролю над цим простором.

У книзі «Зацікавленість Америки в морській могутності» А. Меген стверджував, що для того, щоб США стали світовою державою, вони повинні виконати наступні пункти: активно співпрацювати з британською морською державою; перешкоджати німецьким морським претензіям; пильно стежити за експансією Японії в Тихому океані і протидіяти їй; координувати разом з європейцями спільні дії проти народів Азії [6, с. 276–279].

Праці А. Мегена створили ідеологічне підґрунтя для будівництва чисельного американського флоту, котрий мав би найсучасніші кораблі. У 1901 р. після вбивства Мак-Кінлі пост президента зайняв Теодор Рузвельт, який був палким прихильником ідей адмірала А. Мегена. В одному зі своїх листів до А. Мегена Т. Рузвельт назвав його «видатним вихователем громадської думки» [7, с. 23]. У своїй «Автобіографії» президент Т. Рузвельт не приховував великого впливу на нього ідей А. Мегена [8, с. 207]. Зовнішньополітична концепція Т. Рузвельта багато в чому нагадувала основні ідеї А. Мегена, особливо в тому, що США повинні мати сильний військово-морський флот. На час вступу на пост президента Т. Рузвельта склалися вигідні зовнішньополітичні умови для США. На схід і на захід від Сполучених Штатів вірогідні суперники боролись один з одним: у північній Атлантиці Велика Британія протистояла Німеччині, на Далекому Сході Росія – Японії. Карибське море і тихоокеанські підступи до американського континенту контролювалися США.

На початку ХХ ст. британський флот був найчисельнішим. Промисловий переворот, що відбувся у ХІХ ст., зумовив появу кораблів із паровим двигуном. Кораблі нового типу підвищили шанси конкурентів Великої Британії у боротьбі за першість на морях. Британський військово-морський флот в переважній більшості складався з вітрильників, що не могли протистояти новим кораблям. Броненосці мали товсту броню, яку гармати вітрильників не могли пробити. Нові кораблі не залежали від вітру або течії, були швидшими і маневренішими за своїх попередників. Велика Британія так само, як і інші країни, була змушена будувати нові кораблі. Було розпочато новий відлік морського

суперництва. До 1906 р. перевага військово-морського флоту Великої Британії була досить вагомою, проте вже не абсолютною, як у ХІХ ст.

У 1906 р. відбулась подія, котра ознаменувала новий виток гонки морських озброєнь і в той же час майже повністю нівелювала військово-морську перевагу Великої Британії. В 1906 р. на воду був спущений «Дредноут». Це був лінійний корабель принципово нового типу, поява якого ознаменувала «другу революцію» у розвитку військово-морського мистецтва. Ідея створення лінійного корабля, озброєного значним числом гармат головного калібру, вперше була висловлена італійським військовим інженером Вітторіо Куніберті у 1903 р. [1, с. 543]. Події російсько-японської війни повністю підтвердили ідеї італійця, але першими, хто втілював їх у життя, були саме англійці. «Дредноут» був побудований в надзвичайно короткий термін. Його киль було закладено 2 жовтня 1905 р., а 3 жовтня 1906 р. корабель вирушив на випробування і в грудні був прийнятий до складу флоту. Зазвичай в ті часи на будівництво лінійного корабля витрачалося не менше трьох років. Застосування численних технічних новинок дозволило англійцям у корабель з водотоннажністю 17900 т поставити силову установку потужністю 23000 к. с., яка дозволяла судну розвинути швидкість 21 вузол, і розмістити на ньому десять 305 мм гармат в п'яти баштах.

Ескадрені броненосці попередніх типів при водотоннажності 13–16 тис. т. мали тільки чотири 305 мм гармати і розвивали швидкість 18 вузлів. На «Дредноуті» при незначному збільшенні водотоннажності в 2,5 рази було збільшено силу артилерійського залпу. «Дредноут» був оснащений принципово новою системою централізованого управління артилерійським вогнем. Він став також першим великим кораблем, на якому в якості головної силової установки була використана парова турбіна. Перевага у швидкості дозволяла «Дредноуту» займати вигідну для нього артилерійську позицію і нав'язувати свою ініціативу в бою. Поява лінійних кораблів дредноутного типу спричинила масу проблем технічного та військово-стратегічного характеру. Дредноути звели до нуля не лише значення колишніх ескадрених броненосців, а й броненосних крейсерів. Необхідність розробки нових крейсерів, які б відповідали лінійним кораблям дредноутного типу, була усвідомлена з самого початку. Це призвело до появи нового класу важких кораблів – лінійних крейсерів [1, с. 543].

Лише два кораблі в світі могли зрівнятися з «Дредноутом», та й то лише за озброєнням – американські броненосці програми 1905 р. «Мічиган» і «Саус Керолайн». Ці кораблі мали по вісім гармат 12-дюймового калібру (305 мм). Наявність в американських морських планах цих двох броненосців дозволило флоту США зайняти в міжнародному морському атласі Джейна друге місце відразу після Великої Британії [9, с. 93]. Однак, наближаючись до «Дредноута» за озброєнням, американські броненосці значно поступалися йому в

броньовому захисті і швидкості. Поява «Дредноута» робила застарілими і ці кораблі.

Внаслідок вищезазначених подій відкрилася нова сторінка в гонці морських озброєнь найбільших держав. Німеччина, що не мала шансів ліквідувати розрив з Великою Британією на старій основі, негайно приєдналась до «дредноутних перегонів». У Німеччині було закладено два броненосця водотоннажністю по 19 тис. т. і артилерією з чотирнадцяти 280 мм гармат.

У 1906 р. Сполучені Штати приєднались до дредноутних перегонів прийняттям закону про будівництво броненосця «Делавер» водотоннажністю 20 тис. т. У 1907 р. Т. Рузвельт висловився за прийняття програми з двох дредноутів, але обговорення в Конгресі показало, що цього важко буде домогтися. Президент відправив в січні 1907 р. лист президії морської комісії палати представників, в якому йшлося про необхідність активно будувати кораблі дредноутного типу, оскільки Велика Британія та Німеччина вже приступили до будівництва таких кораблів [10, с. 273]. Незважаючи на лист президента, в 1907 р. було санкціоновано будівництво лише одного броненосця «Норс Дакота», що повторював «Делавер». Технічні характеристики корабля були наступними: водотоннажність 22 тис. т., швидкість – 21 вузол, десять 305 мм гармат головного калібру; бронювання: пояс – 229 мм, рубка – 305 мм, башти – 292 мм, палуба – 51 мм. Фактично «Норс Дакота» була важчою копією англійського «Дредноута». Німецька ж військово-морська програма на 1907–1908 рр. складалася з чотирьох броненосців типу «Нассау» (водотоннажність 18,9 тис. т., швидкість 19,5 вузла, дванадцять 280 мм гармат, бронювання: пояс – 290 мм, рубка – 400 мм, башти – 280 мм, палуба – 60 мм). З'явилася реальна загроза втрати Сполученими Штатами їхніх позицій на морі.

Т. Рузвельт вирішив застосувати нову тактику стосовно Конгресу. Президент виступив у Конгресі із промовою, у якій констатував провал намагань другої гаазької конференції 1907 р. обмежити збільшення військових флотів. Т. Рузвельт у 1907 р. ініціював створення чотирьох кораблів, чим спричинив гостру дискусію в Конгресі. Депутат від демократів М. Педжет з обуренням зазначив, що військовий департамент вимагав близько 250 млн. доларів, в той час як для потреб сільськогосподарського департаменту було виділено лише 15 млн. доларів [11, с. 4580]. Після доволі жвавих обговорень Конгрес затвердив будівництво лише двох кораблів. У наступному році президент так само ініціював будівництво чотирьох дредноутів, але знову затвердили лише два. Завдяки двом кораблям, закладеним у 1908 р., у 1909 р. США вдалося залишитися на другому місці після Великої Британії за кількістю військово-морських кораблів [10, с. 275].

4 березня 1909 р. в інавгураційній промові новобраний президент В. Тафт підкреслив, що буде продовжувати морську політику свого попередника. Як і Т. Рузвельт, В. Тафт вважав, що сильний військово-

морський флот був найкращим засобом для збереження миру з іншими народами, а також «...захистом наших інтересів і здійсненням нашого впливу в міжнародних справах» [12]. Продовження політики активного будівництва військово-морського флоту було також вигідним і промисловцям, зайнятим у виробництві кораблів, оскільки значні державні асигнування на морське будівництво давали величезний прибуток. Слова В. Тафта про необхідність розглядати витрати на армію і флот, як те, за що має платити уряд, вселяли впевненість у стабільності розвитку військово-морського флоту.

На першому році президентства В. Тафта виконувалась морська програма його попередника, котра передбачала щорічне будівництво двох нових кораблів. У 1909 р. на морських верфях було закладено два дредноути – «Флорида» і «Юта» – та шість есмінців. Якщо порівнювати технічні характеристики американських, англійських та німецьких дредноутів, закладених в 1909 р., варто сказати, що за кількістю гармат головного калібру (305 мм) американські та англійські кораблі поступалися німецьким – десять проти дванадцяти одиниць. Німецькі дредноути мали дещо більше бронювання, що робило їх важчими, ніж англійські та американські кораблі, проте це не мало ніякого відображення на швидкості: всі кораблі розвивали швидкість 21 вузол. Англійці не збиралися втрачати лідируючу позицію у морських озброєннях, саме тому у 1909 р. було закладено перший наддредноут «Оріон» з десятьма 343 мм гарматами. Поява наддредноуту ще більше загострила гонку морських озброєнь. Кількість кораблів, закладених в 1909 р., сягнула в США та Німеччині по дві одиниці, у Великій Британії – три.

Відсутність відкритого морського суперництва з іншими країнами дозволяла Сполученим Штатам зберігати набраний темп будівництва кораблів. Виступаючи із щорічним посланням до Конгресу, В. Тафт зазначив, що через необхідність економії військово-морський бюджет на 1910 р. був на 38 мільйонів доларів меншим за попередній, проте він передбачав будівництво двох першокласних кораблів [13]. У 1910 р. було закладено за державний кошт два дредноути («Вайомінг» та «Арканзас») та шість есмінців. Кількість 305 мм гармат на нових дредноутах було збільшено до дванадцяти, що свідчило про наміри США і надалі брати участь у дредноутних змаганнях. У 1910 р. в Німеччині було закладено два дредноути, а у Великій Британії – три.

Тенденція до зменшення витрат на морський департамент продовжилась і в 1911 р. Фінансування морського департаменту було зменшено до 129 мільйонів доларів на рік, що на 11 мільйонів менше від попереднього року. Проте на будівництво нових кораблів було виділено аналогічну суму в розмірі 12,9 мільйонів доларів [14, с. 38]. Для зміцнення оборони узбережжя США В. Тафт запропонував створити військово-морську базу Гвантанамо у південно-східній частині Куби [15]. Ця пропозиція мала на меті також збільшення кількості морських баз у

Атлантиці для розширення сфери впливу військового та торговельних флотів. У 1911 р. було розпочато будівництво двох нових лінкорів – «Нью-Йорк» та «Техас». За своїми характеристиками це були перші американські наддредноути, котрі мали на озброєні по десять 356 мм гармат кожний. Решта технічних характеристик, окрім водотоннажності, котра була збільшена до 27 тис. т., були однаковими із звичайними американськими дредноутами. В Німеччині було закладено три дредноути типу «Кайзер» з десятьма 305 мм гарматами. Відповіддю Великої Британії було закладення двох кораблів типу «Кінг Джордж V» з десятьма 343 мм гарматами. Дредноутне суперництво було на піці свого розвитку, жодна з країн не бажала зменшувати темп.

Військово-морський бюджет Сполучених Штатів Америки на 1912 р. складав 119 мільйонів доларів на утримання існуючої матеріально-технічної бази та 12,8 мільйонів доларів на будівництво нових кораблів [16, с. 32]. У 1912 р. було закладено принципово новий тип американського лінкору «Оклахома». Його відмінність від попередників полягала в тому, що він використовував рідке паливо замість вугілля. Така технічна інновація збільшила відстань його плавання. В цьому році також було закладено однотипний йому корабель «Невада», котрий, як і попередні наддредноути, мав на озброєні десять 356 мм гармат. Велика Британія у відповідь на два німецькі дредноути типу «Кайзер» заклала два кораблі типу «Кінг Джордж V» та два – типу «Айрон Дюк».

Американська військово-морська програма 1913 р. передбачала будівництво лише одного нового корабля, це було пов'язано із зміною політичної ситуації всередині країни. На президентських виборах 1912 р. перемогу отримав демократ Вудро Вільсон. Оскільки демократи в США не є прихильниками розбудови збройних сил, було прийнято рішення обмежитись лише одним новим кораблем. «Пенсільванія» не мала принципових відмінностей від своїх попередників. У 1913 р. Велика Британія зробила ще один крок для утвердження своєї першості в дредноутних перегонах – на англійській верфі було спущено на воду новий наддредноут «Куїн Елізабет» з вісьмома 381 мм гарматами і швидкістю 25 вузлів. Це був досить вагомий аргумент у військово-морському суперництві з Німеччиною, і дредноутному суперництві загалом. Відповіддю Німеччини був початок будівництва першого наддредноута «Байєрн», озброєного вісьмома 380 мм гарматами і швидкістю лише 22 вузла. На 1914 рік загальна кількість дредноутів (збудованих і закладених) становила: Велика Британія – 30, Німеччина – 19, США – 13.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що дредноутні перегони були розпочаті Великою Британією для утримання військово-морської першості у суперництві з Німеччиною, але майже одразу перейшли на світовий рівень. Темпи будівництва американського військово-морського флоту та характеристики його

кораблів переконливим чином свідчать про найактивнішу участь у цих перегонах Сполучених Штатів Америки. Детальний аналіз військово-морських програм США дозволяє стверджувати що Сполучені Штати були не менш небезпечним суперником для флоту Великою Британії, ніж Німеччина.

Список використаної літератури

1. **Лихарев Д. В.** Гонка морских вооружений как причина и следствие Великой войны / Д. В. Лихарев // Первая мировая война: пролог XX века. – М. : Наука, 1998. – С. 537–553.
2. **Лихарев Д. В.** Морские вооружения и милитаризм в конце XIX – первой трети XX вв. [Электронный ресурс] / Д. В. Лихарев // Корабли и сражения. – 1995. – № 1. – Режим доступа: <http://base13.glasnet.ru/text/milita/1.htm>
3. **Мэхэн А. Т.** Влияние морской силы на историю 1660–1783 / А. Т. Мэхэн. – СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 643 с.
4. **Маккиндер Х. Дж.** Географическая ось истории / Х. Дж. Маккиндер // Полис. – 1995. – № 4. – С. 162–169.
5. **Mahan A. T.** The problem of Asia and its effect upon international policies / A. T. Mahan. – Boston: Little, Brown and Company, 1900. – 233 p.
6. **Mahan A. T.** The Interest of America in Sea Power, Present and Future / A. T. Mahan. – Boston: Little, Brown and company, 1917. – 332 p.
7. **The letters** of Theodore Roosevelt. – Harvard: at the University Press, 1951–. – Vol. III. – 1951. – 183 p.
8. **Roosevelt T.** An Autobiography / T. Roosevelt. – N.Y. : Macmillan, 1946. – 486 p.
9. **Jane's Fighting Ships**, 1906–1907. – L.: David & Charles, 1906. – 487 p.
10. **Раскин А. П.** Развитие морской мощи США / А. П. Раскин // Американский ежегодник. – М. : Наука, 1974. – С. 258–278.
11. **Congressional record**. 1908. – Washington: Government printing office, 1908. – Vol. 42. – Part 5. – 3023 p.
12. **Taft W. G.** Inaugural Address. March 4, 1909 [Electronic resource] / W. G. Taft // The American Presidency Project. – Access mode: <http://presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=25830>
13. **Farquharson R. B.** List of Expeditions 1901–1929 [Electronic resource] / R. B. Farquharson // Navy department library. – Access mode: http://history.navy.mil/library/online/haiti_list_exp.htm
14. **Annual** report of the secretary of the treasury 1910. – Washington: Government printing office, 1911. – 482 p.
15. **Taft W. G.** Second annual message. December 6, 1910 [Electronic resource] / W. G. Taft // The American Presidency Project. – Access mode: <http://presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29551>
16. **Annual** report of the secretary of the treasury 1911. – Washington: Government printing office, 1912. – 470 p.

Черняєв В. С. Дредноутні перегони та військово-морська політика США на початку XX ст.

У статті на основі аналізу джерел та наукових праць висвітлено військово-морську політику США на початку XX ст. Проаналізовано

основні ідеологічні засади морської політики, ключові етапи будівництва військово-морського флоту.

Детально розглядається проблема будівництва кораблів військово-морського флоту США в контексті дредноутних перегонів. Основні тактико-технічні характеристики американських кораблів, їх кількість, а також темпи будівництва дозволяють говорити про найактивніші наміри Сполучених Штатів Америки гідно конкурувати у військово-морській сфері з Великою Британією та Німеччиною. Дредноутні перегони були однією з ключових причин, які призвели до розв'язання Першої світової війни.

На основі детального аналізу військово-морських програм США доведено, що Сполучені Штати були не менш небезпечним суперником для флоту Великою Британії, ніж Німеччина.

Ключові слова: дредноут, дредноутні перегони, військово-морська політика, наддредноут, флот США.

Черняев В. С. Дредноутная гонка и военно-морская политика США в начале XX в.

В статье на основе анализа источников и научных работ отображена военно-морская политика США в начале XX в. Проанализированы основные идеологические принципы морской политики, ключевые этапы строительства военно-морского флота.

Подробно рассматривается проблема строительства кораблей военно-морского флота США в контексте дредноутной гонки. Основные тактико-технические характеристики американских кораблей, их количество, а также темпы строительства позволяют говорить о наличии у США самых активных намерений достойно конкурировать в военно-морской сфере с Великобританией и Германией. Дредноутная гонка была одной из основных причин начала Первой мировой войны.

На основе детального анализа военно-морских программ США доказано, что Соединенные Штаты были не менее опасным соперником для флота Великобритании, чем Германия.

Ключевые слова: дредноут, дредноутная гонка, военно-морская политика, сверхдредноут, флот США.

Chernyaev V. S. The Dreadnought Race and Naval Policy of the United States in the Early Twentieth Century

On the basis of documents and scientific work we show naval policy of the United States in the early twentieth century.

The main ideological principles of naval policy and the key stages of construction of the Navy are analyzed. The arrival of the dreadnoughts sparked a new arms race, principally between Great Britain and Germany, but reflected worldwide, as the new class of warships became a crucial symbol of national power.

Technical development continued rapidly through the dreadnought era, with rapid changes in armament, armor, and propulsion, meaning that ten years after Dreadnoughts commissioning much more powerful ships were being built. These more powerful vessels were known as super-dreadnoughts. General characteristics of the American ships were the same as the German and British ones.

The pace of construction of the ships showed an interest in a strong U.S. Navy. W. Taft continued the naval policy of Theodore Roosevelt, building two ships every year, despite the decrease of naval budget. Only in 1910 the German fleet overtook the U.S. Navy.

The research allows asserting that the U.S. wanted to get one of the first places in the naval sphere by participation in dreadnought race with the Great Britain and Germany. In 1914 the U.S. Navy was the third largest in the world after the British and German fleets. The naval race was one of the causes of the First World War.

On the basis of detailed analysis of the naval programmes of the USA the author comes to the conclusion that United States was such a dangerous rival for the British Navy like Germany.

Key words: dreadnought, dreadnought race, naval policy, super-dreadnought, the U.S. Navy.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.13 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Машевський О. П.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 821.161.2

В. М. Галик

**ВЗАЄМИНИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО ІВАНА ФРАНКА ІЗ
СЕНЬЙОРОМ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ІСИДОРОМ ШАРАНЕВИЧЕМ**

Найбільшою культурно-просвітницькою інституцією Східної Галичини у другій половині XIX ст. вважався Ставропігійський Інститут. Потужна на той час установа мала великі маєтки: друкарню, палітурню, книгарню, музей й архів. Помітною постаттю закладу був Ісидор Шараневич, який разом із Антоном Петрушевичем постійно наповнювали фонди музею та архіву предметами, матеріалами, документами церков й монастирів Галичини, що ставало предметом зацікавлення українських науковців. З поміж таких був й Іван Франко, який часто навідувався до Ставропігійського Інституту з метою пошуку документальних матеріалів, котрі слугували йому для створення значної кількості фундаментальних археографічних розвідок тощо.

Проблеми деяких аспектів відносин І. Франка із знаним членом Ставропігійського Інституту І. Шараневичем уже були предметом зацікавлення дослідників. Так, С. Борчук у своєму дослідженні подав Франкову оцінку діяльності сеньйора Ставропігії [5]. Деякі аспекти співпраці Івана Франка із провідними діячами Ставропігійського Інституту були і сферою зацікавлення автора даної статті. Зокрема, нами зроблено публікацію двох малознаних листів І. Шараневича до І. Франка [11].

Зважаючи на наявність уже окремих наукових розвідок, ставимо собі за мету у максимальному обсязі охарактеризувати співпрацю Івана Франка із чільним представником Ставропігійського Інституту – Ісидором Шараневичем.

Перш ніж розпочати розгляд взаємозв'язків між І. Франком і І. Шараневичем, подаємо основні біографічні дані другого. Ісидор Шараневич народився 16 лютого 1829 р. у с. Церківна Рогатинського повіту (тепер с. Церковна Долинського р-ну Івано-Франківської обл.); (деякі історики стверджують, що він народився в селі Козарі, Галицького повіту (тепер село Рогатинського району,

Івано-Франківської області) – в цьому селі він був охрещений) – галицький історик і громадський діяч москвофільського напрямку, педагог (учитель Перемиської і Львівської гімназій), з 1871 р. доцент, з 1873 р. – професор Львівського Університету; дійсний член АН у Кракові, почесний директор Київського Університету; довголітній сеньйор Ставропігійського Інституту у Львові. Під його редакцією у 1886 р. видано перший том ювілейного видання на честь 300-річчя Львівського Ставропігійського братства. З 1871 р. почесний член товариства «Просвіта». Ісидор Шараневич належав до табору москвофілів, писав переважно російською мовою, а також польською і німецькою. Однак він був дуже ретельним і солідним дослідником. Більшість його праць зберегли свою цінність, особливо узагальнена праця з історії Галицько-Волинської землі. Як археолог одним з перших провів розкопки у Галичі та у Львові (в пошуках первісного княжого замку). Цінними є розвідки І. Шараневича про духовенство Галицької Русі, справи церкви на західноукраїнських землях XVI–XVIII ст., про унію, східний патріархат тощо. І. Шараневич вивчав діяльність українських братств, зокрема Львівського Успенського Братства і був одним з піонерів української археології в Галичині (зокрема розкопів на території Галичини, 1882–1890 рр.). Єдиний мирянин – учасник Львівського Синоду 1891 р. Прищепив українській громаді культ музейництва. Зробив в цілому вагомий внесок у розвиток історичної науки Галичини. Наставник видатного українського географа Степана Рудницького. Помер 4 грудня 1901 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі [1; 2; 3; 4; 6; 9; 10; 12; 13].

Будучи ще студентом, Іван Франко разом із своїми друзями здійснював краєзнавчі мандрівки історичними місцями Галичини (Львів, Галич, Терехівля, Звенигород, Урич що на теренах сучасної Сколівщини) та інших, і мабуть, великий вплив на його таку пошукову діяльність мав тогочасний розвиток археологічної науки у Галичині, яка на зламі XIX–XX ст. переживала період бурхливого становлення та розвитку. Успішною діяльністю в галузі археології відзначалися наукові відкриття і дослідження І. Шараневича та інших дослідників, які у Львові представляли не лише Ставропігійський Інститут, а й Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Крайове археологічне товариство, Львівський університет, Національний музей тощо [8, с. 11].

Характеризуючи громадську та наукову діяльність І. Шараневича, І. Франко у праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» акцентує на його досягненнях в галузі такої науки, як історія, стверджуючи, що із істориків, які першими помістили свої праці на сторінках часопису «Зоря галицька» за 1860 р., був Ісидор Шараневич [30, с. 312]. Далі, аналізуючи кар'єрний та науковий ріст дослідника, І. Франко зазначає, що Ісидор Шараневич, «ставши професором університету, друкує свої найліпші праці по-німецьки або по-польськи» [30, с. 353].

Протягом 1885–1901 рр. Ісидор Шараневич займав пост сеньйора (голови) ради Ставропігійського Інституту. Саме в цей період Інститут зробив змістовний внесок у розвиток тогочасної історичної науки в Галичині, особливо в галузі дослідження давньоруської історії, релігієзнавства, топоніміки, лінгвістики, джерелознавства, археології, етнографії, а також у сфері колекціонування, збереження, наукового опрацювання й реставрації матеріальних пам'яток духовної культури. Протягом другої половини 1880-х років на основі виставок Народного Дому й Ставропігійського Інституту був заснований перший у Галичині український музей, який гідно репрезентував культурні надбання українців, засвідчував їхню багату історичну та культурно-мистецьку традицію [14, с. 15]. Така бурхлива діяльність Ставропігійського Інституту не оминає й увагу Івана Франка. За його словами, із «москвофільських інституцій» найстаршим є Ставропігійський інститут, який протягом 80-х рр. XIX ст. публікував щорічно «Временник», календар з більш або менш багатим та цінним змістом». Проте І. Франко вважає, що для такої багатой інституції він є досить убогим [30, с. 416]. Але, незважаючи на такі докори в адресу Ставропігії, І. Франко все ж таки відзначає, що найважливішим фактом в історії діяльності цієї установи в період 80-х рр. XIX ст. був «ювілей 300-літнього існування Ставропігійського братства, що припадав на день 15 січня 1886 р.». Цей день Інститут розпочав не тільки із музично-декламаційного вечора, але і з організації виставки археологічно-бібліографічних пам'яток, пам'яток руської літератури, речових пам'яток «старовини» та трьох публікацій актових матеріалів, за якими можна простежити витоки Ставропігійського братства [30, с. 416].

Характеризуючи одну із цих публікацій («Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. Том 1») [6, с. 32]), яку саме підготував І. Шараневич, І. Франко зазначає, що окрім розлогої передмови сеньйора Інституту, професора, доктора Ісидора Шараневича, видання містить у собі: «а) грамоти королів і контракти братства з будівничими, б) грамоти молдавських воєвод і вельмож, видані братству, в) приватні листи різних людей до братства, г) регести, т. є. змісти поодиноких документів» [30, с. 416].

Поряд, І. Франко згадує й про іншу важливу «інституцію старої партії» – Галицько-руську матицю, а саме характеризує її видання – «Литературый сборник». Роблячи його аналіз, вчений виділяє дві публікації Ісидора Шараневича: «Указания в писанных источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований Львова и Галича»; «Археологические предметы, открыты на месте старокняжого города Галича» і вважає, що вони є продуктом «розвою громадського життя русинів у другій половині XIX в.», які розкривають історію діяльності галицько-руських товариств [30, с. 417].

Постать І. Шараневича присутня і в інших наукових розвідках Івана Франка. Так, вивчаючи розвиток галицького краєзнавства,

І. Франко підкреслює, що доктор І. Шараневич є «останнім, найбільш критичним і об'єктивним дослідником у цій галузі» – тобто в галузі краєзнавства [23, с. 131]. Далі дослідник акцентує, що з галицьких українців, які мають більш або менш цінні монографії з даної галузі, є І. Шараневич, перу якого належать: «праці... про розташування давнього Львова», «історико-археологічні праці» [6, с. 25–34], «Wewnętrzne stosunki Rusi galicyjskiej w XV w.» [23, с. 133].

Але, попри свої позитивні міркування, щодо творчості І. Шараневича, І. Франко наводить і негативні. Зокрема, у своїй статті «Огляд української літератури за 1880 рік», вчений наголошує, що «дві роботи д-ра Шараневича, з котрих одна – «Стародавний Галич» – має інтерес більше антикварський, а друга – «Гальшка княгиня Острозька», – хоч більш історична, все-таки по обробленні і широті історичного погляду стоїть далеко поза працями других українських істориків (Костомарова, Антоновича і др.)» [31, с. 107].

Змістовну рецензію Іван Франко написав на працю І. Шараневича, яка висвітлювала біографічні дані Йосипа Шумлянського. В даній рецензії автор відносить постать Й. Шумлянського до однієї «із найзамітніших або, як-то кажуть» цікавої в «руській історії XVII в.» [19, с. 54–55, 226–227, 359–360, 400–406, 418–419, 432–433, 448–449, 578–588, 596–602, 604–606, 608–611, 613–614, 681–682; 25, с. 123]. І. Франко акцентує, що І. Шараневич як автор в праці попри популярний та патріотичний виклад матеріалу «зумів придати їй також чималий науковий інтерес, вплітаючи в оповідання деякі нові факти, досі не визискані науково, почасти відшукані крилоштаном Петрушевичем і опубліковані в його «Сводній літописі», а почасти, без сумніву, відкриті самим проф[есором]» [25, с. 123]. Вчений також підкреслює, що І. Шараневич подає дуже цікаві факти із дипломатичної діяльності Й. Шумлянського, зокрема, його політичних відносин із «Дорошенком і Мазепою», з яких можна дізнатися, що «в ту пору, коли шумлянський просив московського патріарха поставити його галицьким митрополитом, він силкувався підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був, навіть перебраний за купця, їхати до Чигирина, щоби побалакати з ним усно» [25, с. 125]. Поряд із цим, автор рецензії наголошує на ролі історичних документів, які використав І. Шараневич при написанні праці, котрі дали йому змогу простежити біографічні дані самого Й. Шумлянського та його родини: «відомості про вродження, герб (Жорчак) і рідню Шумлянського» [25, с. 128], «відомості про його стан маєтковий» [25, с. 128], «число людей, що вибрали Шумлянського на єпископа» [25, с. 128], «хоробрість Шумлянського в війську «в війні, що велась між Москвою і Польщею за Україну» [25, с. 129]. Але не дивлячись на це, І. Франко зазначає: «хоча історичні свідоцтва [у праці І. Шараневича. – В. Г.] в деякій мірі й виправдовують таку характеристику, то все-таки дещо в ній рішуче невірне» [25, с. 129]. Щодо заслуг рецензованого історика, то І. Франко не зменшує вартості

його праці, а навпаки, говорячи про її цінність, стверджує, що вона «докидає чимало нових деталей до того, що ми досі знали про Шумлянського. І так докладним розслідуванням родових і маєткових відносин Шумлянського заткав проф. Шар[аневич] раз навсігди рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користололюбні мотиви діяльності...» [25, с. 134]. Але попри це, І. Франко пізніше з насмішкою писав, що не володіє «...даром пок[ійного] Шараневича, який колись із портрета еп[ископа] О. Шумлянського вмів вичитати «все изрядныи свойства его яко мужа, русина и патриота» [21, с. 21–22].

Водночас скажемо, що ще у 1878 р. Іван Франко неодноразово згадував про наукові доробки Исидора Шараневича в контексті їх принагідності для українців. Так, у статті «Ученицька бібліотека в Дрогобичі», аналізуючи наявну історичну літературу у бібліотеці, вчений згадав Шараневичові історичні праці: «Історія Галицько-Володимирської Руси» і «Львів» [20, с. 42; 33, с. 17], визначивши їх вагоме місце з-поміж усієї наявної історичної літератури у бібліотеці [20, с. 45; 33, с. 19].

У 1883 р., пишучи статтю в «Ділі» про відкриття Празького театру, І. Франко відзначив, що на свято було запрошено І. Шараневича, який виступав з вражаючою доповіддю. Аналізуючи її, вчений акцентує, що І. Шараневич, «...ззначивши близьке свояцтво між племенами слов'янськими, сказав між іншим: «У нашого народу єсть приповідка, що гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком здибляться. Так і ми з Вами, браття чехи. Наші гори розійшлися, наші ріки розпилися, але наші серця найшлися і найдуться в кожній потребі». Промову д-ра Шараневича всі присутні прийняли живими окликами «Slava!». Підсумовуючи, І. Франко з жалем наголосив: «(Бесіди д-ра Шараневича не подали чеські газети для того, бо вона, як сказано, була виголошена в кружку більше приватнім, а не публічним бенкеті)» [22, с. 62–63]. Похвальними словами І. Шараневича згадав І. Франко у своїх замітках «Руське письменство» [32, с. 135] та «До бібліографії творів Ст[епа]на Руданського» [24, с. 153–154].

До нас дійшли кілька листів (один від І. Франка до І. Шараневича та два від І. Шараневича до І. Франка), у яких висвітлюються окремі аспекти співробітництва між вченими. Із листа від І. Франка до І. Шараневича від 21 травня 1888 р. дізнаємося, що І. Шараневич, будучи на цей час сеньйором Ставропігійського Інституту, звернувся до Івана Франка з проханням перекласти «Воззваніє» на польську мову. І. Франко повідомляє, що пересилає переклад рукопису і просить за це гонорар у розмірі 8 золотих ринських. Користуючись нагодою, Іван Франко у листі висловлює ряд критичних зауважень щодо змісту «кінцевого уступу «Воззванія». За словами І. Франка, І. Шараневич вважав вступлення на престол Австрії цісаря Франца-Йосифа фактом, найважливішим в історії краю після факту хрещення Русі. Критикуючи дану позицію І. Шараневича, І. Франко зазначає: «Даруйте моїй ігноранції, але я

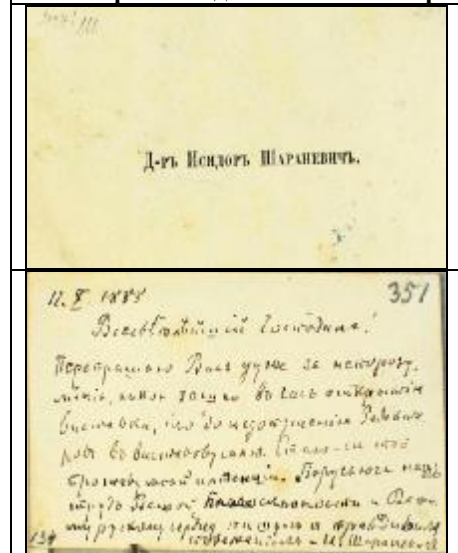

абсолютно не бачу, на якій підставі се зроблено. Чим заслужився Франц-Йосиф для нашого народу? для Русі? Адже ж панщину дарував Фердинанд I, а Франц-Йосиф через свій декрет о індемнізації з р. 1852 накинув на наш народ тягар індемнізації, т. є. повернув ту ж панщину, тільки в іншій формі. Адже ж конституцію дав той же ж Фердинанд I, а Франц-Йосиф тільки скасував її, а коли по тяжких 10 літах був змушений її привернути, то учинив се в формі голуховщини й шмерлінговщини» [27].

Після цього листа до І. Шараневича І. Франко отримує три листи: два від Ставропільського Інституту і один від русофільського «Академічного кружка» (всі підписані В. І. Літинським) до Івана Франка, які він отримав в період 1888 р. Основною темою листів стала полеміка навколо гонорару, який І. Франко мав отримати за переклад на польську мову «Воззванія», про що просив його І. Шараневич. Зокрема у листі від 1888 р., який підписаний В. І. Літинським, І. Франка повідомляють: «Ваше Благородіє Милостивый Государь! Извольте потрудитись въ Ставр[опигийский] Институтъ въ ціли поднесенія припадающою Вамъ гонорара 8 з[олотых] р[ынских] за переведеніе «Отозвы» на языкъ польскій. Удобное время есть ежедневно отъ 5–6 ч[асов] вечера» [16].

2 липня 1888 р. до редакції газети «Kerjer Lwowski» надходить листівка, яка адресувалася Івану Франку уже від русофільського «Академічного кружка» за підписом того ж В. І. Літинського, як голови, та секретаря В. І. Костецького. У листівці порушується тема попереднього листа. Тут йдеться про те, що на основі розписки від 14 листопада 1875 р. із отриманих 8 ринських І. Франко мав повернути 2 ринських автору мабуть тої праці, яку він перекладав на польську мову. Оскільки І. Франко не виконав даного зобов'язання, то цей конфлікт може розглядатися в суді. Але через те, що вчений переживає важке фінансове становище, то товариство відтягує борг до 6 липня 1888 р., а вже після цього подасть позов до суду [17]. Наступний лист від тої ж установи, на ту ж адресу і від тих же осіб, Іван Франко отримав 30 вересня 1888 р. Вченого повідомляють: «Яко ручатель за долгъ г[осподина] Влад[имира] Л. Левицкого зобов'язались Ваше Благородіє на дни 5. л[атинского] юлия т[ого] г[ода] долгъ въ суме 10 р[ин]с[ких] подписаному обизеству возвратити въ ратахъ месячныхъ, складае на счетъ 3 ри[н]с[ких]. Такъ якъ въ месяцахъ августе и сентябре мы

Автограф записки на візитній картці Ісидора Шараневича до Івана Франка від 12 жовтня 1888 р.

принадлежащих рать не получили, просимъ покорно о уплаченъе решти долга въ месяци октябре найдальше до дня 3-о лат[инского]» [18].

Невдовзі, 12 жовтня цього ж року, І. Франко отримує записку на візитній картці від І. Шараневича, у якій автор просить вибачення «за непорозумініє, покее зашло въ часъ открытія виставки, що до недопущенія Редакторовъ въ виставову салю». Виправдовуючись перед І. Франком, І. Шараневич стверджує, що дана okazія відбулася проти його волі [35]. Наступний лист від І. Шараневича І. Франко отримав 12 лютого 1889 р. У ньому І. Шараневич пропонує вченому користуватися рукописами у залі засідань Ставропігійського Інституту у зручний для нього час та у спокійній атмосфері, а при нагоді брати їх навіть з собою додому для більш спокійного студіювання [36].

Через деяку перерву, 12 березня 1890 р. І. Франко отримує лист від Ставропігійського Інституту за підписом уже згадуваного В. І. Літинського, у якому той просить через прохання ректора Чернівецького університету Омеляна Калужняцького про те, щоби Іван Франко повернув рукопис «подъ заголовіемъ собраніе букоковинскихъ кир[иличныхъ] [рукописей] Ч. 178» [15].

Варто наголосити, що між І. Франком та І. Шараневичем були періоди загострення взаємовідносин. Одним із проявів таких непорозумінь було те, що у квітні 1878 р. І. Франко та М. Павлик почали видавати щомісячний літературно-політичний журнал «Громадський друг», проте обидва випущені номери були конфісковані. У зв'язку з цим, цього ж року як продовження «Громадського друга» вони видали збірники «Дзвін» та «Молот», які теж були заборонені цензурою. Саме тоді І. Франка було виключено з «Просвіти» та заборонено приходити на засідання товариства «Руська бесіда». Про це свідчить розповідь самого І. Франка у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. Вчений розповідає М. Драгоманову, що «...д-р Шараневич, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газети, настояв на тім, щоби мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив, а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною діло, видалися за мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало» [28]. У ще одному листі до М. Драгоманова від 8 липня 1890 р. І. Франко уже розповідає про приятельські відносини з І. Шараневичем. Автор листа згадує, що буквально на днях мав розмову із старим І. Шараневичем, в ході якої йому було поставлено питання: «...ну, скажіть мені, вірите в особистого бога чи ні?». На це питання І. Франко відповів: «...се діло приватне, інтимне і т. д., але він не унявся. Тоді я сказав, що не вірю». І. Шараневич у відповідь сказав: «Я так і знав!»... «Ну, але про те я вас шаную, як робочого чоловіка і хотів би приєднати вас для Ставропігії» (для роботи при виданню II т. «Ювілейного издания»)» [29].

У 1901 р. І. Шараневич помирає, а уже наступного року І. Франко публікує на сторінках «Записок Наукового Товариства імені Шевченка»

шість листів І. Шараневича до Миколи Кобринського – отця з села Ценеви Долинського повіту. На основі листів І. Франко спростовує думку М. Грушевського, яка простежувалася у його некролозі на І. Шараневича [13, с. 12–14]. Тут М. Грушевський стверджував, що І. Шараневич «...аж до 80-их років намагався писати народнім язиком і тільки пізнійше на тім полі зробив уступку змаганням своїх союзників». І. Франко, після аналізу та публікації вищезгаданих листів, доходить дещо відповіднішого висновку: «...від початку 60-их років Шараневич у друкованих виданнях в ряди-годи робив уступки народньому язикови (прим. у Коссаковім «Львовянини»), а звичайно писав мішаним язичием, хоча говорив чисто по народньому». На думку І. Франка, це було фаталізмом старших людей, які добре говорили по «народньому», а коли сідали писати, то зразу ж забували живу мову, втрачали почуття органічності мови, а часто навіть і почуте значення поодиноких слів та полюючи за вищим стилем «впадали часом у забавні комбінації слів» [34, с. 6–7].

Узагальнюючи, відзначимо, що характеризуючи громадську та наукову діяльність І. Шараневича, І. Франко переконував, що у його світогляді домінуючими були москвофільські ідеї, які категорично ним відкидалися. Москвофільський напрямок діяльності члена Ставропігійського Інституту, на думку І. Франка, був напрямом «...що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу, мертвить, ломить і деправує поперед усього своїх чільних діячів. Немов упир, він висмоктує з них живі соки, а відриваючи їх від живого ґрунту, засуджує їх на неминучу духову загибель» [26, с. 8]. Та незважаючи на це, громадсько-наукова діяльність І. Шараневича позитивно і навіть з похвалою, оцінювалася Іваном Франком. Наукові праці І. Шараневича неодноразово слугували І. Франку для його науково-дослідницької роботи.

Список використаної літератури

1. **Аристовъ Ф.** Исидоръ Ивановичъ Шараневичъ (съ портретомъ) / Ф. Аристовъ // Временникъ Ставропігійскаго Института съ м[і]сяцесловомъ на 1930 г. – Львовъ, 1929. – Ч. 2. – С. 2–6.
2. **Бандрівський М.** Археологічна діяльність Ізидора Шараневича (1829–1901) / М. Бандрівський // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 95–97.
3. **Білас Н.** Археологічна наука у львівському університеті (XIX – 30-і роки ХХ ст.) / Н. Білас // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – 2005. – С. 46–114.
4. **Білас Н. І.** І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки / Н. І. Білас // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 152–156.
5. **Борчук С.** Исидор Шараневич в оцінці Івана Франка / С. Борчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Вип. 5–6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 112–121.
6. **Борчук С.** Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича / С. Борчук,

Б. Гаврилів, В. Грабовецький. – Івано-Франківськ – Коломия: «Вік», 1997. – 40 с. 7. **Булик Н.** Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 307–321. 8. **Булик Н.** Археологічна наука у Львові у ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. Булик. – Львів, 2007. – 20 с. 9. **В. Ш.** Ісидоръ Шараневичъ / В. Ш. // Временник Ставропигійскаго Института на 1903 г. – Львовъ, 1902. – С. 188–190. 10. **Ваврик В. Р.** Основные черты литературной деятельности Ис. Ив. Ш. / В. Р. Ваврик // Литературная часть, посвященная памяти Исидора Ивановича Шараневича по случаю его 100-летней годовщины со дня рождения. Составил В. Р. Ваврик. – Львов, 1929. – С. 36. 11. **Галик В. М.** Деякі аспекти співпраці Івана Франка із провідними діячами Ставропігійського інституту (на матеріалах епістолярії до і від Івана Франка) / В. Галик // Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії. – Львів, 2011. – № 1–2 (27–28). – С. 80–98. 12. **Гелей С.** Наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича / С. Гелей // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 320–331. 13. **Грушевський М.** Ізидор Шараневич. Некрольог / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLV. – Кн. I. – С. 12–14. 14. **Киричук О. С.** Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Киричук. – Львів, 2001. – 20 с. 15. **Відділ** рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – І. Л.), ф. 3, спр. 1605, с. 465. 16. **І. Л.**, ф. 3, спр. 1602, с. 427. 17. **І. Л.**, ф. 3, спр. 1602, с. 693–694. 18. **І. Л.**, ф. 3, спр. 1602, с. 851–852. 19. **Скочиляс І.** Галицька (Львівська) єпархія ХІІ–ХVІІІ ст. / І. Скочиляс. – Львів: вид-во УКУ, 2010. – ХХІV + 832 с. + 16 с. 20. **Там** город преславний Дрогобич лежить...» (Вибрані праці Івана Франка про Дрогобич) / [упорядкув., передмова і комент. Володимира Галика]. – Дрогобич: Коло, 2008. – 200 с. 21. **Франко І.** «Дудар» і «Епопеї піснь третя» Якова Зробека, пароха з Вертелки. Ціна 80 сот. Львів. 1905. / І. Франко // Франко І. Зібр. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 37. – С. 21–27. 22. **Франко І.** *Národ sobě* / І. Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008– . – Т. 53. – 2008. – С. 59–67. 23. **Франко І.** Галицьке краєзнавство / І. Франко // Франко І. Зібр. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1976– . – Т. 46. – 1986 – Кн. 2. – С. 116–150. 24. **Франко І.** До бібліографії творів Ст[епа]на Руданського / І. Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та

ін.]. – К. : Наук. думка, 2008– . – Т. 53. – С. 153–154. 25. **Франко І.** Иосиф Шумлянський, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом. Написал Исидор Шараневич (Відбитка «Временника» Ставропигийского института на р. 1897), Льв[ів], 1896 / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1976– . – Т. 47. – 1986. – С. 123–135. 26. **Франко І.** Иван Гушалевиц / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 35. – 1982. – С. 7–73. 27. **Франко І.** Лист до І. І. Шараневича від 21 травня 1888 р. / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 49. – 1986. – С. 164. 28. **Франко І.** Лист до М. П. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976– . – Т. 49. – 1976. – С. 246. 29. **Франко І.** Лист до М. П. Драгоманова від 8 липня 1890 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 49. – 1986. – С. 257–258. 30. **Франко І.** Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 41. – 1985. – С. 194–470. 31. **Франко І.** Огляд української літератури за 1880 рік / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 26. – 1976. – С. 106–108. 32. **Франко І.** Руське письменство / І. Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008– . – Т. 53. – 2008. – С. 135–137. 33. **Франко І.** Ученицька бібліотека в Дрогобичи / І. Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008– . – Т. 53. – 2008. – С. 15–23. 34. **Франко І.** Шість листів пок. Изидора Шараневича з рр. 1862–1864 / І. Франко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLVII. – Кн. III. – С. 6–7. 35. **І. Л.**, ф. 3, спр. 1635, с. 351–352. 36. **І. Л.**, ф. 3, спр. 1607, с. 203.

Галик В. М. Взаємини та співробітництво Івана Франка із сеньйором Ставропігійського Інституту Исидором Шараневичем

У запропонованому дослідженні представлено характеристику взаємин та співпраці Івана Франка із сеньйором Ставропігійського Інституту Исидором Шараневичем. Коротко простежено найважливіші історіографічні здобутки з даної проблеми.

Окреслено основні віхи життя і діяльності І. Шараневича. На основі багатогранної наукової спадщини Івана Франка та Исидора Шараневича простежено їх погляди на громадсько-наукову діяльність один одного. Водночас чи не вперше до наукового обігу залучено чимало епістолярних джерел, які дали можливість по-новому охарактеризувати співпрацю між науковцями.

Визначено, що Іван Франко, незважаючи на критичні оцінки москвофільських поглядів І. Шараневича, досить позитивно сприймав його громадсько-наукову діяльність та неодноразово використовував

праці сеньйора Ставропігійського Інституту у своїй науково-дослідницькій роботі.

Ключові слова: Іван Франко, Ісидор Шараневич, Ставропігійський Інститут, громадсько-наукова діяльність, взаємини, співробітництво, науково-дослідницька робота.

Галык В. Н. Взаимоотношения и сотрудничество Ивана Франко с сеньором Ставропигийского Института Исидором Шараневичем

В предложенном исследовании представлена характеристика взаимоотношений и сотрудничества Ивана Франко с сеньором Ставропигийского Института Исидором Шараневичем. Коротко прослежены важнейшие историографические достижения по данной проблеме.

Очерчены основные вехи жизни и деятельности И. Шараневича. На основе многогранного научного наследия Ивана Франко и Исидора Шараневича прослежены их взгляды на общественно-научную деятельность друг друга. В то же время, впервые в научный оборот введены эпистолярные источники, которые дали возможность по-новому охарактеризовать сотрудничество между научными работниками.

Определено, что Иван Франко, несмотря на критические оценки москвофильских взглядов И. Шараневича, достаточно положительно воспринимал его общественно-научную деятельность и неоднократно использовал труды сеньора Ставропигийского Института в своей научно-исследовательской работе.

Ключевые слова: Иван Франко, Исидор Шараневич, Ставропигийский Институт, общественно-научная деятельность, взаимоотношения, сотрудничество, научно-исследовательская работа.

Halyk V. M. Relationships of Ivan Franko with Seignior of Stavropigiyskiy Institute Isidor Sharanevich

Proposed study presents description of mutual relations and collaboration of Ivan Franko with seignior of Stavropigiyskiy Institute Isidor Sharanevich. Taking into account some scientific studies, the author comprehensively described the Franko's cooperation with one of the leading representatives of Stavropigiyskiy Institute – Isidor Sharanevich.

This issue is grounded on widely historiographical base. Basic landmarks of life and activity of I. Sharanevich are outlined. On the basis of many-sided scientific legacy of Ivan Franko and Isidor Sharanevich their looks on public-scientific activity of each other are traced.

At the same time, for the first time, epistolary sources are put into scientific circulation what enabled us to describe collaboration between research workers. Certainly, that Ivan Franko didn't take into consideration critical assessments of «moskvofil» views of I. Sharanevich and positively interpreted his public and scientific activity, and repeatedly used written

proceedings of the Seignior of Stavropigiyskiy Institute in his own research work.

Summarizing, we have to note that describing social and scientific activities of I. Sharanevych, I. Franco argued that in his world view the Russophile ideas were dominant, even though he strongly object this. In spite of this public and scientific activity of I. Sharanevich was positively and praiseworthy appreciated by I. Franko.

Key words: Ivan Franko, Isidor Sharanevich, Stavropigiyskiy Institute, public-scientific activity, mutual relations, collaboration, scientific and research work.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к.і.н., проф. Тимошенко Л. В.

УДК [930.1:327]+929 Брайчевський

В. А. Галішевський

**МІСЦЕ РОСІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ
КРИЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО**

Проблема українсько-російських відносин здавна цікавить не лише політиків й політологів, а й істориків. Практично кожен так чи інакше сприймає та оцінює місце Росії в українській історії та сучасності та навпаки. Зважаючи на перипетії нашої історії (тривале перебування України у складі спочатку Російської імперії, пізніше СРСР), переважна більшість досліджень з цієї теми вказувала на позитивний вплив Росії на «молодшого брата». Однак завжди з'являлися незгодні, що відстоювали іншу думку. Серед таких був і герой нашого дослідження – історик-нонконформіст Михайло Брайчевський.

Зважаючи на наукові зацікавлення Михайла Юліановича, не варто сподіватися на широкий спектр матеріалів з даної проблематики. Все-таки у славістиці і, частково, в номадистиці не так вже й багато українсько-російських відносин. Однак саме погляди на історію давніх слов'ян, і насамперед Київської Русі, визначають позицію того чи іншого історика. Але не варто забувати, що такий активний діяч, як Михайло Брайчевський, залишив також значний спадок праць політичного, соціального та культурного спрямування. Саме в них і відображено його бачення українсько-російських стосунків. І в більшості випадків думки вченого проявляються не у відкритій формі, як у його відомому творі «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», а у більш затушованій, де, наприклад, негативний вплив з боку Москви показувався через хабарництво, нехлюйство, відверту антиукраїнчину чиновників та вищого партійного керівництва.

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського «українським буржуазним націоналістом» [7, арк. 160], він ще не був опозиційно налаштованою до влади особою. Про це свідчить той факт, що він залучався до написання колективних синтезів, які в радянській історіографії були покликані презентувати офіційну візію історії (серед них «Нариси стародавньої історії Української РСР» (К., 1959), «Історія Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія українського мистецтва» (К., 1966–1968, 6 тт.)) [12, с. 34]. У ці роки М. Брайчевський побував за кордонами СРСР, і власне не лише у «соціалістичній» Польщі, а йому дозволяли відвідати й «капіталістичні» країни, а така можливість тоді надавалася лише політично благонадійним особам.

Науковий доробок М.Брайчевського у ці роки був куди скромнішим, ніж у 1960-і чи 70-і рр., однак він достатньо повно висвітлює не лише суто історичні, а й суспільно-політичні погляди вченого. У цьому сенсі однією з найбільш показових праць цього періоду є його стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян в світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства», підготовлена на початку 1950-х років (яка з невідомих причин не була опублікована). Перше, що кидається в очі при читанні цього тексту – це виразна марксистсько-ленінська риторика його автора. Як підґрунтя не лише для статті, а й для всієї радянської історичної науки проголошуються твори «вождя народів», що характеризуються не інакше як «геніальні». У статті М.Брайчевський неодноразово наголошував на слухності офіційної тези про «три братерські народи» («в дійсності, як ми знаємо, і російський, і український і білоруський утворилися порівняно пізно; поділ східнослов'янських народів на три братські народи – наслідок історичних подій XII–XIII ст. і закріплених монгольським завоюванням [8, арк. 10]»; «радянська наука справедливо вважає Київську Русь колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. Ця теза викувалася в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних концепцій, що розглядали історію Київської Русі як історію тільки якогось одного з трьох братніх народів») [8, арк. 10]. Звучала й нищівна критика М. Грушевського («Відомо, що Грушевський і його ідейні послідовники заявили, що Київська Русь – українська держава, стверджуючи існування українського народу вже в IX ст. Звісно, нічого спільного з наукою такі твердження не мають. Ця фальсифікація переслідувала певні політичні цілі, покликані відірвати український народ від братніх російського і білоруського») [8, арк. 10].

Вважаємо, що опозиційні погляди М.Брайчевського почали формуватися з початку 1960-х рр. і вперше знайшли своє відображення в історичній поемі Михайла Юліановича «Іван Сірко» (1964–1965). Зокрема у ній зустрічаємо:

«Але битва остання за людські права
Ще чекає прийдешню годину
Україна не вмерла. Україна жива.
І не змовкли пісні України» [9, арк. 66].

Ставши з цього часу адептом українофільської схеми історії України Михайла Грушевського, М.Брайчевський безперечно став на позиції автохтонності та незалежності як українського історичного процесу, так і народу. Відстоюючи ідею українського націотворення за схемою М. Грушевського («Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування») [3, с. 491], Брайчевський поступово дійшов до ідеї державного суверенітету України. Він вказував, що значні культурні, ментальні та інші особливості, а насамперед формат суспільних відносин вказували на доцільність незалежного існування двох сусідніх народів. Сміховинною тезою Брайчевський вважав

твердження, згідно з яким український народ боровся з сусідами задля приєднання до народу російського. Зокрема в праці «Приєднання чи возз'єднання» читаємо таке: «Цим історичним актом (Переяславською радою 1654 р.) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії). У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були ... найлютішими ворогами українського народу» [3, с. 497–498].

М. Брайчевський на чільне місце висував необхідність духовного і культурного відродження українського народу, зокрема, його національної самобутності, традицій, мови, правдивого висвітлення історичного минулого. Він звинувачував Москву у антиукраїнській політиці, нищенні пам'яток історії та культури, переслідуваннях за переконання, незаконних арештах і закритих політичних судах, проти тих, хто чинив опір русифікації, ідеологічному одурманюванню людей догматами соціалістичного реалізму [6, с. 104].

Більш активно виявилися його державницькі погляди тоді, коли він став одним з засновників «Руху за перебудову». Тут М. Брайчевський бере активну участь у розробці політичної програми цієї організації, дискутує з лідерами Руху про перспективи українського державного будівництва. Активна громадська діяльність Михайла Юліановича в цей період дозволяє краще прослідкувати його суспільно-політичні погляди, які у попередні етапи були прикриті цитатами марксистсько-ленінської ідеології. Тепер же він активно включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводить ще з періоду Київської Русі. Проте вчений враховував також і історичні приклади, що вказували на прорахунки українських провідників, доводячи цим те, що Москва у існуючій ситуації (1989 р. – *В. Г.*) піде на все, щоб задушити потяг України до суверенітету.

Акцентуючи увагу на кількох принципових моментах державного будівництва (1. Не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям; 2. Не повинно бути загальносоюзних збройних сил; 3. Не повинно бути подвійного громадянства; 4. «Абсолютно неприйнятною є стаття, що утверджує російську мову в ролі державної в межах цілого Радянського союзу») [10, арк. 7], він наголосив, що їх ігнорування може знову повернути державність України до тієї ж історико-політичної фікції, якою вона була доти [4, с. 80]. Однією з основних вимог-засторог М. Брайчевського була апеляція до

суспільної думки і її перевиховання з інтернаціоналістичної ідеології на націоналістичну. «В нашу свідомість укорінився стереотип, згідно якого багатонаціональні держави є великим благом і досягненням людства» [10, арк. 1]. Наводячи приклад історичної долі колоніальних держав і процесу здобуття незалежності постколоніальними країнами, Михайло Юліанович вказував не значну прогресивну роль націоналізму в процесі здобуття країною державного суверенітету: «Якраз ХХ ст. пройшло під гаслом націоналізму та національно-визвольної боротьби. Воно позначене крахом колоніальної системи, повним розпадом імперій – Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької і т. д. та здобуттям залежними країнами державної незалежності» [10, арк. 1].

З обґрунтуванням цих позицій М. Брайчевський не раз виступав на шпальтах газет та журналів і після прийняття Акту про державну незалежність України. Зокрема, коли Росія почала робити спроби протягнути через СНД ідею спільних стратегічних сил та створення Ради колективної безпеки, він наголосив, що концепція спільної оборони є одним з найнебезпечніших стереотипів комуністичного мислення, тією основою, на якій виросте «нова «тюрма народів» [2, с. 121]. М. Брайчевський позиціонував курс України на європейську інтеграцію. Зокрема він зазначав: «Але хто б міг розтлумачити мені, чому Україна, скажімо має об'єднатися з Узбекистаном, або Киргизією і не об'єднуватися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, Болгарією та іншими Європейськими народами, з якими її зв'язують до порівняння тісніші та органічніші зв'язки – історичні, культурні, світоглядні, конфесійні і т. д.» [10, арк. 3].

Ще в радянський період він констатував «європейськість» України, вказуючи, що з Європою її пов'язували куди більш тісніші зв'язки, ніж з двома іншими «братніми народами»: «Україна [...] становила собою невід'ємну частину європейського *territarium urbis*, її історія була нерозривно пов'язана з тими процесами які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії» [11, с. 262]. Одне з найважливіших місць у державній політиці України Михайло Юліанович відводив мовно-культурному питанню. Вказуючи на негативний вплив штучного насадження російської мови і культури, вчений наголошував, що протягом свого тривалого панування в Україні Москва долучалася до процесу позбавлення народів їх власної національної культури, їхнє прилучення до фактично провінційної російської культури. Підтверджуючи свою думку, вчений пише: «Найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Репін та ін.)» [3, с. 534]. Висвітлюючи це питання у історичному зрізі, М. Брайчевський вказував, що у переважній більшості випадків насадження російської культури в Україні мало регресивний характер.

Зокрема він вказував, що «російська культура в XVII–XVIII ст. перебувала у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати «благотворний вплив» на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої» [3, с. 513], а тривале насадження російської культури призвело до того, що «країна майже зі стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алеппський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток» [3, с. 534].

В негайному вирішенні мовного питання М. Брайчевський бачив підвалини для нового розвитку української культури уже в незалежній державі. Він наголошував, що державна мова «має застосовуватися в усіх сферах суспільного життя – в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, закладах громадського харчування, обслузі тощо» [2, с. 122] і що офіційна влада зобов'язана підтримувати розвиток державної, національної мови. «Відкритий лист» до Президента України засвідчив його виняткову увагу до становища державної мови в країні. У ньому М. Брайчевський показав небезпеки нехлюйського ставлення до національної мови у державі, вказавши, що масове ігнорування чиновниками державної мови та швидкий процес зросійщення української нації – це очевидний крок до втрати Україною незалежності [1, с. 17–18].

Отож, прослідкувавши основні аспекти суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського, вважаємо, що вони видають в ньому справжнього патріота України, який, не будучи українцем по крові, став одним з найвидатніших українців по духу. Вказуючи на стародавні державотворчі традиції українського народу, Михайло Юліанович вважав, що Україна повинна бути суверенною, наголошував на євроінтеграційному курсі України. Наголошував на неприйнятності курсу зовнішньої орієнтації на Росію і СНД. Був переконаним захисником української мови і культури.

Насамкінець, замість загального висновку, вважаємо за доречне навести думку знаного російського вченого Л. Гумільова: «Коли астрономи спостерігають близьке проходження великої планети і малого метеору, то їх не дивує, що останній підкоряючись силі тяжіння, або падає на планету, або стає її супутником. І ні планета, ні метеор, ні сила тяжіння не винні, тому що в природі немає місця поняттю вини. Але коли стикаються різні етнічні і суперетнічні цілісності, чи може бути по-іншому? Воля і настрої окремих людей розчиняються в статистичних закономірностях етногенезу, що відрізняються від законів природи лише меншою вивченістю. Зіткнення народів з протилежними інтересами завжди створює гострі колізії...» [5, с. 356].

Список використаної літератури

1. **Брайчевський М.** Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі / М. Брайчевський // Українське слово. – 2000. – № 9. – С. 17–18. 2. **Брайчевський М.** Нація і держава / М. Брайчевський // Київ. – 1993. – № 3. – С. 121–126. 3. **Брайчевський М.** Приєднання чи воз'єднання? / М. Брайчевський // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 289–536. 4. **Брайчевський М.** Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1989. – Т. XXVI. – Ч. 4 (104). – С. 76–81. 5. **Гумилев Л.** История народа хунну / Л. Гумилев. – М., 2008. – 700 с. 6. **Захаров Б.** Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с. 7. **Інститут** Рукопису Національної Бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі: **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського), ф. 320, оп. 1, спр. 13, 196 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. «Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін. 8. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, 56 арк. Некоторые вопросы этногенеза восточных славян в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. 9. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 444, 66 арк. Кошовий Іван Сірко. Історична поема. 10. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, 7 арк. Про новий союзний договір (Виступ на «круглому столі»). 11. **Яремчук В.** Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог, 2009. – 525 с. 12. **Яремчук В.** Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом / В. Яремчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 2008. – С. 33–37.

Галішевський В. А. Місце Росії в українському історичному процесі крізь призму творчості Михайла Брайчевського

У статті піднімається актуальна й сьогодні проблема українсько-російських відносин та місця Росії в українському історичному процесі.

Тривале перебування України у складі спочатку Російської імперії, пізніше СРСР призвело до розставлення політично обґрунтованих акцентів у дослідженні тем, спільних для історії обох держав, тому прихильники українськоцентричної схеми української історії опинилися в меншості. Михайло Брайчевський, як один з знаних представників нонконформістського напрямку в українській історіографії, звісно не був байдужим до досліджень з українсько-російської тематики.

Характеризуючи історію українсько-російських зв'язків, М. Брайчевський наголошує на регресивному характері впливу Росії на Україну. Євроінтеграційний курс України вчений вважає єдино правильним, не відкидаючи, однак, ідеї налагодження добросусідських відносин та співробітництва з Російською Федерацією.

Ключові слова: М. Брайчевський, українсько-російські відносини, СНД, Народний Рух України «за перебудову».

Галишевский В. А. Место России в украинском историческом процессе сквозь призму творчества Михаила Брайчевского

В статье поднимается актуальная и сегодня проблема украинско-российских отношений и места России в украинском историческом процессе.

Длительное пребывание Украины в составе сначала Российской империи, позже СССР привело к расстановке политически обоснованных акцентов в исследовании тем, общих для истории обоих государств, поэтому сторонники украиноцентрической схемы украинской истории оказались в меньшинстве. Михаил Брайчевский, как один из известных представителей неконформистского направления в украинской историографии, конечно, не был равнодушен к исследованиям в сфере украинско-российских отношений.

Характеризуя историю украинско-российских связей, М. Брайчевский отмечает регрессивный характер влияния России на Украину. Евроинтеграционный курс Украины ученый считает единственно правильным, не исключая, однако, идеи налаживания добрососедских отношений и сотрудничества с Российской Федерацией.

Ключевые слова: М. Брайчевский, украино-российские отношения, СНГ, Народное Движение Украины «за перестройку».

Galishevsky V. A. Russia's Place in the Ukrainian Historical Process through the Prism of Mykhailo Braychevsky Studies

The article raises topical problem of Ukrainian-Russian relations and Russia's place in the Ukrainian historical process. Also the paper explores the literary creativity of M. Braychevsky in terms of identifying of the scientist socio-political views. It is shown the vision of M. Braychevsky of socio-political processes of the Soviet era, Soviet image of Ukrainian history and viewpoint on the prospects of Ukrainian statehood. On their base it is possible to understand the reasons cause of he changed his position to nonconformists in historical writing's and his social-political views position.

Continuance of Ukraine, first – in the Russian Empire and later – in the Soviet Union, led to the specific placement of politically grounded accents in researches, which are common to the history of both countries. So supporters of Ukrainian-centric scheme of Ukrainian history were in the minority.

Mykhailo Braychevsky as one of the prominent representatives of non-conformist trend in Ukrainian historiography, of course, was not indifferent to the research in the field of Ukrainian-Russian relations.

Describing the history of Ukrainian-Russian relations, M. Braychevsky notes regressive influence of Russia on Ukraine. Scientist considers European integration course of Ukraine as not only correct but not excluding the idea of

establishing good neighborly relations and cooperation with the Russian Federation.

The work is devoted to the views of M. Braychevsky on the history of the Ukrainian-Russian relations. The characteristics of its position in contemporary Ukrainian-Russian relations and look at their prospects are also analyzed in this article.

Key words: M. Braychevsky, Ukrainian-Russian relations, the CIS, People's Movement of Ukraine «for reconstruction».

Стаття надійшла до редакції 25.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Трофимович В. В.

УДК 374.71:371.38:329.15:39(=161.2) «192»

Л. І. Єпик

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИКУМІВ З
УКРАЇНОЗНАВСТВА ДЛЯ РАДЯНСЬКОГО І ПАРТІЙНОГО
АПАРАТУ В СЕРЕДИНІ 20–Х РР. ХХ СТ.**

Однією із найважливіших проблем новітньої історії України можна вважати мовну, вирішення якої наклало відбиток на перебіг соціокультурних процесів усередині країни та на її відносини з іншими державами. Це пояснюється тим, що мовна проблематика не локалізується у сфері суто лінгвістичних явищ і відносин, а пов'язана з цілою низкою особливостей, які стосуються соціальних і культурних аспектів буття суспільства.

Для вироблення стратегічних напрямів мовної політики з метою використання її потенціалу у справі консолідації нації необхідно дати відповідь на запитання, в яких аспектах і яким чином мова реалізується як фактор об'єднання держави та самоідентифікації нації, визначити взаємозв'язок і взаємовплив мови та інших сфер суспільного життя – політичної, національної, культурної, регіональної.

Реалізація сучасної мовної політики України неможлива без ретельного і неупередженого дослідження лінгвістичної політики радянської влади, особливо в період українізації 20–30-х рр.

Політика українізації стала предметом наукових розвідок відомих українських істориків: С. Кульчицького [1], Я. Верменич [2], В. Даниленка [3] та інших. Окремі аспекти українізації партійного та радянського апарату висвітлювалися у роботах К. Мануїлової [4] та Д. Овчаренка [5]. Тим не менше, особливості практичної роботи з реалізації мовної політики у середині 20-х рр. залишилися не розкритими, або зовсім випали із історичного контексту.

Однією із таких проблем стала організація діяльності практикумів з українознавства для державних службовців України у 20–30-х рр. ХХ ст. Саме дослідження цього явища дає можливість визначити українізацію не тільки як політику, спрямовану на запровадження української мови у всі сфери суспільного життя України, перш за все у діловодство і побут, а цілеспрямований комплекс заходів з вивчення основ української мови, літератури, історії і географії України.

Державний службовець повинен був в певній мірі володіти цими знаннями і на цій підставі вважатися українізованим і відповідати своїй посаді. Поступово назва курсів із «ліквідації української неписьменності» змінюється на «практикуми з українознавства» [6, с. 55].

Форсоване створення таких практикумів починається після постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», яка передбачала застосування досить жорстких заходів при повному переведенні функціонування радянського апарату на українську мову до 1 січня 1926 р. [7]. Зокрема, заборонялося брати на роботу співробітників, які не володіють українською мовою і передбачалося звільнення вже працюючих, які не пройшли курси українознавства [8]. Крім того, всі працівники органів влади в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, мали обов'язково володіти українською мовою.

Однією із проблем, з якою зіткнулися інструктори з українізації, була елементарна неграмотність частини діловодів і відповідальних працівників. У доповідях окружним інспекціям зазначалося, що люди, відповідальні за діловодство, не знають не лише української, а й російської мови [9, с. 134]. У таких умовах лекторам з українознавства доводилося розробляти спеціальні програми, застосовувати найрізноманітніші методи для того, щоб не тільки навчити елементарної української мови, дати основи українського діловодства, а й одночасно прищепити інтерес до української історії, географії та літератури. Спочатку лектори давали знання з фонетики, граматики та стилістики української мови [10]. Для закріплення теоретичних знань використовувалися самі різні практичні вправи. Насамперед, це було написання документів українською мовою або переклад документів з російської мови [11]. Під час проведення цієї роботи всі слухачі записували новий фразеологічний матеріал з обов'язковим наступним запам'ятовуванням.

Найбільш цікавою формою навчання, на наш погляд, було інсценування. Кожен слухач мав підготувати доповідь українською мовою на обрану тему, прочитати її перед аудиторією, після чого слідував розбір, виявлення помилок і закріплення нових слів. Доповіді стосувалися, в основному, політичних подій, наприклад, соціально-економічного становища СРСР, святкування 1 травня, землеустрою на Україні, ліквідації неписьменності тощо [12].

Фактично, основний акцент у навчанні української мови робився на оволодінні слухачами діловою та політичною лексикою. Цьому сприяло і вивчення окремих тем з історії, які розглядалися одночасно з мовною практикою. Зазначимо, що деякі теми з історії України розглядалися разом з обов'язковим аналізом політики радянської влади, як, наприклад, питання про земельну власність в період феодалізму розкривалося в порівнянні із тогочасною сільськогосподарською політикою радянської влади в Україні [13]. Щомісячно лектори звітували до губернії про кількість вичитаних годин і зміст роботи практикуму. Один із звітів мав такий вигляд [14]:

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 16 (275), 2013

**Лист запису проробленого матеріалу на курсах українознавства при
Алтинівському райвику для радянських і партробітників. Червень
1925 р.**

Кількість годин	Опрацьований матеріал
3	Інценування. Доповідь про сільськогосподарський податок. Слухач Потапова Доповідь про кооперацію – Марченко Записування фразеологічного матеріалу
2	Інценування. Доповідь про оборону радянського союзу та становлення червоної армії – Ковтун
2	Розбір: виправа паперів, записування фразеологічного матеріалу, читання й переказ невеликих оповідань
2	Інценування. Доповідь про конфлікт Східно-Китайський залізниці – Дяченко. Записування фразеологічного матеріалу, читання, переказ оповідань.
3	Інценування: доповідь про селян, що виграли позичку – Калій. Виправа паперів, записування фразеологічного матеріалу.
2	Інценування: доповідь «Землеустрій на Україні» – т. Римаренко Перевод із російської на українську ділових паперів, читання і переказ оповідання.
3	Інценування – доповідь про куркуля, середняка, бідняка – Лапін Перевод із російської на українську ділових паперів Запис фразеологічного матеріалу, читання і переказ оповідань
3	Розбір і виправа паперів написаних дома Доповідь про щеплення овочевих дерев – Пулюк Читання оповідання, запис фразеологічних зворотів
3	Розбір і виправа паперів. Загальна характеристика первісного комунізму на добі родового побуту. Родовий побут у слов'ян-українців. Література та творчість, що видбиває добу родового побуту на Україні – «Захар Беркут»; обрядові пісні, заговори, голосіння, байки.
3	Розбір і виправа паперів. Феодальне суспільство. Феодалізм на Україні. Княжа доба феодалізму на Україні. Київ-Печерський патерик, заповіт Володимира, «Слово о полку Ігореві». Земельна власність в добу феодалізму і сучасний земельний закон Радвлади та сільсько-господарча політика Радвлади.

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 16 (275), 2013

2	Доба торговельного капіталізму. Культурне становище України в XVI–XVIII ст. Релігійна унія, братства, друкарні, школи, література й творчість (думи та історичні пісні). Виправа паперів
3	Перевід паперів із російської на українську мову Запис фразеологічного матеріалу, читання, переказ оповідань
2	Виправа і розбір паперів. Запис фразеологічного матеріалу
2	Повторення пройденого
Всього 35 годин	Секретар комісії по українізації (підпис)

Невід’ємною частиною курсів українознавства був випуск газет, журналів, де слухачі ділилися своїми враженнями, писали невеликі замітки, навіть, іноді, вірші. Відсутність цензури робила ці дописи вартісними для розуміння ставлення службовців до українізації. В якості прикладу наведемо статтю із «Журналу із життя Бахмацьких курсів 2 ступеня практичного діловодства, сдрукованого по матеріалу слухачів курсів до стінної газети «Дорослий учень» 5 червня 1925 р.» (орфографія і стилістика оригіналу збережена).

«Треба вчитися української мови – так пропонувала нам, службовцям різних установ, місцева влада Райвиконком і вчитися обов’язково, бо хто цього не буде робити, той буде усунений з своєї посади...

Такий кінець пропонування каже, що це не жарти, да й з газет видно, що теж саме проводиться в різних місцях України, через що треба з цим рахуватися тай браться за працю, бо по який час нема бажання бути, як там сказано «усуненим з посади».

Перші часи навчання проходили якимось веселіше: слухачив було більше, між ними й сам заступник голови райвиконкому. Далі стало рідчать, бо одні слухачів – звільнені з посади, другі – переведені в установи інших місць, треті по своїм службовим обов’язкам не мають часу завжди бути на лекціях, а де-які ім тільки відомо чого перестали ходити, а між цим й сам голова райвиконкому і хоть де які службовці з’явилися нові, а все ж таки наша аудиторія кожен раз буває рідковата.

Навчання наше дається туговато, особливо в граматичній частині. Все те граматичне вивчення, котре було 18–20 років назад – повилітало далеко з голови, а через те тепер усякі дієметники, прикметники, пні, наростки, приростки, підмети, присуди і т. і. тобі здається новиною, котра ніяк не лізе в голову. Да й не диво, бо голова твоя забита службовою працею, котра ніяк не вміщується в службові часи і перейдеш до хати, там треба зробити то те, то друге, і який тепер не великий день, а все ж таки його мало і захоплює ночі. Знайдеш хвилинку, коли б можна глянути у підручника навчання, як тут біля тебе з’являється твоє чадо, питає що це ви, тато, робите, що це таке, що то: тут підлізе друге, там

лізе до гурту, штовхаються, роблять крик і вся твоя праця пропала. Тако твоє навчання бувши батьком і мавши дітей, котрих не сьогодні так завтра треба сдводити теж до школи. І тот недалеко 5 червня, коли треба викласти все те, чому й навчився я з своєї роботи, наприклад, хотів би такої як ця. Бачиш, що мало чому навчився і граматику треба держати недалеко від себе. Ясно здається за такий короткий час курсів не можна всього і вхопити це за як не лічиш вищезазначених поміх – свою службову працю ведеш на російській мові, листування службове одержуєш на такій же мові, а це вже й поміха у твоїй українізації, і тоді тільки, як навколо все буде українізоване й сам станеш таким же – може бути доповнення того, в чому тепер має недостатність. Остається тільки бажати, щоб українізація пройшла скоріше і навколо тебе одночасово. 21 травня 1925 р. Слухач Х. Ільченко» [15].

Як бачимо, головними проблемами особисто для себе автор вважає недостатню кількість годин для вивчення української мови, російськомовне оточення і діловодство, перенавантаження на роботі. Тим не менше, різноманітні форми практичної роботи, природно, сприяли закріпленню навичок української розмовної мови, і розвитку інтересу до самої мови [16].

По завершенню курсів відбувався іспит, в залежності від результатів якого службовці або отримували можливість спокійно працювати, або, якщо оцінки були не зовсім задовільні, проходили ще додаткові курси і знову здавали іспит. Слухач Ільченко, до речі, попав до другої категорії, тобто здав іспит не зовсім вдало, тому, скоріше за все, його навчання ще продовжилося [17].

Незважаючи на складності українізаторської політики більшовицької влади у 20–30 рр. ХХ ст. результати були вражаючими, як у сфері запровадження української мови у діловодство, навчання, побут, так і з точки зору процесів національного відродження і формування української нації [18].

Процес українізації різних верств населення України потребує досліджень у напрямку особливостей формування самої української мови (орфографії, морфології, стилістики), забезпечення прав національних меншин на користування рідними мовами і, особливо, на вплив форсованої українізації на мовні права означеної категорії населення України. Цікавим, але малодослідженим залишається питання викладання історії України у середині 20-рр. ХХ ст., особливо формування тогочасної концепції історичного розвитку українських земель.

Список використаної літератури

1. **Кульчицький С.** Курс – українізація // С. Кульчицький Родина. – 1999. – № 8. – С. 110–122.
2. **Верменич Я.** «Українізація» 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: зміст та основні напрямки / Я. Верменич, В. Даниленко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К., 2003.–

Вип. 7. – 128 с. 3. «Українізація» 1920–30-х років : передумови, здобутки, уроки : [монографія] / [В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, П. М. Бондарчук та ін.]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 392 с. 4. **Мануїлова К.** Українізація партійного апарату в національних адміністративно-територіальних районах південно-західного регіону Української РСР (1920–1930 рр.) / К. В. Мануїлова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. – Вип. XXXII. – С. 239–243. 5. **Овчаренко Д.** Українізація службовців державних та партійних установ Миколаївського округу у 1920-і роки. [Електронний ресурс] / Д. В. Овчаренко // «Гілея (науковий вісник)» : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 23. – Режим доступу до журналу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/-Soc_Gum/Gileya/009_23/Gileya23/I7.pdf. 6. **Державний архів** Сумської області (далі ДАСО), ф. Р4563, оп. 1, спр. 727, 90 арк. 7. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 727, арк. . 8. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 727, арк. 55. 9. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, 438 арк. 10. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 84–85. 11. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 89. 12. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 121. 13. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 218. 14. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 94. 15. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 145–146. 16. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 180. 17. **ДАСО**, ф. Р4563, оп. 1, спр. 980, арк. 98–98зв. 18. **Богущий Ю.** Політика українізації, її досягнення в освіті і науці. Українська культура в європейському контексті [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://libfree.-com/167103075kulturologiyapolitika_ukrayinizatsiyi_dosyagennya_osviti_nautsi.html

Єпик Л. І. Організація діяльності практикумів з українознавства для радянського і партійного апарату в середині 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена одному із аспектів більшовицької національної і мовної політики в Україні в 20-і роки, а саме українізації радянського і партійного апарату. Автор, використовуючи раніше не опубліковані документи, доводить, що українізація була цілеспрямованою політикою радянської влади, суть якої полягала не тільки у запровадженні української мови у всі сфери суспільного життя України. Архівні джерела свідчать, що це була система виховання національних кадрів, які повинні були не тільки досконало володіти українською мовою, але й знати основи української історії, літератури і географії. Саме таким чином підготовані спеціалісти повинні були стати носіями комуністичних ідей, свого роду з'єднуючою ланкою між більшовицькою владою і населенням України.

Наведені у статті документи із фондів Державного архіву Сумської області (звіт про роботу практикуму з українознавства, допис одного із слухачів курсів) є цінними свідченнями практичної діяльності радянської влади у мовній сфері у середині 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: українізація, партійний апарат, державні службовці, практикум з українознавства.

Епик Л. И. Организация деятельности практикумов по украиноведению для советского и партийного аппарата в середине 20-х гг. XX ст.

Статья посвящена одному из аспектов большевистской национальной и языковой политики в Украине в 20-е годы, а именно украинизации советского и партийного аппарата. Автор, используя ранее не опубликованные документы, доказывает, что украинизация была целенаправленной политикой советской власти, суть которой заключалась не только во внедрении украинского языка во все сферы общественной жизни Украины. Архивные источники свидетельствуют, что это была система воспитания национальных кадров, которые должны были не только в совершенстве владеть украинским языком, но и знать основы украинской истории, литературы и географии. Именно таким образом подготовленные специалисты должны были стать носителями коммунистических идей, своего рода связующим звеном между большевистской властью и населением Украины.

Приведенные в статье документы из фондов Государственного архива Сумской области (отчет о работе практикума по украиноведению, сообщение одного из слушателей курсов) являются ценными свидетельствами практической деятельности советской власти в языковой сфере в середине 20-х гг.

Ключевые слова: украинизация, партийный апарат, государственные служащие, практикум по украиноведению.

Yepik L. I. The Organization of Workshops on Ukrainian Studies for the Soviet State and Party Apparatus in the mid 20's of the Twentieth Century

The author of the article gives the documents which weren't published earlier. These documents show practical directions of introduction of Ukrainian language into the activity of the Soviet staff in Ukraine at the beginning of the 20th century.

The materials from the archives notice about strengthening of attention to preparing, up-bringing and putting out the staff of the native nationality into the staff of the party and state bodies, bringing teaching of the Ukrainian language at schools, organization of cultural-educational establishments, publication of books, newspapers and magazines in Ukrainian language and the language of the national minorities.

In fact, it was a complex program of fundamental teaching to Ukrainian language, learning of Ukrainian literature, history and geography. Some months' courses for learning Ukrainian language and Ukrainian Studies were created for state personalities. Sometimes these courses existed formally, though their visitors could be discharged from their working places in case of

failing this exam. At the beginning of such courses many party and economic employees attend them only sometimes. As a rule, they communicated among themselves in Russian or in mixture of Ukrainian and Russian languages. Their reports also were not given in Ukrainian.

Nevertheless strong and persistent policy in the sphere of language gave its certain positive results. The documents say that at the beginning of 30th of XX century Ukrainian language confirmed its position in all spheres of public life in Ukraine.

Key words: ukrainization, party apparatus, civil servants, workshop Ukrainian.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент: д. іст. н., проф. Падалка С. С.

УДК 94 (477)(=112.2) «188/192»

І. П. Задерейчук

**ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ ПЕРЕРОБНОЇ ГАЛУЗІ КРИМУ У
ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД НА ПРИКЛАДІ КОНСЕРВНОЇ
ФАБРИКИ ТОВАРИСТВА «ЕЙНЕМ»**

Сучасна економічна політика кримської влади направлена на залучення вітчизняних та іноземних інвестицій, насамперед у розвиток туристичної сфери. Однак на рубежі тисячоліть відзначається динаміка збільшення капіталовкладень у сільське господарство. Відбуваються позитивні зміни у фінансуванні кримського садівництва. Природно, що успіх розвитку сільського господарства залежить не лише від наявності ринків збуту і спеціалізованих сховищ, а й розташування переробних заводів. На жаль, сьогодні доводиться констатувати практичну відсутність підприємств даного профілю в Криму. При цьому історичний досвід кінця ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що сировинна база півострова дозволяла забезпечити успішний розвиток місцевих консервних заводів.

Мета наукової статті полягає у вивченні діяльності консервної фабрики товариства «Єйнем» у Сімферополі. Для її досягнення необхідно вирішити низку завдань: проаналізувати питання створення товариства «Єйнем» в Російській імперії, дослідити процес заснування підприємства в Криму, охарактеризувати асортимент продукції та зазначити основні ринки її збуту, розкрити умови праці найманих робітників та благодійну діяльність керівництва фабрики.

Історія створення та діяльності консервної фабрики товариства «Єйнем» в Криму не знайшла свого належного вивчення. Існуючі на сьогоднішній день роботи носять популярний характер і зводяться до публікацій на сторінках місцевої преси.

Друга половина ХІХ ст. ознаменувалася для Російської імперії структурною перебудовою економіки, відбувався стрімкий розвиток нових її галузей – доступна косметологія, цукроваріння, а також виробництво різних солодоців. В останньому виді промисловості лідерство належало кільком великим торговим домам, серед яких виділялася фабрика товариства «Єйнем».

Названа вона була на честь Фердинанда фон Ейнем. Німця, який в 1850 р. приїхав до Москви з Вюртемберга і зайнявся виробництвом пиляного цукру, що входив на той час у моду. Через рік, на виручені гроші, він відкрив на Арбаті майстерню з виробництва цукерок і шоколаду. Федір Карлович випускав обладнання і фахівців-кондитерів з Європи. Фірма випускала монпансьє, карамель, шоколад і навіть англійську дивину – бісквіт, і все це – відмінної якості [1, с. 84].

У роки Кримської війни Ф. Ейнем постачав свою продукцію на фронт, і прибуткові військові замовлення дозволили йому розширити виробництво й перевести фабрику на вулицю М'ясницьку. Незабаром до Фердинанда Ейнема приєднався німецький комерсант Юліус Гейс. Замовивши в Європі новітню парову машину, компаньйони відкрили кондитерський магазин на Театральній площі і збудували першу триповерхову будівлю фабрики на Софійській набережній Москви-ріки, збільшив штат до сотні працівників [2].

У довіднику «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» про цей факт було зроблено запис: «Ейнем. Товариство парової фабрики шоколадних цукерок і чайного печива. Рік заснування 1867». До цього часу фірма мала нагороди, отримані на всеросійських мануфактурних виставках: бронзову медаль 1864 р. (м. Одеса), срібну медаль 1865 р. (м. Москва) [2].

На Всеросійській промислово-художній виставці в Нижньому Новгороді в 1896 році продукція фірми «Ейнем» отримала золоту медаль. Підприємство удостоїлося права друкувати на упаковці державний герб. Настільки високу нагороду комісія пояснювала наступними аргументами: «чудовою якістю чайного печива, шоколаду та кондитерських виробів і швидким зростанням виробництва на фабриках в Москві та Сімферополі, за постійне використання всіх технічних удосконалень, піклування про робітників, корисний і сприятливий вплив на кримське садівництво» [3, арк. 10].

У 1900 р. на всесвітній виставці в Парижі за великий асортимент і чудову якість шоколаду фабрика «Ейнем» отримала найвищу нагороду – Гран-прі. З 1913 р. фабрика удостоїлася честі стати постачальником двору Його Імператорської Величності [2].

У Ф. Ейнема не було спадкоємців, і після його смерті в 1878 р. керівництво підприємством перейшло його компаньйонові Юліусові Гейсу. Він прийняв рішення залишити назву компанії без змін. У 1903 р. власниками Товариства «Ейнем» були московський купець 1 гільдії Ю. Ф. Гейс і його сини – В. Ю. Гейс та Ю. Ю. Гейс. Це акціонерне товариство виробляло в Москві шоколад, цукерки та печиво до чаю [4, с. 424–426].

Коробки з продукцією оброблялися шовком, оксамитом, шкірою. Рекламу фірмі несли театральні програмки, набори-сюрпризи з вкладеними в коробку цукерок листівками. Для фабрики писав музику свій композитор, і покупець разом з карамеллю або шоколадом безкоштовно отримував ноти «Шоколадного вальсу», «Вальсу Монпансьє», або «Кекс-галопу».

Трудовий день на підприємстві тривав 10 годин. Кондитери, більшість з яких склали вихідці з підмосковних сіл, жили в гуртожитку при фабриці, а харчувалися у фабричній їдальні. Адміністрація фабрики надавала працівникам деякі пільги: для дітей-підмайстрів була відкрита школа; за 25 років бездоганної служби видавався срібний іменний знак,

призначалася пенсія; була створена лікарняна каса, що надавала нужденним матеріальну допомогу.

Після Жовтневої революції, в 1918 р., фабрика була націоналізована, й отримала назву «Державна кондитерська фабрика № 1, колишня Ейнем», а в 1922 р. перейменована в «Червоний Жовтень», хоча ще кілька років після цього в дужках завжди додавалося «Колишній. Ейнем» – настільки велика була популярність торгової марки і цінувалася якість виробів.

Історія кондитерської фабрики «Ейнем» тісним чином пов'язана з Кримом. Адже загальновідомо, що підприємливі німці дуже добре розбиралися в ринковій кон'юнктурі. Вони усвідомлювали необхідність освоювати нові ринки, розширювати асортимент. Саме тому для Ю. Ф. Гейса стало актуальним звернення уваги на можливості кримської економіки, а особливо садівництва. Крім того, до 80-х рр. XIX ст. весь південь вже був покритий мережею залізниць, динамічно розвивалися порти, – така транспортна інфраструктура забезпечувала поліпшення перевезення, можливості якнайшвидшої доставки в центр швидкокопсувної продукції. У зазначений період у Криму спостерігалася тенденція до зростання кісточкових насаджень: черешень, вишень, слив та абрикосів [5, с. 299].

Усе перелічене дозволяло, на думку Юлія Федоровича Гейса, розраховувати на вигідне капіталовкладення. Тим більше, що до 80-х рр. XIX ст. на півострові вже функціонувало консервне підприємство, головного конкурента «Ейнем», товариства братів «Абрикосових». Тому Ю. Ф. Гейс 1880 р. взяв в оренду поблизу Сімферополя на р. Салгір приміщення, в яких була можливість виготовляти глазуровані фрукти і компоти під торговим знаком фірми «Ейнем» [6, арк. 4.]. Прибутковість підприємства, наявність сировинної бази та робочої сили, а також підтримка з боку місцевої влади переконали підприємця Ю. Ф. Гейса вкладати гроші в розвиток консервної промисловості Криму.

Вже 11 жовтня 1883 р. він набув в особисту власність фруктовий сад на р. Салгір, поблизу міста Сімферополя, площею 2 дес. 120 кв. саж. До свого продажу земля належала вдові поручика Надії Тимофіївни Чабовської. 11 травня 1887 р. земельну ділянку разом з кам'яним двоповерховим будинком і службовими приміщеннями, а також іншими угіддями Ю. Ф. Гейс продав товариству «Ейнем». Угоду від імені підприємства уклали директори Ю. Ю. Гейс і К. Ф. Профет. Ціна склала 17 тис. 800 крб. сріблом [3, арк. 1–2].

У наступні роки керівники підприємства продовжували розширювати територію виробничих потужностей за рахунок купівлі сусідніх земель. Наприклад, 5 лютого 1897 р. товариство «Ейнем» придбало у вдови статського радника Терези Федорівни Гасгаген і дворянки Софії Федорівни Гюбнер земельну ділянку на правій стороні р. Салгір площею 1690 кв. саж. за 3 тис. 380 крб. сріблом. Раніше ця

земля належала відомому кримському лікарю Федору Мюльгаузену, яку він купив, коли переїздив до Криму в 1819 р. [3, арк. 11–12].

Придбавши земельну ділянку в Сімферополі, Ю. Ф. Гейс звернувся в Таврійське губернське правління за дозволом на відкриття парової цукеркової фабрики. 19 грудня 1883 р. він отримав на це право, що дозволило розпочати будівництво підприємства в 1884 р. [7, арк. 199].

Головною спеціалізацією нового заводу, на відміну від Московської фабрики, стало виготовлення глазурованих фруктів, консервів і компотів [8], а також різного варення, пюре, цукатів. Спеціально для їх виробництва на підприємстві було збудовано чотири цехи: фруктовий, компотний, томатний і паяльний (для закриття в бляшані банки готової продукції) [9, арк. 39].

Більш повну картину щодо асортименту продукції можна отримати з аналізу реклами підприємства, розміщеної у Пам'ятній книжці Таврійської губернії на 1915 р. У ній зазначалося, що всі бажаючі мали можливість придбати на Сімферопольській фабриці товариства «Ейнем» продукцію добірної якості нового врожаю: глазуровані фрукти, компоти і пюре томати в різних упаковках. Підприємцям, які займалися виготовленням кондитерської продукції, пропонувалося замовляти неглазуровані фрукти в 5, 10 і 15-ти фунтових ящиках; фрукти в сиропі в 1 і 2-х пудових бочечках; пюре абрикосове в 1, 2, 8, і 16-х фунтових жерстяних бочечках. Крім того, в асортименті були натуральні фруктові сиропи без будь-яких домішок у 5 і 10-ти пудових бочечках. Також мешканці Сімферополя і Криму мали можливість замовити на Сімферопольській фабриці продукцію Товариства «Ейнем», виготовлену на підприємстві в Москві, а саме каву, какао, шоколад і печиво до чаю [10].

У період 1905–1908 рр. на кримському підприємстві вироблялися компоти з абрикоса, ренклоду, персика, мірабелі, груші, черешні білої, черешні рожевої, вишні анадольської, сливи, кизилу і навіть ананаса. Пюре виготовляли з абрикоса, айви, сливи, ренклоду, кизилу [11]. За цей період на підприємстві в Сімферополі було виготовлено також фрукти цукат, фрукти диня в ящиках, фрукти кавуни в ящиках, айва, яблука, фрукти апельсини в ящиках, фрукти лимони, фрукти абрикоси в бочках, фрукти ренклоди, фрукти вишня іспанка, черешня біла і рожева в бочках, сливи та груші в бочках, мірабель в бочках і бляшанках, помаранчі в бочках і бляшанках, фрукти винна ягода в бочках і бляшанках [11].

Зазначена продукція збувалася в основному в таких містах як Москва, Санкт-Петербург, Київ, Рига, Ревель, Одеса, а також спрямовувалася на фабрику «Ейнем» в Москві. Наприклад, за період 1905–1908 рр. виключно на головне підприємство з Криму було доставлено наступну продукцію, перелік якої розміщений в таблиці.

Таблиця 1. Перелік продукції Сімферопольської фабрики товариства «Ейнем», доставленої на підприємство до Москви в період 1905–1908 рр. [11].

Найменування виготовленої продукції	роки		
	1905–1906	1906–1907	1907–1908
мармелад у бочках	783 пуд.	378 пуд.	516 пуд.
груша в спирті	10 пуд.		13 пуд.
вишня андольська в спирті	46 пуд.		9 пуд.
абрикос у спирті	10 пуд.	27 пуд.	16 пуд.
виноград у спирті	21 пуд.	38 пуд.	10 пуд.
фрукти померанці в спирті	5 пуд.	12 пуд.	10 пуд.
варення з вишні анадольської	144 пуд.		309 пуд.
варення з кизилу	62 пуд.	153 пуд.	

Аналіз зазначеного в таблиці асортименту дозволяє стверджувати, що продукція, яка виготовлялася на фабриці в Сімферополі, відправлялася до Москви з метою подальшої її переробки і виготовлення різних видів цукерок, мармеладу тощо. Різні дані по роках пов'язані передусім з природно-кліматичними особливостями Криму (посухи, весняні заморозки), а також хворобами дерев і кущів.

Масштаби діяльності підприємства в Криму можна простежити не лише на прикладі асортименту виготовленої продукції, а й кількості задіяних на виробництві працівників, обсягах виробництва та сумі прибутку.

Згідно звіту Сімферопольського поліцеймейстера від 20 липня 1885 р. у сезон весна-літо на підприємстві працювало 6 майстрів і від 10 до 100 чорноробів, переважно жінки [6, арк. 4]. У 1887 р. на фабриці в Сімферополі були задіяні 46 робітників [12, арк. 191 (зв.)], в 1889 р. – 31 особа, з них 25 жінок [13, арк. 14–15], в 1891 р. нараховувалося 45 осіб [14, арк. 7 (зв)], в 1909 р. – 93 [8], а напередодні революційних подій 1917–1920 рр. значилося до 400 робітників [15, арк. 172]. Динаміка зміни чисельності трудящих залежала від урожайності та переробних можливостей фабрики. Саме збільшення продуктивних потужностей, зростання ринків скупки сировини та продажу продукції пояснює збільшення чисельності найманих працівників на підприємстві на початку ХХ ст. Також, 400 осіб напередодні 1917 р. пов'язано з включенням в це число сезонних робітників, яких набирали для обробки великих партій фруктів, які надходили на підприємство у червні-вересні.

Слід зазначити, що в Сімферополі, як і в Москві, створювалися всі необхідні умови для забезпечення нормальних умов праці. Для сезонних робітників діяв безкоштовний гуртожиток – в 1891 р. в ньому могло проживати 11 осіб [14, арк. 7 (зв)].

З кожним працівником на підприємстві укладався спеціальний контракт. У ньому регулювалися умови праці, її оплати та відпочинку.

Зокрема було встановлено, що кожен робітник протягом перших 6 днів перебував на випробувальному терміні. Протягом цього часу працівник мав право в будь-який час залишити роботу без попередження, а керівник фабрики міг звільнити випробуваного з виплатою зароблених грошей за час роботи. По закінченню випробувального терміну на робітника заводилася спеціальна розрахункова книга, в якій закріплювалися умови найму і заробітна плата. Наприклад, до його обов'язків належало: беззаперечно підкорятися всім законним вимогам своїх керівників (за грубість і зухвалість передбачалося звільнення); дотримуватися підвищеної обережності підчас поводження з вогнем та обладнанням фабрики; утримувати в чистоті ввірені їм верстати та інструменти. Крім обов'язків на робітників поширювалися й різні заборони. Зокрема, їм не дозволялося раніше сигналу про припинення роботи самовільно залишати робоче місце; порушувати тишу шумом, криком, лайкою; влаштовувати ігри на гроші; курити у невстановлених місцях; приносити хмільні напої; з'являтися в нетверезому вигляді; входити без дозволу в приміщення, де він не перебував на службі; ремонтувати й чистити механізми на ходу. Природно, що зазначені заборони були пов'язані з елементарними правилами безпеки, дотримання яких знижувало рівень травматизму та інших нещасних випадків на виробництві.

Дисципліна на підприємстві підтримувалася, насамперед, системою штрафів (за порушення правил внутрішнього розпорядку стягувався штраф у розмірі 1 крб. (у той час коли заробітна плата простого робітника на фабриці складала близько 25 крб.), за запізнення на роботу накладався штраф від 15 до 50 коп.).

У розрахунковій книзі закріплювався час праці. Робочий день на підприємстві в період з 1 червня по 15 жовтня починався 6 ½ ранку і закінчувався о 18 вечора, а по суботах і напередодні великих релігійних свят скорочувався час праці на одну годину. Передбачалася лише одна обідня перерва з 12 до 13 ½. У період з 15 жовтня по 1 червня робочий день був скорочений на одну годину. Вихідними днями, перш за все, були неділі та великі релігійні свята.

Понаднормові години допускалися, якщо швидкопсувні фрукти та овочі доставлялися на фабрику в такій кількості, що їх неможливо було переробити до звичайної години закінчення роботи на підприємстві. За таких умов робітники отримували додаткову плату [16].

У 1885 р. прибуток підприємства склав близько 50 000 крб. [6, арк. 4]. У 1887 р. на фабриці в Сімферополі виготовили продукції на 83 500 крб. Ця сума зокрема складалася: від продажу фруктових цукерок у розмірі 3 000 пудів заробили 75 000 крб.; варення фруктове та ягідне желе дали 500 пудів на рік і підприємство виручило – 7 500 крб. У 1887 р. виготовили 500 пудів сиропу на суму 1000 руб. на рік. [12, арк. 181 (зв)].

У 1889 р. фабрика товариства «Ейнем» виготовила фруктів сушених у розмірі 700 пуд., томатів 630 пуд. і різних консервів – 400 пуд. Всього підприємству вдалося виручити 29 000 крб. [13, арк. 14–15]. У 1909 р. на фабриці виготовили продукції на 211 000 крб. [8]. Отже, за більш ніж двадцятирічне існування фабрики в Сімферополі намітилася динаміка росту її прибутковості. Нажаль, початок війни в 1914 р. негативно позначився на розвитку підприємства. У січні 1918 р. зазначалося, що за період 1914–1917 рр. фабрика змушена була щорічно скорочувати обсяги переробки. Якщо в 1914–1916 рр. це було пов'язано з антинімецькою політикою держави, то в 1917 р. виникли збої через відсутність поставок цукру і жерсті, а також нестабільну роботу транспорту. У результаті підприємство обмежалося переробкою невеликої кількості томатів і працювало лише протягом 6 тижнів, а решту часу не діяло [17].

Керівництво кримської фабрики в роки Першої світової війни брало активну участь у наданні допомоги державі. Наприклад, товариство «Ейнем» 8 грудня 1915 р. надало безоплатно у розпорядження Сімферопольського міського військово-промислового комітету жерстяночну і столярну майстерню з усіма інструментами, приладами і машинами для виконання комітетом військових замовлень на строк до 1 січня 1917 р. [18, арк. 4].

Сімферопольське відділення фабрики «Ейнем» займалося і благодійною діяльністю. Протягом багатьох років виплачувалися щорічні пожертвування на користь місцевого євангелічного училища в розмірі 25 крб. Серед інших прикладів слід назвати допомогу, надану в 1916 р. «Товариству допомоги бідним полякам» – 15 крб., усі жінки, які пропрацювали на фабриці до лютого, на честь Великодня отримали допомогу в розмірі 389 крб. [19, арк. 80–125].

У підсумку слід зазначити, що фабрика товариства «Ейнем», яка діяла в Криму протягом 1884–1918 рр., відіграла значну роль у розвитку переробної промисловості регіону, стимулювала якісне зростання фруктових садів кримських долин, популяризувала півострів серед жителів Російської імперії. Професіоналізм німців-керівників призвів до того, що продукція, яка виготовлялася на фабриці товариства «Ейнем» в Сімферополі, мала високу якість на початку ХХ ст. і з успіхом конкурувала на внутрішніх ринках Російської імперії.

Список використаної літератури

1. **Михалкова О.** С золотой головой на плечах / О. Михалкова // Родина. – 2007. – № 1. – С. 83–84. 2. **"ЭЙНЕМ"** с 1851 года Товарищество паровой фабрики шоколада, конфет и печений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kudvic.ru/gallery_12/ 3. **Державний архів** в Автономній республіці Крим (далі ДААРК), ф. 99, оп. 1, спр. 1. 4. **Указатель действующих в империи акционерных предприятий** / [под общ. ред. В. А. Дмитриева-Мамонова]. – СПб. : Тип.

И. Гольдберга, 1903. – 2007 с. 5. **Россия:** Полное географическое описание нашего Отечества / [под ред. П. П. Семёнов-Тян-Шанский]. – СПб., 1899– . – Т. 14. – 1910. – 982 с. 6. ДААРК, ф. 27, оп. 13, спр. 8036. 7. ДААРК, ф. 27, оп. 13, спр. 1695. 8. **Фабрично-заводские предприятия Российской империи** / [сост. Л. К. Езиоранский]. – СПб. : Торговый дом А. Сорока, 1909. – 1143 с. 9. ДААРК, ф. 99, оп. 1, спр. 46. 10. **Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г.** – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1915. – 392 с. 11. ДААРК, ф. 99, оп. 1, спр. 14. 12. ДААРК, ф. 197, оп. 1, спр. 445. 13. ДААРК, ф. 197, оп. 1 спр. 464. 14. ДААРК, ф. 197, оп. 1, спр. 478. 15. ДААРК, ф. Р-1932, оп. 1, спр. 12. 16. ДААРК, ф. 99, оп. 1, спр. 78. 17. ДААРК, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 119. 18. ДААРК, ф. 99, оп. 1, спр. 43. 19. ДААРК, ф. 99, оп. 1, спр. 46.

Задерейчук І. П. Історія розвитку переробної галузі Криму у дорадянський період на прикладі консервної фабрики товариства «Ейнем»

У статті аналізуються питання, пов'язані з історією створення та діяльності в Криму у дорадянський період переробної промисловості. Дана проблематика вивчена на прикладі консервної фабрики товариства «Ейнем».

Розкрито історію заснування підприємства в Російській імперії та особливості відкриття його відділення на півострові. Окремо охарактеризовано асортимент продукції, зазначені основні ринки її збуту. Показано, що головна спеціалізація підприємства зводилася до виробництва компотів, варення та фруктових сиропів.

У статті вивчено умови праці найманих робітників на консервному заводі в Сімферополі. Окремо досліджено приклади благодійної діяльності підприємства в період його функціонування в регіоні. Зроблено висновок, що заснована консервна фабрика товариства «Ейнем» внесла неоціненний вклад у розвиток кримської економіки, сприяла росту плідівництва у регіоні.

Ключові слова: етнічні німці, товариство «Ейнем», історія промисловості Криму.

Задерейчук И. А. История перерабатывающей отрасли Крыма в досоветский период на примере консервной фабрики товарищества «Эйнем»

В статье анализируются вопросы, связанные с историей создания и деятельностью в Крыму в досоветский период перерабатывающей промышленности. Данная проблематика изучена на примере консервной фабрики товарищества «Эйнем».

Раскрыта история основания предприятия в Российской империи и особенности открытия его отделения на полуострове. Отдельно охарактеризован ассортимент выпускаемой продукции, указаны основные рынки ее сбыта. Показано, что главная специализация

предприятия сводилась к производству компотов, варенья и фруктовых сиропов.

В статье изучены условия труда наемных рабочих на консервном заводе в Симферополе. Отдельно исследованы примеры благотворительной деятельности предприятия в период его функционирования в регионе. Сделан вывод о том, что действовавшая в Крыму фабрика товарищества «Эйнем» внесла неоценимый вклад в развитие крымской экономики, стимулировала рост плодоводства.

Ключевые слова: этнические немцы, товарищество «Эйнем», история промышленности Крыма.

Zadereichuk I. A. The History of Processing Branch of Crimea in pre-Soviet Period on the Example of "Ainem" Company Cannery

The questions connected to the history of creation and activities of processing branch in Crimea in pre-Soviet period are analyzed here. Given problems are studied on the example of "Ainem" company cannery. The history of enterprise creation in Russian Empire and peculiarities of the opening of its Crimean department are revealed.

Range of products is characterized separately and the main markets of their sale are pointed out. It is shown that the principal specialization of this enterprise was directed on production of compotes, jam and spirit fruits, and also processing of tomatoes. Factors influenced the volumes of produced output (weather conditions, political changes, etc.) are analyzed.

The labour conditions of hired workers at Simferopol cannery are studied in the article. The dynamics of changes of workers numbers during 20 years period of enterprise activity is traced.

The volumes of productivity and received profit are studied. The examples of philanthropic activity of the enterprise during its activity in the region are separately researched.

The conclusion is made that the "Ainem" company cannery acted in Crimea did its invaluable bit into Crimean economy development and stimulated fruit-growing. The production of the "Ainem" company cannery at Simpheropol was of high quality and at early XX century successfully compete with such a products of other canneries in home markets of the Russian Empire.

Key words: ethnic Germans, "Ainem" company, history of Crimean industry.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент: к. філос. н., доц. Дунаєвський С. С.

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

М. М. Зеркаль

**ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКИ КООРДИНУЮЧИХ,
ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІВ
ЕТНОМЕНШИН УКРАЇНИ ДО ПРОБЛЕМ ОСВІТИ
(1991 – 2012 рр.)**

Важлива роль в ієрархії національно-культурних товариств належала координуючим та представницьким органам. В Україні нагромаджений досвід їх діяльності, в тому числі і в галузі освіти етноспільнот. Протягом 1990-х років відповідними етносами було утворено Меджліс (1991 р.), Єврейську раду (1992 р.), Фолькскрат (1996 р.). Ці органи, попри проблеми легалізації українським законодавством, сприяли формуванню нового типу етнічного самоврядування, в якому поєднувалися риси територіальної та національно-культурної автономії.

На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем освіти, пов'язаних з забезпеченням етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл.

Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення і удосконалення змісту освіти, діяльність громадських формувань по організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

Без перебільшення можемо констатувати, що в найбільшій мірі співпраця між органами держави і громадськими організаціями етноменшин розвивалася саме в галузі освіти. Форми взаємодії були достатньо прості – у відповідь на запит і ініціативу окремих етнічних товариств чи етнічних груп державні органи надавали фінансову допомогу і організаційні сприяння. Держава створювала умови для соціального інвестування.

В 1992 р. Меджлісом кримськотатарського народу була ухвалена Програма навчання кримськотатарських студентів у вузах Туреччини. В

1997 р. уряд Туреччини ввів програму TCS (випробування в тюркських республіках) – тести для абітурієнтів, бажаючих здобувати освіту в Туреччині. Далі ті, хто успішно їх складав, направлялись на навчання на вісім місяців до підготовчого інституту по вивченню турецької мови (TOMER). Після цього слухачі розподілялись до вузів для проходження підготовки по спеціальностях, які були обрані. Щорічно урядом Туреччини виділялося 45 квот кращим випускникам кримськотатарських шкіл. Навчання було безкоштовним. В 2000 р. в Туреччині навчалося 309 студентів і 11 аспірантів з АР Крим. За сім років дії програми випускниками турецьких вузів стало 33 фахівці. Міністерство вищої освіти Туреччини щорічно відбирало п'ять кращих випускників з України для навчання в аспірантурі. За минулі роки мали місце і труднощі, зокрема з працевлаштуванням випускників турецьких вузів. Не вирішувалося питання між Туреччиною і Україною про визнання дипломів. Випускники турецьких вузів були фаховими спеціалістами, вільно володіли турецькою, англійською, кримськотатарською, російською мовами [3].

Меджліс приділяв увагу формуванню низки спеціальних недержавних організацій, які відстоювали, в тому числі, і освітні права кримських татар. Однією з таких була Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Мааріфчі», зареєстрована в 1996 р. як громадська, недержавна організація. Вона стала однією з небагатьох в Україні структур, яка відстоювала інтереси освіти. До неї увійшли вчителі, працівники дошкільних і позашкільних установ, викладачі професійних училищ і вузів; діячі науки, культури і мистецтва; особи, що займались просвітницькою діяльністю; представники установ і організацій, що співпрацювали з освітніми закладами. Мета організації – скоординувати зусилля зацікавленої громадськості в справі відродження, розвитку і становлення освіти кримських татар в єдиній системі освіти АР Крим. Серед завдань – сприяння державним структурам освіти по реалізації «Концепції освіти на рідній мові АР Крим»; надання необхідної допомоги в підготовці наукової, технічної і творчої інтелігенції, спеціалістів вищої кваліфікації; сприяння оволодінню молоді основами національно-традиційної і загальної культури, формування світогляду шляхом використання самобутньої етнопедагогіки і нових загальноосвітніх технологій; створення толерантної аури стосунків етносів; соціальний захист працівників освіти, учнівської молоді; участь у роботі наукових, методичних семінарів, конференцій, нарад в сфері освіти і культури [1, с. 20].

«Мааріфчі» сприяла відкриттю шкіл із кримськотатарською мовою навчання, надавала допомогу в науково-методичному забезпеченні освітньо-виховного процесу в навчальних закладах із кримськотатарською мовою навчання. В програмі асоціації серед напрямків діяльності визначалися: сприяння розвитку рідної мови й писемності на землі предків у Криму, виховання кримськотатарської

молоді на основі традиції народної педагогіки та підготовка її до продуктивної роботи й активного життя в сучасному суспільстві, підвищення її інтелектуального потенціалу, сприяння в підготовці народних кадрів [7]. Завдяки сприянню «Маарифчі» у вищих навчальних закладах Туреччини здобували освіту або пройшли навчання кілька сотень студентів і десятки аспірантів. В 2006 р. Міністерство народної освіти Туреччини виділило 40 місць для безкоштовного навчання кримськотатарської молоді в дев'яти державних ВНЗ країни. В 2007 р. в Туреччині навчалось 250 студентів [7].

«Маарифчі» з 1997 р. традиційно проводить щорічний республіканський конкурс «Відмінник-учитель». Видавала газету «Маариф ишлери» («Справи освіти» – як додаток до газети «Ян'и Донья» («Новий світ»)).

Асоціація ініціювала створення в структурі Міністерства освіти й науки Криму управління освіти кримськотатарською мовою та лабораторії освіти кримськотатарською мовою при Кримському республіканському інституті післядипломної підготовки кадрів [7].

Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» крім того, що сприяла відкриттю кримськотатарських шкіл і класів, видавала вчительську газету «Маариф ишлери» («Справи освіти»), педагогічний журнал «Тасиль» («Освіта»). З 1999 р. газета виходила як додаток до газети «Яньи донья», а з січня 2006 р. вона почала видаватися як окремий орган. Газета «Маариф ишлери» висвітлювала актуальні проблеми освіти кримських татар, публікувала інформацію Міністерства освіти і науки України та Криму, Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти (КРІППО), пропагувала передовий педагогічний досвід учителів, висвітлювала життя кримськотатарських шкіл та їх діяльність. Нова рубрика в газеті «Уроки вчителя Сейрана Усеїнова» – це чудові сторінки живого розмовного уроку в сім'ї. В рубриці «Наша енциклопедія» розповідалося про історію освіти кримськотатарського народу та багато іншого.

Навчально-методичний журнал «Тасиль» видавався з 2001 р. і швидко став настільним навчально-методичним підручником для педагогічних працівників. Спочатку цей журнал створювався за підтримки фонду проекту на прохання учителів та викладачів вищих навчальних закладів, працівників дитячих садків і бібліотек, випуск цього журналу був продовжений.

Фольксрат німців України, сформований Першим Всеукраїнським з'їздом німців, як центральний постійно діючий представницький орган, мав низку повноважень, у тому числі розробляти і контролювати виконання програм відродження (включаючи і освітні). В кінці 1996 р. фольксрат на своєму засіданні затвердив Програму організації освіти і розвитку системи безперервної освіти дітей і молоді німців України та 1997 р. На її виконання були розроблені і прийняті проекти: «Центр безперервної освіти німців в Україні «Bildung», «Центр дитячого

відпочинку і культурно-освітньої роботи» [2, с. 167]. Виконуючи Програму створення і розвитку системи німецької безперервної освіти в Україні, було реалізовано проект «Німецька гімназія в м. Донецьку», що включав створення дитячого садка з навчанням за Вальдорфською методикою, середньої школи з німецькою мовою викладання та закладу професійної освіти.

Після Першого з'їзду німців України Фолькскрат займався розбудовою структурних ланок. Діяв на основі «Положення про Фолькскрат». Фолькскрат діяв на основі Конституції, законів України та зазначеного Положення. На першому засіданні, яке відбулося 28 лютого – 1 березня 1997 р., були обговорені питання: діяльності форштанду Фолькскрату після Першого з'їзду німців України; Проекти Фолькскрату в галузі освіти, історії, культури, роботи з молоддю, виробничої практики і професійної освіти; узгодження відносин ландратів і Фолькскрату. З доповідями виступили Г. Гроут, В. Батицький, О. Дингес, О. Ноллендорф, О. Гетц, В. Пауль. Окремо слід сказати про схвалені на засіданні Тези політичної платформи Фолькскрату. Вони мали на меті зміцнити політичний авторитет органу серед владних структур України й Німеччини, а також декларувати його рішучі кроки у справі національного відродження. У преамбулі документа відзначалося, що «в умовах нових демократичних можливостей суверенної України її німецьке населення досягло в 1996 р. максимального рівня громадської самоорганізації, яка відповідає визначенню національно-культурної автономії».

У період між засіданнями Фолькскрату його діяльність також була досить насиченою і багатоманітною. Однією з форм роботи став прийом офіційних делегацій головою та його заступниками. Члени Фолькскрату брали участь у загальнодержавних акціях: урочистих зборах з нагоди знаменних подій, «круглих столах», конференціях, колоквиумах з проблем етнонаціональної політики, в офіційних зустрічах керівництва України й ФРН. Регулярними стали зустрічі та консультації в посольстві Німеччини в Україні. У серпні 1998 р. за ініціативою Фолькскрату та ВТН «Відергебурт» були проведені Дні національної скорботи німців України. Заходи пройшли по всіх регіонах держави, у Києві відбулися збори.

Однак аналіз діяльності і форштанду, і Фолькскрату свідчить, що протягом 1996–1999 рр. в їх роботі стався поступовий спад. Навіть побіжний погляд на шпальти газети «Deutscher Німецький Канал» дозволяє помітити, що інформація про ці вищі представницькі органи Фолькскрату, нерегулярно проводились і засідання форштанду. Керівництво пояснювало це відсутністю фінансування з боку Німеччини.

Підготовка до других річних зборів Фолькскрату в грудні 1999 р. виявила протистояння серед його членів, неузгодженість у діях з ВТН «Відергебурт». Опозиція, до якої ввійшли три заступники голови Фолькскрату – В. Пауль, В. Самойленко і О. Гетц, вимагала провести збори Фолькскрату під гаслом «Вотум довіри форштанду». Вони

сподівалися на офіційне висловлення недовіри Г. Гроту. Останній був переконаний, що опозиція діє за вказівкою комерційних структур, які прагнуть зруйнувати всю систему громадської самоорганізації й безконтрольно збагачуватися за рахунок кредитів та допомоги з Німеччини.

При Єврейській раді України працювала комісія з питань освіти, яка, насамперед, займалася збереженням та розвитком мови ідиш. У рамках діяльності цієї комісії було проведено кілька конференцій, семінарів, нарад з питань вивчення мови ідиш, як рідної мови українських євреїв. Також велася робота по обов'язковому вивченню мови ідиш у школах з єврейською мовою навчання. Ці питання неодноразово піднімалися в Комісії з мовних питань при Президенті України в Міністерстві освіти України.

Єврейська Рада мала свої представництва в усіх областях України. Упродовж діяльності Єврейська Рада, разом із Товариством єврейської культури України як своєю частиною, стала членом Європейського Єврейського конгресу та Європейської ради єврейських громад. Крім того, вони спільно здійснювали програму увічнення пам'яті жертв фашизму. При Раді створено фонди «Пам'ять Бабиного Яру» та «Пам'ять Холокосту», які працювали над увічненням пам'яті євреїв, загиблих на території України. Приділяли увагу збереження рідної мови. В 2002 р. за їх ініціативи був проведений «круглий стіл» «Збережемо мови ідиш та сучасний стан європейської культури в Україні» [4, с. 286].

На загальноукраїнському рівні вагому роль у захисті освітніх інтересів етносів відігравали професійні організації. Наприклад, інтереси росіян перш за все відстоювали ті, що об'єднували мовознавців – Асоціація вчителів російської мови і літератури, Українська асоціація викладачів російської мови та літератури.

Окремі Асоціації національно-культурних товариств у своєму складі мали Центри, групи, організації, які опікалися професійними питаннями. Важливу роль у діяльності Асоціації єврейських організацій відігравав Центр єврейської освіти, який опікався наданням методичної допомоги викладачам івриту, єврейської історії, традиції та літератури.

Таким чином, координуючі, представницькі та професійні органи самоорганізації етносів України проводили різні напрямки освітньої роботи: вносили пропозиції щодо розбудови етнічного освітнього простору до органів державної влади всіх рівнів; розробляли освітні стратегії та програми; дбали про розширення мережі навчальних закладів; здійснювали різні форми міжнародної співпраці. В майбутньому їх роль має лише зростати та знаходити нові форми втілення в практичній діяльності місцевих органів державної влади та самоврядування.

Список використаної літератури

1. **Ассоциация** Крымскотатарских работников образования «Маарифчи» // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 20.
2. **Васильчук В. М.** Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004 – 341 с.
3. Седвапова Э. Образование в Турции: проблемы и перспективы / Эльмас Седвапова // Авдет. – 2000. – 26 жовтня.
4. **Лойко Л. І.** Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія / Л. І. Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – 633 с.
5. **Поточний** архів Фолькрату. 1996 // Постанови.
6. **Поточний** архів Фолькрату. 1996 // Тези політичної платформи.
7. **Центр** інформації та документації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimeatau.org.ua>
8. **Мовна** ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
9. **Мовчан О.** Формування міжнаціональної та міжетнічної толерантності в учнівському та студентському середовищі / О. Мовчан // Національна злагода: спільне минуле-спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедії етносів України). – К., 2002. – С. 95–98.
10. **Наказ** Міністерства освіти про затвердження галузевої програми про поліпшення вивчення української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/files/normative/2012-11-20/1431/nmo1288.doc
11. **Стан** та проблем реалізації державної мовної політики у системі освіти для національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua
12. **Указ** Президента «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7618.html>
13. **Ющук І. П.** Державна мова і освіти національних меншин / І. П. Ющук // Відродження. Часопис. – 1997. – № 3. – С. 5–7.

Зеркаль М. М. Історичні трансформації політики координуючих, представницьких та професійних органів етноменшин України до проблем освіти (1991 – 2012 рр.)

Досліджується місце і роль освіти етноменшин в діяльності координуючих, представницьких та професійних органів етноменшин. Визначена їхня роль у розвитку полікультурних традицій виховання, створенні ефективних педагогіко-технологічних і методичних засобів навчання у початкових, середніх та вищих навчальних закладах України впродовж 1990–2000 – х років.

Окрему увагу у статті приділено діяльності органів етноспільнот – Меджлісу (1991 р.), Єврейської ради (1992 р.), Фолькрату (1996 р.), які сприяли формуванню нового типу етнічного самоврядування, що поєднувало риси територіальної та національно-культурної автономії.

Доводиться, що представницькі та професійні органи самоорганізації етносів України проводили різні напрямки освітньої роботи: розробляли освітні стратегії та програми; дбали про розширення

мережі навчальних закладів; здійснювали різні форми міжнародної співпраці.

Ключові слова: освіта, етнос, освітній проект, навчальні заклади.

Зеркаль Н. Н. Исторические трансформации политики координирующих, представительских и профессиональных органов этноменьшинств Украины в проблемах образования (1991 – 2012 гг.)

Исследуется место и роль образования этноменьшинств в деятельности координирующих, представительских и профессиональных органов этноменьшинств. Определена их роль в развитии поликультурных традиций воспитания, создании эффективных педагогико-технологических и методических средств обучения в начальных, средних и высших учебных заведениях Украины на протяжении 1991–2012 годов.

Отдельное внимание в статье уделено деятельности органов этнических сообществ – Меджлиса (1991 г.), Еврейского совета (1992 г.), Фольксрата (1996 г.), которые способствовали формированию нового типа этнического самоуправления, объединявшего черты территориальной и национально-культурной автономии.

Доказывается, что представительские и профессиональные органы самоорганизации этносов Украины проводили разные направления образовательной работы: разрабатывали образовательные стратегии и программы; заботились о расширении сети учебных заведений; осуществляли разные формы международного сотрудничества.

Ключевые слова: образование, этнос, образовательный проект, учебные заведения.

Zerkal M. M. Historical Transformations of Policy of Coordinative, Representative and Professional Bodies of Ukrainian Ethnic Minorities in Education Problems (1991–2012)

The place and role of Ethnic Minorities' education in Coordinative, Representative and Professional Bodies of Ukrainian Ethnic Minorities are examined in the article.

The role of these Bodies in the development of multicultural traditions of education, creation of effective pedagogical technological and methodological means of education in elementary schools, secondary schools and institutes of higher education during 1990–2000-s are determined.

The particular attention is paid to the activity of ethnical communities – Majlis (1991), Jewish Council of Ukraine (1992), and German People's Council (1996). The activity of these Bodies favoured the development of new type of ethnic self-government. This one combines the features of territorial and national-cultural autonomy.

The author is in opinion that German NGOs have demonstrated the most successful work in creating the school system from kindergartens to full secondary education in their native German.

Also is analyzed the activity of Jewish organizations in Ukraine since the acquisition of independence, focused on providing of easy emigration of ethnic Jews to their historical homeland.

It is argued that Coordinative, Representative and Professional Bodies of Ukrainian Ethnic Minorities conducted vast variety of educational work like teaching strategies and programs creation, educational institutions network extension, diverse forms of international cooperation implementation.

Key words: education, ethnos, educational project, educational institutions.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент: к. іст. н., доц. Хрящевська Л. С.

УДК 94 = (477) «08/09»

О. В. Краснікова

**ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ХОЗАРСЬКИМ
КАГАНАТОМ У ІХ – Х СТОЛІТТЯХ**

Дослідження етноісторичних процесів, що відбувалися на території Східної Європи протягом доби раннього середньовіччя, об'єктивно має комплексний характер, тобто воно має здійснюватися з урахуванням тих чинників, від яких значною мірою залежали зміни у внутрішній соціальній і економічній ситуації, яка існувала у країнах названого регіону Європейського континенту, а також у розвитку державно-політичного устрою та зовнішніх економічних інтересів цих країн. Зважаючи на те, що найбільш могутніми державними утвореннями Східної Європи визначеної історичної доби були Київська Русь та Хозарський каганат, політичні відносини між ними значною мірою визначали історичні долі інших етнічних спільностей цього регіону у ІХ–Х століттях. Саме у цьому полягає актуальність теми даного дослідження.

Належить відзначити, що проблематика політичних відносин між згаданими державними утвореннями присутня у докладних дослідженнях з історії як Київської Русі [14; 17; 24], так і Хозарського каганату [5; 13; 16]. Втім, дана проблематика у цих наукових творах являє собою складову загального аналізу етноісторичного розвитку названих країн. Навіть деякі розвідки, які за своєю назвою мали б містити у собі аналіз саме політичних відносин між Київською Руссю та Хозарським каганатом, за змістом присвячені, головним чином, іншій проблематиці [20]. Тому метою даного дослідження є аналіз русько-хозарських політичних зв'язків як самодостатнього чинника, що значною мірою впливав на етноісторичний розвиток країн Східної Європи.

Хозарський каганат як наймогутніше державне утворення Східної Європи був створений в результаті великих завоювань хозарів у Східній Європі, що тривали з середини VII до середини VIII століття. До складу цього державного утворення увійшли землі Нижнього Поволжя, Прикавказзя, Приазов'я, Нижнього і Середнього Подоння, степова смуга Дністро-Донського межиріччя, а також Кримський півострів, за винятком Південно-Західного Криму. Отже, Хозарський каганат являв собою гетерогенну за етнічним складом населення державу, у межах якої доцільно визначити дві категорії адміністративних утворень, а саме залюднену власне хозарами «корінну» Хозарію, до складу якої входили Нижнє Поволжя, степи Західного Прикаспію та Східного Прикавказзя [20, с. 82–85], і решта території даної держави, на якій мешкали урго-тюркські та іраномовні етнічні спільності, у переважній більшості кочові.

Отже, друга категорія адміністративних утворень являла собою володіння Хозарського каганату, зверхність над якими обмежувалася лише стягненням хозарами данини з їх населення. Що стосується суспільних і господарських відносин, що існували у цих володіннях, то вони були позбавлені втручання з боку хозарів [12, с. 64; 18, с. 55].

Щодо подніпровських слов'ян, то в часи великих хозарських завоювань вони пробували поза межами політичного впливу з боку державного утворення хозарів. Навпаки, розгром хозарами у середині VII століття болгарських орд, що кочували у степах Дніпро-Донського межиріччя [26, с. 60–61; 1, с. 172], сприяли колонізації сіверськими слов'янами земель Верхнього Подінців'я та лісостепової зони, що простягалася на схід до ріки Дон. Слов'янська колонізація земель Середнього Подоння була припинена лише вторгненням племінних угруповань аланів, які відійшли до даного регіону із Центрального Прикавказзя під тиском арабів [5, с. 193–194, 227; 31, р. 207–208]. Докорінна зміна в політиці Хозарського каганату щодо слов'ян Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя відбулася десь на початку другої половини VIII століття. При цьому доцільно відзначити, що на об'єкт хозарської експансії перетворилися землі, прилеглі до Дніпровського та до Волзького торговельних шляхів, які залюднювали племінні угруповання полян, сіверян, радимичів, та в'ятичів. Тому, на нашу думку, належить сприймати за обгрунтоване міркування деяких дослідників, які вважають, що дана історична подія була спричинена зростанням значення названих торговельних шляхів маршрутів у розвитку економічних зв'язків між європейськими країнами і Арабським халіфатом та Візантійською імперією. При цьому звертається увага на те, що Арабський халіфат являв собою імпортера хутр, а Середнє Подніпров'я було провідним центром експорту цього товару [13, с. 189–210; 15, с. 91]. Залежність згаданих слов'янських племінних угруповань від Хозарського каганату була обмежена сплатою ними данини в натуральній формі, а саме, згідно з повідомленням київського літопису від 859 року, в розмірі однієї хуτροвої шкірці білого горностая від окремої слов'янської оселі [10, с. 10–14, 38; 8, с. 61–62].

У зв'язку з викладеним постає питання про ступінь впливу хозарської зверхності на ті етноісторичні процеси, які відбувалися на землях подніпровських слов'ян протягом визначеної нами історичної доби. Адже саме в ті часи у Середньому Подніпров'ї активно розвивався процес державотворення, який завершився об'єднанням у 882 році норманським конунгом Олафом під своєю владою земель Середнього Подніпров'я і наближених до Фінської затоки Балтійського моря володінь норманських конунгів у землях ільменських слов'ян, та проголошення названим правителем Києва столицею Руської держави [10, с. 13]. Дійсно, у соціально-політичному устрої Полянської землі ще під середину V століття, тобто значно раніше, ніж у інших регіонах мешкання слов'ян Східної Європи, відбулися розпад родоплемінної

структури суспільного ладу і формування надплеменних інституцій, а саме княжої влади, військової дружинної організації і управлінських установ. Показником активності процесу державотворення у Середньому Подніпров'ї було швидке перетворення заснованого князем Києм міста Києва на торгівельно-економічний та політичний центр протодержавного утворення русів, що формувалося протягом VI–VIII століть [19, с. 94; 21, с. 20–21; 22, с. 67–68], і на яке поширилася назва «Русь» [126, с. 190; 30, с. 127].

У першій половині IX століття спостерігається зростання зовнішньої політичної активності Руського середньодніпровського державного утворення. Згідно з повідомленнями візантійських писемних документів, саме тоді відбулися вторгнення військових формувань русів у володіння Візантійської імперії, розташовані у Криму та на півострові Мала Азія [4, с. 1–305; 11, с. 312–331]. Згадана військово-політична активність була зумовлена прагненням забезпечити можливість безперешкодного транспортування руських товарів до басейну Егейського моря [36, р. 64–70]. Від тієї самої історичної доби походить найдавніша звістка про політичні відносини Київської держави з Хозарським каганатом. Вона подана у датованому 839 роком повідомленні про відвідування посольством, вирядженим правителем народу «rhos», що має титул «chacanus», резиденції візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.). Це повідомлення міститься в каролінгському писемному документі першої половини IX століття, що має назву «Бертинські аннали» [27, с. 434]. На думку дослідників, до складу «Руського каганату», столицею якого було місто Київ, входили союзи племен полян та сіверян, а зрештою також і древляни. [23, с. 39]. На засадах аналізу локалізації території мешкання русів / Rusos /, поданого у написаному під 963 рік єпископом Кремонським Ліутпрандом творі «Antapodosis» [32, I, 11], виявлено, що цей територіальний простір співпадає з розташуванням п'яти головних земель княжої України-Русі, а саме Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, Волині та Галичини [25, с. 3]. Щодо зовнішнього політичного стану даного державного утворення, то насамперед доцільно звернути увагу на таку обставину, що правитель русів мав стародавній тюркський титул «хакан». Згадана обставина є свідченням певного впливу Хозарського каганату на державну організацію Руської держави. Однак, цей титул означав повновладного верховного правителя, але аж ніяк не васала [33, с. 495]. До того ж, сам факт вирядження правителем русів посольства до резиденції візантійського імператора є свідченням того, що Руська держава наприкінці 30-х років IX століття являла собою незалежне від Хозарського каганату державне утворення, яке прагнуло самостійно визначити свою зовнішню політику, зокрема налагодити економічні та політичні взаємини з Візантією у відповідності зі своїми власними зовнішніми інтересами.

На нашу думку, скасування зверхності Хозарського каганату в Середньому Подніпров'ї являло собою один із наслідків тих подій, які відбувалися в названому державному утворенні в першій третині IX століття. Мається на увазі запровадження правителем хозарів Обадією поміж 799 та 809 роками юдаїзму в якості державної релігії замість стародавніх тюркських язичницьких вірувань [34, с. 384]. Спонукальним мотивом для здійснення даної релігійної реформи була невідповідність цих вірувань державно-політичному устрою Хозарського каганату: адже вони відображували стародавній родоплемінний суспільний устрій, що ґрунтувався на певній ізольованості окремих племен стародавніх тюрків [7, с. 148–149]. Однак релігійна реформа Обадії спричинила посилення опору з боку родового панства, що являло собою носія традицій родоплемінної замкненості, і тому рішуче відмовилося визнати юдаїзм у якості своєї релігії. Цей опір зумовив двадцятирічну виснажливу громадянську війну на території «корінної» Хозарії. Перемогу над повстанцями уряд Хозарського каганату був спроможний отримати лише за допомогою ворожих хозарам тюркських кочових орд гузів і печенігів. Становище Хозарського каганату ускладнилося у зв'язку з тим, що після придушення повстання родового панства кочовища названих кочівників залишилися на території «корінної» Хозарії, яка збезлюдилася після масового знищення там хозарського населення [1, с. 323–324]. Розглянуті події відобразитися на характері взаємин між центральною владою Хозарського каганату та її васалами, а саме з тими його володіннями, де мешкало іноетнічне населення, яке дотримувалося інших релігійних вірувань. Зокрема, вже у 40-х роках IX століття хозарська зверхність була фактично скасована у гірських районах Східного Кавказу, і, разом з цим, значно посилилася Кавказька Аланія. У Східному Приазов'ї з-під зверхності держави хозарів вийшли угро-тюрки, відомі як «чорні болгари». Тією ситуацією, що виникла під середину IX століття у Прикубанні та на Східному Кавказі, скористалася Візантійська імперія, яка почала використовувати кавказьких аланів та «чорних болгар» для ослаблення позицій Хозарського каганату в названих регіонах. Серед християнського населення кримських володінь цієї держави посилювалися сепаратистські настрої і прагнення приєднатися до Візантійської імперії. Зокрема, під час громадянської війни у «корінній» Хозарії до складу володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму увійшла Кримська Готія [1, с. 324–330]. До того ж, на володіння Хозарського каганату в залюдненому аланами Середньому Подонні почали здійснювати напади збройні загони печенігів [9, с. 52–64, 182]. Отже, імовірно є те, що саме у розглянутій військово-політичній ситуації здобув незалежність і «Руський каганат».

Втім, згідно з повідомленням київського літопису, у 862 році, тобто на час прибуття до Києва Аскольда і Діра, що були посланцями норманського конунга Рюрика, мешканці цього міста являли собою безвладне населення, з якого хозари стягували данину [10, с. 12]. Отже,

виявляється, що між 839 і 862 роком у Середньому Подніпров'ї відбулися політичні зміни, які мали наслідком відновлення зверхності хозарів у цьому регіоні. Імовірно є те, що дана подія була спричинена опануванням протягом 822–836 років степової смуги Дніпро-Дунайського межиріччя кочовими племенами мадярів, які після того підпали під зверхність Хозарського каганату [30, с. 26–27]. Виявлено, що одразу ж після цієї події мадяри почали здійснювати напади на слов'янські землі, прилеглі до території, де знаходилися кочовища мадярів. Висловлено міркування, що дані напади відбувалися за дорученнями правителів Хозарського каганату, і саме ці кочові орди були залучені до справи відновлення хозарської зверхності у Середньому Подніпров'ї [3, с. 45, 47]. Ми вважаємо, що протягом часу, який тривав від кінця 30-х років до прибуття Аскольда і Діра до Києва, державне утворення русів у Середньому Подніпров'ї продовжувало своє існування, а хозарська зверхність обмежувалася в цьому регіоні лише стягуванням данини. На користь цього міркування свідчить той факт, що за два роки до прибуття до Києва Аскольда і Діра, тобто у 860 році, відбулася військова експедиція збройних сил русів проти Візантійської імперії, яка, згідно з повідомленням патріарха Фотія, була здійснена могутньою державою, де на думку дослідників, мала існувати сильна централізована влада [35, с. 178; 36, с. 64–70].

Тому заслуговує на увагу міркування, що Аскольд і Дір являли собою нащадків Кия і останніми представниками стародавньої слов'янської династії [24, с. 46]. Дійсно, вони діяли у Києві як незалежні правителі, але аж ніяк не васали Рюрика. Скасувавши зверхність Хозарського каганату в Середньому Подніпров'ї, Аскольд і Дір у 866 році очолили ще одну військову експедицію русів проти Візантійської імперії. Щодо Хозарського каганату, то він уже був неспроможний запобігти ані скасуванню своєї зверхності у Середньому Подніпров'ї, ані відновленню в Київській державі влади нащадків «хакана русів», згаданого у «Бертинських анналах». Розглянуті події свідчать про те, що політична перевага у Середньому Подніпров'ї на визначений час остаточно перейшла від Хозарського каганату до норманських ставлеників, а у 882 році відбулося захоплення київського престолу представником норманської династії правителів Руської держави, конунгом Олафом [10, с. 13].

Розглянуті події являли собою початок нового етапу в політичних відносинах Київської Русі з Хозарським каганатом, сутність якого відображена у листі, написаному в середині X століття хозарським хаканом Юсіфом бен Аароном іспанському єврею Хасдаю ібн Шафруту. У цьому писемному документі повідомляється, що войовничий народ русів є небезпечним для Хозарії, яка боронить від нього мусульманський світ [20, с. 86]. Дійсно, об'єднавши під своєю владою землі полян та ільменських словенів, конунг Олаф у 883 році поширив свою зверхність на слов'янську етнічну спільність древлян, у наступному році до складу

володінь цього правителя увійшли сіверяни, а ще через рік – радимичі [10, с. 13–14; 5, с. 187, 193, 200]. Через чотири роки після остаточної втрати Хозарським каганатом своєї зверхності над подніпровськими слов'янами відбулося вторгнення у степову смугу Західного Приазов'я і Північного Причорномор'я кочових орд печенігів [28, с. 257–326], які витиснули із Дніпро-Дунайського межиріччя підлеглих хозарам мадярів [30, с. 33–34; 29, р. 283–292], і на початку 90-х років IX століття опанували степовий територіальний простір, який на південному заході сягав Нижнього Подунав'я. Внаслідок цього західні кордони Хозарського каганату були обмежені рікою Дон, тобто віддалені від Середнього Подніпров'я на схід.

На початку правління у Києві конунга Інгвора (912–945 рр.), а саме з 913 або з 914 року, військові дружини Київської Русі використовували територію Хозарського каганату для здійснення збройних вторгнень у прикаспійські мусульманські володіння [6, с. 382–386]. Руйнування цими дружинами ринків, до яких пролягали торгівельні маршрути через територію Хозарського каганату, суперечило інтересам даного державного утворення, економіка якого значною мірою залежала від транзитної торгівлі. Втім, у цих умовах правитель хозарів провадив двоїсту і нерішучу політику відносно руських воїнів: він прийняв дарунки від тих дружинників, що поверталися на Русь після походу 913 / 914 року, після чого дозволив військовим формуванням мешканців мусульманських і християнських торгівельних колоній столиці своєї держави здійснити збройний напад на русів, попередивши, однак, останніх про вирядження проти них мусульмансько-християнського війська [2, с. 370–371]. Отже, не маючи можливостей для боротьби з Київською державою власними силами і бажаючи запобігти ускладнень у відносинах з останньою, влада Хозарського каганату прагнула захистити прикаспійські ринки від руйнування за допомогою військової сили, до якої вона не була причетною.

Однак вторгнення збройних сил Київської держави через територію Хозарського каганату, що відбулися у першій половині IX століття, не вирішили задачу оволодіння мусульманськими ринками Західного та Південного Прикаспію. При цьому виявилось, що головною завадою у реалізації даної задачі було існування Хозарського каганату, який контролював південно-східну ланку Волзького торгівельного шляху, а отже і вихід із ріки Волги у Каспійське море. Тому на час правління великого князя Святослава Ігоровича (945–972 рр.) на пріоритетний напрям військово-політичної активності Київської держави перетворилася боротьба за встановлення контролю над Волго-Каспійським торгівельним шляхом через знищення Хозарського каганату. Отже, саме економічні потреби Київської держави визначили подальшу історичну долю державного утворення хозарів [1, с. 429]. В результаті військових експедицій збройних сил Київської Русі на чолі зі

Святославом Ігоровичем, що відбулися у 965 та у 969 роках, Хозарський каганат припинив своє існування.

Таким чином, аналіз політичних відносин Київської Русі з Хозарським каганатом протягом IX–X століть надає нам підставу для наступних висновків: 1. Запровадження хозарської зверхності над племінними утвореннями подніпровських слов'ян було спричинене суто економічними чинниками, а саме значністю у міжнародній торгівлі Волзького річкового шляху, яким експортні товари, зокрема хутра, із земель подніпровських слов'ян територією Хозарського каганату постачалися до володінь Арабського халіфату; 2. Зверхність Хозарського каганату в Подніпров'ї обмежувалася стягуванням данини, і не впливала на розвиток етноісторичних процесів, що відбувалися протягом досліджуваної історичної доби на територіях, залюднених слов'янами Східної Європи; 3. В цих умовах у Середньому Подніпров'ї відбувався процес державотворення, внаслідок чого у 30-х роках IX століття уже існувало Руське державне утворення, яке здійснювало спроби самостійної реалізації своїх зовнішніх економічних і політичних інтересів у взаєминах з Візантійською імперією; 4. Разом з цим, з початку IX століття відбувався поступовий занепад Хозарського каганату. Тому, незважаючи на тимчасове відновлення своєї зверхності у Середньому Подніпров'ї, назване державне утворення було неспроможним запобігти поширенню на Середнє Подніпров'я зверхності норманів і виникненню Київської держави, очолюваної норманською династією. 5. Показником зростання могутності Київської держави у першій половині X століття було посилення її військової активності в мусульманських областях Західного і Південного Прикаспію з метою оволодіння їхніми ринками, Втім, саме існування Хозарського каганату, що перебував у стані занепаду, являло собою перешкоду в реалізації цієї мети; 6. Дана обставина спричинила у 60-х роках IX століття військові експедиції збройних сил Київської держави проти Хозарського каганату, які завершилися цілковитим розгромом і припиненням існування держави хозарів. Наслідком цієї події було перетворення Київської Русі на наймогутніше державне утворення Східної Європи.

Список використаної літератури

1. **Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Л. : Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с. 2. **Бейлис В. М.** Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история» / Бейлис Владимир Михайлович. – М., 1963. – 897, 24, 5 с. 3. **Бережинский В. Г.** Войны славян и Киевской Руси с мадьярами / В. Г. Бережинский; [отв. ред. А. Н. Уткин; рец. А. П. Моця, Е. В. Черненко]. – К. : Украинский ин-т военной истории, 2002. – 122 с., 34 с. илл. 4. **Василевский В.** Жития святых Георгия Амастридского и Стефана Сурожского / В. Василевский // *Летопись занятий*

Археологической комиссии. – СПб., 1893– . – Т. 9 – С. 1–305.

5. **Грушевський М.** Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах / М. Грушевський; [ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст.)]. – К. : Наукова думка, 1991– . – Т. I: До початку XI віка. – 1991. – 736 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

6. **Дорн Б. А.** Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на побережья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – СПб. : Имп. АН, 1875. – № 1. – IV, LVI, 718 с., 2 л. карт, илл.

7. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М. : Восточная литература, 1962– . – Т. I : Горган и Поволжье в IX–X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 278 с.

8. **Каштанов С. М.** Еще раз о характере дани в IX веке / С. М. Каштанов // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред. А. В. Подосинов]. – М. : Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 61–62.

9. **Константин** Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – [изд. 2-е, испр.]. – М. : Наука, 1991. – 494 с.

10. **Літопис** Руський за Іпатським списком / [відп. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця]. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 590 с.

11. **Липшиц Е. Э.** О походе Руси на Византию ранее 842 года / Е. Э. Липшиц // Исторические записки. – Т. 26. – М. : Наука, 1948. – С. 312–331.

12. **Минорский В. Ф.** История Ширвана и Дербенда IX–X веков / В. Ф. Минорский; [отв. ред. А. А. Али-Заде]. – М. : Восточная литература, 1963. – 265, 34 с.

13. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; [ред. М. А. Васильев]. – М. : Наука, 1990. – 263 с.

14. **Новосельцев А. П.** Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин; [ред. В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин]. – М. : Наука, 1965. – 476 с.

15. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто; [гл. ред. В. П. Шушарин]. – М. : Наука, 1968. – 472 с.

16. **Плетнева С. А.** Хазары / С. А. Плетнева; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – [Изд. 2-е]. – М. : Наука, 1986. – 89, [3] с.

17. **Пріцак** Омелян. Походження Русі / Омелян Пріцак; [відп. ред. Олекса Мишанич]. – К. : Обереги, 1997– . – Т. I: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). 1997. – 1074 с. (Київська бібліотека українського письменства. Студії. – Том 2); Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – 2003. – 1304 с.

18. **Путешествие** Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131 – 1153 годы) / [публ. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта]. – М. : Наука; Главная редакция восточной литературы, 1971. – 136 с.

19. **Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков; [ред. Н. П. Бобрик, Л. С. Кручинина]. – М. : Наука, 1982. – 590 с., 4 . илл, карт. (Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева).

20. **Рыбаков Б. А.** Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б. А. Рыбаков //

Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – М.: АН СССР, 1952. – С. 76–88. 21. **Рычка В. М.** Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В. М. Рычка; [отв. ред. И. Ф. Котляр]. – К.: Наукова думка, 1988. – 119 с. 22. **Толочко П. П.** Историко-географічні передумови виникнення Києва / П. П. Толочко // Український історико-географічний збірник / [відп. ред. І. О. Гуржій, секр. редкол. О. В. Молодчиков]. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 60–70. 23. **Толочко П. П.** В поисках загадочного Русского каганата / П. П. Толочко // Київ і Русь: [Вибрані твори. 1995–2008 pp.] / [ред. Н. Д. Дроботько]. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – С. 29–39. 24. **Толочко П.** Київська Русь / Петро Толочко; [ред. М. Т. Максименко]. – К.: Абрис, 1996. – 358 с. 25. **Федака Сергій.** Землі і міста княжої України-Русі / Сергій Федака; [гол. ред. Л. О. Ільченко; рец. В. Є. Задорожний, М. М. Вегеш]. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. – 132 с. 26. **Чичуров И. С.** Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий / И. С. Чичуров // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М.: Наука, 1980. – 215 с. 27. **Annales Bertiniani** // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925– . – Tomus 1. – P. 419–515. 28. **Fehér G.** Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert / von G. Fehér // Studia slavica. – Budapest: Academia Scientiarum Hungarica, 1955– . – T. 5. – S. 257–326. 29. **Györffy G.** Sur la question de l'établissement des Pethénegues en Europe / par G. Györffy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972– . – T. 25. – P. 283–292. 30. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; [pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954)]. – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – T. I. – 383, XIV s. 31. **Liber** expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djábir al-Beládsori, quem e codice Leidensi et codice Mysei Britannici / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1866. – IX, 128, 519 p. 32. **Liutprandi.** Antapodosis // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925– . – Tomus III. – P. 273–339. 33. **Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. 34. **Mayer A.**

Halévy. Le problème des khazares. Contribution à l'histoire de l'expansion religieuse de Byzance / par A. Mayer // Actes IV Congrès international des études byzantines. – Vol. 9. – // Известия на българското археологическо дружество. – София: Издателство «Държавна Печатница», 1935. – P. 382–386. 35. **Photii** epistolae / [per Richardum Montacutum latine reddita et notis subiande illustratae]. – Lugduni : Roger Daniel, 1661. – 8, 393, 10 p. 36. **Vasiliev A. A.** The Russian Attack on Constantinople in 860 / A. A. Vasiliev. – Cambridge, Massachusetts: Medieval academy of America, 1946. – XII, 245 p.

Краснікова О. В. Політичні відносини Київської Русі з Хозарським каганатом у IX – X століттях

У статті здійснено аналіз еволюції характеру політичних відносин між Київською Руссю і Хозарським каганатом протягом IX–X ст. Виявлено, що зверхність Хозарського каганату в Подніпров'ї обмежувалася лише стягуванням данини. В цих умовах у Середньому Подніпров'ї відбувався процес державотворення, внаслідок чого у 30-х рр. IX ст. там уже існувало Руське державне утворення.

З початку IX ст. відбувався поступовий занепад Хозарського каганату, і тому дана держава у 60-х – на поч. 80-х років цього століття була неспроможною запобігти поширенню на Середнє Подніпров'я зверхності норманів і виникненню незалежної від Хозарського каганату Київської держави, яка у першій половині X ст. збільшила військову активність у східному напрямі її зовнішньої політики.

Боротьба за володіння Волзько-Каспійським торгівельним шляхом завершилася цілковитим розгромом Хозарського каганату збройними силами Київської Русі і перетворенням останньої на наймогутнішу державу Східної Європи.

Ключові слова: Хозарський каганат, подніпровські слов'яни, хозарська зверхність, державотворення, Київська держава, занепад, військово-політична активність, нормани, династія.

Краснікова О. В. Политические отношения Киевской Руси с Хазарским каганатом в IX – X столетиях

Статья содержит анализ эволюции политических отношений между Киевской Русью и Хазарским каганатом на протяжении IX–X вв. Выявлено, что зависимость днепровских славян от Хазарского каганата ограничивалась выплатой дани хазарам. Поэтому в Среднем Поднепровье происходил процесс создания государства, и в 30-х годах IX в. там уже существовало Русское государственное образование.

С начала IX в. происходил процесс постепенного ослабления Хазарского каганата, вследствие чего это государственное образование в 60-х – начале 80-х годов этого века не смогло помешать распространению на Среднее Поднепровье власти норманнов и созданию независимого Киевского государства, которое в первой половине X в.

увеличило военную активность на восточном направлении своей внешней политики.

Борьба за обладание Волжско-Каспийским торговым путем завершилась полным разгромом Хазарского каганата вооруженными силами Киевской Руси и превращением последней в наиболее могучее государство Восточной Европы.

Ключевые слова: Хазарский каганат, днепровские славяне, хазарское владычество, создание государства, Киевская держава, упадок, военно-политическая активность, норманны, династия.

Krasnikova O. V. Political Relations of Kievan Russia with Khazar Khanate in IX – X Centuries

The article contains the analysis of evolution of political relations between Kievan Russia and Khazar Khaganate during IX – X centuries. It is revealed, that the dependence of the Dnieper Slavs from the Khazar Khaganate was limited to the payment of tribute to the Khazars. That is why the process of creating of state took place in the Middle Dnieper, and in the 30s of the IX century Russian public formation had already existed there. From the beginning of the IX century, there was a process of gradual weakening of Khazar Khaganate, in consequence of creating of state in the 60s – early 80s of that century was not able to prevent the spread of the Norman's authorities on the Middle Dnieper and establishment of an independent Kievan state, which in the first half of the X century intensified military activity on the Eastern dimension of its foreign policy. In particular attacks of naval units of Kievan Russia on the littoral possession of Arab Caliphate, which began during the reign of King Ingvor in Kiev (912–945), marked the beginning of the struggle for the possession of the Volga-Caspian trade route. But Caspian expeditions of Russian armies did not achieve their goal, and it became clear that the main obstacle in the realization of the purpose of this struggle was the existence of Khazar Khaganate. That is why as the result of two victorious military campaigns of the armed forces of Kievan Russia in the Middle and Lower Volga region, which were taken in 965 and 969 years under the leadership of Prince Svyatoslav Igorevich, Khazar Khaganate was defeated and ceased to exist. This historical event was the result of the conversion of Kievan Russia to the most powerful state in Eastern Europe.

Key words: Khazar Khaganate, the Dnieper Slavs, Khazar domination, establishment of the state, Kiev state, decline, military-political activity, the Normans, dynasty.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Климов А. О.

УДК 327 (091)(477) «19»

О. В. Кульчицька

Д. З. МАНУЇЛЬСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ОСОБИСТОСТІ

Творцями історії завжди були відомі особистості. Проте, окремі з них, особливо якщо жили й творили в радянські часи, згадуються лише у зв'язку з визначними датами з нагоди народження чи смерті. Такої участі не оминув і Д. З. Мануїльський, людина, яка докладала зусиль у міру своїх можливостей для виведення Української РСР на міжнародну арену та її визнання міжнародною спільнотою. Тому сучасним політикам, дипломатам, науковцям і звичайним пересічним громадянам слід оцінювати окремих постатей не за ідеологічними підходами чи модними науковими віяннями, а за тим, який внесок здійснила людина в розвиток власної держави, відкинувши різноманітні кліше та умовності та вимірюючи постать за її особистісними та професійними якостями.

На жаль, постать Д. З. Мануїльського залишається недостатньо вивченою. Лише в радянські часи до різноманітних аспектів його життєвого шляху були прикуті погляди дослідників. Так, серед ґрунтовних праць радянської доби, щоправда не позбавлених ідеологічних нашарувань, але насичених багатим фактичним матеріалом, слід виділити роботи Б. М. Зав'ялова [1] та Л. О. Суярка [2; 3]. Останній автор показує його як відомого революціонера, дипломата та вченого, оцінюючи внесок Дмитра Захаровича на дипломатичному терені.

На сучасному етапі існують загальні праці [4] та поодинокі публікації, де постать Д. З. Мануїльського згадується в контексті діяльності Української РСР в Організації Об'єднаних Націй [5; 6]. У них науковці, намагаючись об'єктивно охарактеризувати постать Д. З. Мануїльського, відзначили його вагомий внесок у діяльності ООН.

Таким чином, недостатнє вивчення цієї постаті дало підставу автору звернутися до особистісних якостей Д. З. Мануїльського, що і стало метою даної статті.

Народився Д. З. Мануїльський 3 жовтня 1883 р. у селі Святець Кременецького повіту Волинської губернії в сім'ї волосного писаря з селян. Потяг до навчання привів його до Петербургу, на філологічний факультет університету, де він включився в роботу соціал-демократичних гуртків. Революційна діяльність початку ХХ ст. вплинула на формування його особистості як політика, дозволила опанувати французьку мову в Сорбоні (навчався на юридичному факультеті) та певною мірою викристалізувала його майбутню кар'єру.

Після надання союзним республікам 1 лютого 1944 р. повноважень у галузі зовнішніх зносин, Д. З. Мануїльський з 12 липня

1944 р. до 10 червня 1952 р. очолював НКЗС (МЗС) УРСР, а з 1946 р. виконував повноваження міністра закордонних справ УРСР.

Перебуваючи на конференції у Сан-Франциско у травні 1945 р., Д. Мануїльський, як очільник української делегації, проявляв здібності організатора та генератора ідей, оскільки 14 травня 1945 р. делегація УРСР внесла пропозицію включити до Статуту ООН статтю про те, що ця організація повинна сприяти розв'язанню міжнародних економічних, соціальних і культурних проблем, боротися за поважання людських прав та основних свобод для людей незалежно від раси, статі, мови, релігії. Згодом це положення з невеликими змінами увійшло до статті 55 Статуту ООН.

Крім того, українська делегація долучилась до обговорення другого пункту статті 2 головного документа ООН, де зазначалось, що члени організації повинні сумлінно виконувати всі зобов'язання, взяті на себе згідно зі Статутом. Під час обговорення питання про відповідальність за вчинення агресії виразник УРСР заявив, що держава, винна в агресивних діях, після врегулювання конфлікту мусить повністю відшкодувати збитки, заподіяні її діями [1, с. 205–206].

7 червня 1945 р. Д. З. Мануїльський, як голова Комітету № 1 Першої Комісії ООН, оголосив представникам преси, що очолюваний ним Комітет одностайно, під аплодисменти учасників конференції офіційно ухвалив термін «Об'єднані Нації» як найменування міжнародної організації, тому що, на його думку, він за своєю сутністю пов'язаний з боротьбою за певні принципи, а саме ті, за які повинна боротися Організація.

Зазначимо, що існували й інші пропозиції. Окремі держави пропонували змінити назву міжнародної організації на «Світову Спілку» (Куба), «Юридичну Асоціацію Об'єднаних Націй» (Еквадор), «Постійний Союз Націй» (Мексика), «Асоційовані Нації» (Венесуела), «Спілку Націй» (Панама), «Співдружність Націй» (Уругвай). Д. З. Мануїльський від імені української делегації заявив, що і у воєнний, і післявоєнний періоди, принципи, які об'єднали народи, і завдання міжнародної організації залишаються незмінними. Тому й немає потреби змінювати назву «Організація Об'єднаних Націй» [7, с. 38–39].

Як представник Української РСР та учасник перших засідань Генеральної Асамблеї – головного дорадчого органу ООН, – Д. Мануїльський завжди демонстрував талант українського дипломата, обстоюючи власну точку зору, чим завоював авторитет серед світової спільноти. Один з його сучасників, тодішній представник посольства СРСР у Лондоні А. Роцин, у своїх спогадах дав йому таку характеристику: «делегацію Української РСР очолював динамічний, активний і невтомний у роботі Нарком закордонних справ Д. Мануїльський. Уже немолодий, з сивою чуприною, він заражав невичерпним оптимізмом, тримався вільно, з гідністю. Добре знання

французької мови давало йому можливість брати активну участь у полеміці з обговорюваних питань» [8, с. 127].

Він володів тим шармом дипломата, який дозволяв розташувати до себе політиків світу, викликав довіру і повагу. Вже на першій конференції у Сан-Франциско під час однієї з бесід Д. З. Мануїльського з представником Австралії Еветом останній заявив, що, вірогідно, після конференції постане питання про обмін дипломатичними представниками УРСР з іншими державами, і що він, Евет, охоче надішле представника Австралії до Києва.

Цей факт спілкування говорив про те, що окремі держави сприйняли Українську Радянську Республіку, як рівну серед рівних, і готові були до налагодження дипломатичних відносин з нею [9, арк. 41].

Наголосимо, що преамбулу, цілі та принципи діяльності ООН, зафіксовані в Статуті, розроблялися під керівництвом Д. З. Мануїльського. Свій підпис під Статутом, головним документом ООН, від імені Радянської України поставив саме він, а це означало що УРСР серед 50 держав-засновниць ООН також долучалась до обговорення проблем міжнародної спільноти.

Безумовно, його виступи з трибуни Генеральної Асамблеї не йшли в розріз з офіційною політикою СРСР, але Дмитро Захарович завжди підкреслював свою приналежність до української делегації, постійно звертав увагу зібрання, на те, що пропозиції або голосування за ті чи інші поправки лунали саме від Радянської України. При цьому його промови були наповнені такими словосполученнями, як «український народ», ми, «українці», «наша українська делегація».

Оцінюючи діяльність українців на конференції у Сан-Франциско, він підкреслив: «Наша українська делегація активно сприяла успіху створення організації безпеки... Ми маємо право пишатися тим, що перші кроки нашої української держави на міжнародній арені присвячені справі миру» [3, с. 129]. Таким чином, речник УРСР наголосив світовій спільноті на тому, що існує окремий український народ, який визнає тільки миролюбну політику.

Так, наприклад, на другому засіданні Генеральної Асамблеї, що відбулося 11 січня 1946 р., він виступив з пропозицією щодо прийняття тимчасових правил процедури Генеральної Асамблеї ООН (гл. 1, розд. 9). Його поправка стосувалася попереднього обговорення кандидатури, а згодом її утвердження, чи відхилення шляхом відкритого голосування.

Виступаючи французькою мовою, Д. Мануїльський зазначив, що відповідно до 73 процедури, яка передбачала таємне голосування, доцільно було б встановити іншу процедуру, яка б дозволила спочатку обговорювати питання, а потім переходити до голосування і запропонував до правила 73 наступні слова: «Однак, кожна кандидатура повинна бути висунута на засіданні і обговорена, перш ніж буде запропоноване голосування, за виключенням випадків, коли Асамблея одногосно вирішить провести вибори шляхом одноставного

схвалення». На думку Д. Мануїльського, така поправка дозволила б особам, обраним на відповідні посади, користуватись загальною довірою Асамблеї.

Слід зазначити, що поправку Д. Мануїльського підтримав Е. Кордель, представник від Югославії, мотивуючи тим, що публічне виставлення кандидатур забезпечить правильну процедуру виборів, оскільки представники будуть голосувати за кандидатів, стосовно яких вони будуть володіти достатньою інформацією, а тому таке голосування буде більш свідомим.

Не зважаючи на відхилення поправки, запропонованої Д. Мануїльським, цю подію не слід розглядати, як особисту невдачу. Навпаки, представники міжнародної спільноти засвідчили йому свою повагу, обравши того ж дня на третьому засіданні головою Першого комітету, що був найбільш важливий, оскільки вирішував проблеми безпеки. А той факт, що його очолив делегат України, стало проявом визнання великої ролі Української Республіки в справі забезпечення перемоги у Другій світовій війні [8, с. 124]. До інших комітетів увійшли найрізноманітніші представники держав світу. Так, Другий комітет очолив Вацлав Кондерський (Польща), Третій комітет – Пітер Фрезер (Нова Зеландія), Четвертий Комітет – Роберт Макіхен (Уругвай), П'ятий – Фарис Ель-Хурі (Сирія), Шостий – Роберт Хименес (Панама). Згідно з правилом 32, голови 6 головних комітетів входять до складу Генерального комітету. Таким чином, Українська РСР в особі Д. Мануїльського також увійшла до складу Генерального комітету [10, с. 46].

Доступні та переконливі промови Д. З. Мануїльського завжди сприймалися із зацікавленістю не тільки представниками держав-співзасновниць ООН, а й журналістами, та найближчим його оточенням. Петро Кравчук, який у свій час висвітлював події, пов'язані з участю української делегації в засіданнях Генеральної Асамблеї ООН в «Українському житті», у спогадах відзначив талант оратора у Дмитра Захаровича. З цього приводу він написав наступне: «Вистачило бути кілька днів на сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, щоб побачити таку картину: коли виступав з промовою керівник делегації Української РСР Дмитро Мануїльський, то зал засідання був заповнений делегатами, а пресова галерея – кореспондентами. Всі вони прислуховувались до його мови.

Перебуваючи тиждень між кореспондентами на засіданні Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, мені доводилося чути такі розмови журналістів: «Коли говорить український міністр – Мануїльський?» Або: «Завтра говорить Мануїльський – не пропусти нагоди» [11, с. 52–53].

Прикладом переконливості дипломатичного слова Дмитра Захаровича свідчать не тільки виступи з трибуни Генеральної Асамблеї, а й промови в Раді Безпеки.

У 1946 р. там серйозно постало так зване «грецьке питання», що виникло на Балканах і потребувало негайного вирішення. Серед ініціаторів розгляду цієї проблеми була і делегація УРСР, від імені якої Д. З. Мануїльський прагнув довести право народів на мирне існування.

Зокрема його виступ в Раді Безпеки 4 вересня 1946 р. свідчив про переконливу позицію Українського дипломата стосовно непорушності державних кордонів та вирішення конфліктів, що виникали на етнічному ґрунті, мирним шляхом.

«Історія вчить тому, зазначав Дмитро Захарович, що держави, які претендують на чужі території, завжди виступають ініціаторами прикордонних інцидентів та військової метушні, а держави, які боронять цілісність своєї території, докладають зусилля для того, аби не дати провокаторам війни ніякого приводу для здійснення агресивних планів останніх». Розглядаючи конфлікт, що склався на грецько-албанському кордоні як небезпечний, Д. З. Мануїльський звернувся з пропозицією до Ради Безпеки від імені уряду УРСР вжити негайних заходів, щоб покласти край ситуації, як такій, що загрожує миру і безпеці, і потрапляє в силу цього під дію ст. 34 і 35 Статуту Об'єднаних Націй¹. Наприкінці виступу він зазначив: «Ми не маємо сумніву у тому, що світова демократична спільнота підтримає точку зору уряду УРСР в цьому важливому і серйозному питанні» [12, арк. 32, 49].

Є підстави вважати, що його промови певною мірою вплинули на проект резолюції Ради Безпеки, оскільки в ньому пропонувалось вжити заходи до негайної ліквідації провокаційних дій агресивних елементів на греко-албанському кордоні, по-друге, припинити з боку Греції воєнні дії з Албанією, по-третє, припинити переслідування у Греції національних меншин, по-четверте, залишити на контролі Ради Безпеки дане питання, поки держави не виконають запропонованих рекомендацій [13, арк. 15].

Характерними ознаками промов Д. З. Мануїльського були простота, зрозумілість та переконливість, наявність аргументів і фактів, які водночас, наче перлами, перепліталися дотепними висловлюваннями. Іноді від Мануїльського, обмеженого часом виступу, можна було почути і таке: «Якби Рада Безпеки дозволила мені говорити, я міг би навести масу матеріалу, якого я маю дві валізи» [14, арк. 48–49].

---

¹ Стаття 34. Рада Безпеки уповноважує розслідувати будь-який конфлікт або іншу ситуацію, яка може призвести до міжнародних непорозумінь або викликати конфлікт, для з'ясування визначення того, чи не може продовження цього конфлікту, або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки.

Стаття 35. 1. Будь-який член Організації може довести про будь-який конфлікт або ситуацію відповідно до ст. 34 до відома Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї.

2. Держава, яка не є членом Організації, може довести до відома Ради Безпеки, або Генеральної Асамблеї про будь-яку суперечку, в якій вона є стороною, яка візьме на себе заздалегідь по відношенню до цієї суперечки обов'язки мирного її вирішення, передбаченого чинним Статутом.

3. Вирішення Генеральною Асамблеєю справ, про які доведено до її відома на підставі даної статті, відбувається з урахуванням положень статей 11 та 12.

Д. З. Мануїльського завжди турбували питання урегулювання військових конфліктів та право народів на мирне існування. Одним із прикладів такої ситуації слід вважати розгляд листа голови української делегації від 21 січня 1946 р., поданого на ім'я Голови Ради Безпеки стосовно індонезійського питання. Дмитру Захаровичу надали слово для усної заяви, в якій він звернув увагу на те, що відповідно до ст. 34 Статуту, становище, в якому опинилася Індонезія, може розглядатися, як таке, що загрожує підтримці миру і безпеки. Було звернуто увагу на те, що японські війська, які з 9 березня 1942 р. окупували країну, 17 серпня 1945 р. повинні були підтримувати порядок до приходу британських військ. Натомість проти мирного населення були використані танки та артилерія. Однак поява британських військ у країні проблеми не вирішила, оскільки збройні сутички продовжувалися. Тому така ситуація, на думку Д. З. Мануїльського, суперечила ст. 73 Статуту ООН і загальноприйнятому принципу Об'єднаних Націй, згідно з яким будь-який народ, діючи на демократичних засадах, вибирає форму правління, відповідну його бажанням. Саме тому Д. З. Мануїльський пропонував встановити комісію із розслідування даних обставин [15, с. 93].

Найбільш активне служіння справі миру Д. З. Мануїльський присвятив з 1945 по 1949 рр. Так, у 1946 р. він очолював делегацію УРСР на Паризькій мирній конференції, на якій остаточно закріплювалася у міжнародно-правовому відношенні лінія радянсько-румунського кордону, в тому числі приєднання Бессарабії та Північної Буковини.

Без його участі не обійшлося й підписання мирних договорів з Болгарією (14 серпня 1946 р.), Італією (7 червня 1946 р.), Угорщиною (12 жовтня 1946 р.). Завдяки його роботі УРСР увійшла до складу інших міжнародних організацій. У 1945 р. Україна стала членом Міжнародного суду, у 1946 р. – Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 1947 р. – Всесвітнього поштового союзу, у 1948 р. – Всесвітньої метеорологічної організації.

Підкреслимо, що Д. З. Мануїльський проявив свою наполегливість у виборюванні Радянською Україною права бути обраною непостійним членом до Ради Безпеки. Для цього знадобилось 13 турів голосування.

Боротьба за місце в Раді Безпеки розвивалася у такий спосіб: спочатку було здійснено спробу замінити пост члена Ради Безпеки, на якому перебував польський представник, делегатом від іншої країни. До того ж США та Великобританія бажали, щоб він не мав відношення до радянських країн. Після I туру голосування кандидатів до Ради Безпеки радянській делегації було запропоновано замість Української РСР обрати представника від Чехословаччини. Проте радянська делегація відхилила цю пропозицію. Водночас делегації США та Великобританії протиставили радянській Україні кандидатуру Індії, розраховуючи таким чином посіяти ворожнечу між зазначеними делегаціями, які дружньо співпрацювали на попередній сесії Генеральної Асамблеї. У свою чергу радянські дипломати пішли на домовленість з делегаціями

латиноамериканських країн, зобов'язуючись підтримати висунуту ними кандидатуру Аргентини за умови підтримки кандидатури України до Ради Безпеки.

Зазначимо, що на 12 турах кандидатура Української РСР збирала більшість голосів, але їй не вистачало 3–4 голоси, щоб бути обраною до Ради Безпеки. І тільки в 13 турі, коли індійська делегація зняла свою кандидатуру, обрання радянської України стало можливим [16, арк. 13]. Таким чином, вперше у світовій історії Українська РСР увійшла до Ради Безпеки ООН на термін з 1 січня 1948 р. до 31 грудня 1949 р.

Неодноразові виступи на засіданнях Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки сформувавши у світовій спільноті думку про українського речника, як комунікабельну, високоосвічену людину, здатну гідно представляти на світовому форумі не тільки інтереси своєї країни, але й інших держав.

Свою пошану та прихильність до представника Української Радянської Соціалістичної Республіки 22 червня 1948 р. засвідчив Голова Ради Безпеки Фарис Ель-Хурі (Сирія). Він привітав Д. З. Мануїльського від Ради Безпеки та наголосив на тому, що його здібності та здійснений ним внесок у роботу Організації Об'єднаних Націй добре всім відомий [17, с. 1].

На повагу та симпатію, які викликав Д. З. Мануїльський у представників міжнародної спільноти, вказувала Л. Нагорна. Зокрема дослідниця зазначала, що «... всі спроби вишколених дипломатів напшовхувались на принциповість і твердість керівника української делегації, а його висока культура та блискуче знання кількох іноземних мов викликали симпатію навіть у людей, далеких від соціалістичних ідей» [18, с. 166].

І дослідники, і ті, хто його знав, в один голос говорили, що вражала його дивовижна працездатність. Бути серед людей, в гущині життя стало для нього органічною потребою.

Для Д. З. Мануїльського не існувало великих і малих справ – все, що стосувалося людини і її роботи, відпочинку, просто гарного настрою, він вважав важливим і вартим уваги.

Усіх, хто працював з Дмитром Захаровичем, вражала його величезна працездатність. М. Дятленко, який їздив з Мануїльським у складі делегації України до Парижа, згадував, що він відпочивав тільки тоді, коли лікарі остаточно переводили його на бюлетень [1, с. 208].

Окрім професійної діяльності, Д. З. Мануїльський приділяв велику увагу громадській роботі. Усвідомлюючи, що зовнішню політику держави можуть творити лише висококваліфіковані фахівці, які б вільно володіли іноземними мовами, опікувався створенням таких закладів, у стінах яких готувалися б потрібні кадри. До речі, сам Дмитро Захарович вражав не тільки своєю ерудованістю, а й спроможністю швидко знаходити спільну мову зі співрозмовником, бо володів декількома іноземними мовами. Французькою виступав у Генеральній Асамблеї та

Раді Безпеки, писав доповіді, статті і навіть книги. Знав німецьку, польську. У зрілому віці, перебуваючи міністром закордонних справ, самостійно оволодів англійською. З його ініціативи і при безпосередній участі в Київському університеті було створено відділення міжнародних відносин, яке з роками перетворилося на інститут. Ним була відкрита перша в Україні спеціалізована англійська школа-інтернат у м. Києві, де в післявоєнні роки вчилися переважно діти-сироти загиблих фронтівиків, і Д. З. Мануїльський переводив туди не тільки літературні гонорари, а й частину своєї міністерської зарплати, залишаючи на свій розсуд кошти, потрібні для сім'ї [19].

Таким чином, такою діяльністю Д. З. Мануїльський заклав фундамент дипломатичної школи, що особливо актуально для сучасної України, яка самостійно готує своїх фахівців, здатних повноправно представляти Україну на світовій арені.

Помер Дмитро Захарович Мануїльський 22 лютого 1959 р. На вшанування його пам'яті у Києві споруджено пам'ятник, а протягом 1972–1991 рр. АН УРСР присуджувала премію імені Д. З. Мануїльського за видатні наукові праці в галузі історії, філософії, держави і права.

Отже, підсумовуючи все наведене вище, слід дійти висновку, що обіймаючи посаду міністра зовнішніх справ УРСР, Д. З. Мануїльський активно виступав на сесіях Генеральної Асамблеї, працював у Раді Безпеки ООН та інших міжнародних форумах, і хоча повинен був діяти в рамках зовнішньополітичного курсу СРСР, завжди мав свою точку зору стосовно того чи іншого питання. Головні його зусилля, як дипломата Радянської України, спрямовувалися на укріплення миру і міжнародної співпраці, відстоювання свобод та незалежності народів.

А такі його особистісні риси, як відкритість та наполегливість, належна фахова підготовка, почуття гумору та водночас висока відповідальність за довірену справу, дозволили не тільки закарбувати цю постать у пам'яті попередніх поколінь, а й дали підставу сучасникам через понад піввіковий відрізок часу говорити про заслуги цієї людини, які сприяли піднесенню авторитету української держави на міжнародній арені.

Список використаної літератури

1. **Зав'ялов Б.** Дмитро Захарович Мануїльський / Борис Зав'ялов. – К. : Вид-во Політ. літ-ри України, 1967. – 227 с.
2. **Суярко Л. О.** На дипломатичному терені / Леонід Олексійович Суярко. – К., 1973. – 45 с.
3. **Суярко Л. А.** Дмитрий Захарович Мануильский: революционер, дипломат, ученый / Леонид Алексеевич Суярко. – К., 1983. – 167 с.
4. **Матвієнко В.** Історія української дипломатії ХХ століття у постатях / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 267 с.
5. **Головченко В.** Золотий вік української радянської дипломатії: міф і реалії / Володимир Головченко // Зовнішні справи. – 2011. – № 4 – С. 46–51.
6. **Віднянський С.** Україна – одна з засновниць ООН / Степан

Віднянський // Політика і час. – 2005. – № 9–10. – С. 3–10. 7. **Текст** повноважень делегації УРСР на конференції у Сан-Франциско по розробці та підписанню Статуту ООН // В інтересах миру і дружби між народами. Міжнародно-правова діяльність Української РСР. 1945–1972. Документи і коментарі. – К. : Вища школа, 1972. – С. 38–39. 8. **Рощин А.** Так починалась деятельность ООН / Алексей Рощин // Международная жизнь. – 1986. – № 9. – С. 123–132. 9. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, спр. 1447, арк. 41. 10. **Стенографический** отчет о втором пленарном заседании Генеральной Ассамблеи, пятница, 11 января 1946 г, 10 ч. 15 мин. утра. Утверждение повестки дня комитетов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/Depts/dhl/landmark/pdf/a-pr2r.pdf>. 11. **Кравчук П.** Мої друзі і знайомі: Спогади, есе / Петро Кравчук. – К.: Радянський письменник, 1986. – 255 с. 12. **Центральний** державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ), ф. 4669, оп. 1, спр. 37, арк. 32, 49. 13. **ЦДАВОВ**, ф. 4669, оп. 1, спр. 37, арк. 15. 14. **ЦДАВОВ**, ф. 4669, оп. 1, спр. 37, арк. 48–49. 15. **Письмо** главы делегации Украинской ССР // Совет Безопасности. Официальный отчет. Первый год. Двенадцатое заседание. 7 февраля 1946 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NG9/039/97/PDF/NG903997.pdf> 16. **Історико-Архівне** Управління МЗС України (далі – ІАУ МЗС України), ф. 7, оп. 11, спр. 128, арк. 13. 17. **Приветствие** нового представителя Украинской Советской Социалистической Республики // Совет Безопасности. Официальный отчет. Третий год. 325 заседание. 22 июня 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N49/171/57/PDF/N4917157.pdf> 18. **Нагорна Л.** На аванпостах доби / Лариса Нагорна // Всесвіт. – 1983. – № 10. – С. 162–167. 19. **Малышев И.** Подпись под Уставом ООН / Игорь Малышев // Зеркало недели. – 2000. – 23 июля.

Кульчицька О. В. Д. З. Мануїльський: штрихи до портрета особистості

У статті представлено яскраві сторінки професійної та громадської діяльності Д. З. Мануїльського. Показано ті риси характеру, які дозволили накреслити штрихи до його портрету особистості.

Зокрема відзначено, що вже немолодий дипломат УРСР Д. З. Мануїльський після Другої світової війни був учасником перших засідань Генеральної Асамблеї ООН, викликав довіру і повагу серед інших політиків, оскільки вмів демонструвати не тільки досконале знання французької мови, а й невичерпний оптимізм та гідність дипломата.

Слід підкреслити, що преамбула, цілі та принципи діяльності ООН, зафіксовані в Статуті, розроблялися під його керівництвом. Саме Д. З. Мануїльський від імені УРСР поставив підпис під головним

документом ООН. Завдяки його зусиллям Українська РСР була обрана непостійним членом Ради Безпеки з 1 січня 1948 р. по 31 грудня 1949 р. Головні його зусилля, як дипломата Радянської України, спрямовувалися на зміцнення свобод та незалежності народів.

В статті приділено увагу й громадській роботі Дмитра Захаровича. Підкреслено, що з його ініціативи і за безпосередньої участі в Київському університеті було створено відділення міжнародних відносин, яке з роками стало інститутом. Робиться висновок про діяльність Д. З. Мануїльського, яка заклала фундамент дипломатичної школи, що особливо актуально для сучасної України.

Ключові слова: Д. З. Мануїльський, Українська РСР, Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки.

Кульчицкая Е. В. Д. З. Мануильский: штрихи к портрету личности

В статье представлены яркие страницы профессиональной и общественной деятельности Д. З. Мануильского. Показаны те черты характера, которые позволили начертить штрихи к портрету его личности.

В частности, отмечено, что уже немолодой дипломат УССР Д. З. Мануильский после Второй мировой войны был участником первых заседаний Генеральной Ассамблеи ООН, вызывал доверие и уважение среди других политиков, так как умело демонстрировал не только доскональное знание французского языка, но и неисчерпаемый оптимизм, и достоинство дипломата.

Следует подчеркнуть, что преамбула, цели и принципы деятельности ООН, зафиксированные в Уставе, разрабатывались под его руководством. Именно Д. З. Мануильский от имени УССР поставил подпись под главным документом ООН. Благодаря его усилиям Украинская ССР была избрана непостоянным членом Совета Безопасности с 1 января 1948 г. по 31 декабря 1949 г. Главные его усилия как дипломата Советской Украины направлялись на укрепление свобод и независимости народов.

В статье уделено внимание и общественной работе Дмитрия Захаровича. Подчеркнуто, что по его инициативе и при непосредственном участии в Киевском университете было создано отделение международных отношений, которое с годами превратилось в институт. Делается вывод о том, что своей деятельностью Д. З. Мануильский заложил фундамент дипломатической школы, что особенно актуально для современной Украины.

Ключевые слова: Д. З. Мануильский, Украинская ССР, Генеральная Ассамблея ООН, Совет Безопасности.

Kulchitska O. V. D. Z. Manuilsky: the Traits to a Portrait of the Individual

The article presents some bright pages of professional and social activity of D. Z. Manuilsky. It describes the character traits, which allowed drawing the strokes to the portrait of his personality.

In particular it was noted that elderly diplomat of the Ukrainian SSR D. Z. Manuilsky after the Second World war was a member of the first meetings of the General Assembly of the United Nations, used credibility and respect among other politicians because he demonstrated not only his perfect knowledge of French language rather well, but also his inexhaustible optimism and his dignity as a diplomat.

It should be emphasized that Preamble, Purposes and Principles of the United Nations enshrined in the Charter were developed under his leadership. It was D. Z. Manuilsky who signed up under the main document of the United Nations on behalf of the Ukrainian SSR. Thanks to his efforts the Ukrainian SSR was chosen as non-permanent member of the Security Council since the first of January, 1948, till the 31 of December, 1949. His main efforts as a diplomat of the Soviet Ukraine were directed to the strengthening the freedom and independence of peoples.

The article also deals to the public work of Dmitry Zakharovich. It is stressed that on his initiative and direct participation of Kyiv University was established a Department of international relations. Some years later it grew into the Institute.

It has been made the conclusion that it was D. Z. Manuilsky's activity that laid to the Foundation of the diplomatic school, which has been especially important for the modern Ukraine.

Key words: D. Z. Manuilsky, Ukrainian SSR, General Assembly of the UNO, Security Council.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Тригуб О. П.

УДК(477)(498) «1939/1945»

Ю. І. Левченко

**ПЕРЕДУМОВИ ОКУПАЦІЇ РУМУНІЄЮ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Пояснюючи питання участі Румунії в Другій світовій війні, більшість істориків сходяться на думці, що передумовою її нападу на СРСР стало бажання заволодіти Бессарабією і Північною Буковиною. А вже до червня 1940 р. вони входили до її складу й тільки за «ультимативною» вимогою, що загрожувала початком війни, вони були передані Радянському Союзу. Однак румунські претензії на українські південно-західні землі започатковані ще в 1917 р. і залишалися «спірними» з радянською стороною аж до нападу Румунії разом з нацистською Німеччиною на СРСР в 1941 році. Звичайно, заявлений період майже не відноситься до Другої світової війни, проте в ньому започатковані передумови окупації Румунією українських земель.

Мета статті полягає у дослідженні претензій Румунії на південно-західні території України в 1941 році, через призму міжвоєнного часу та першого періоду Другої світової війни. Виокремлення спільних етапів історії України та Румунії зазначеного періоду та розкриття їх впливу на окупацію Північної Буковини, Південної Бессарабії та міжріччя Дністра та Південного Бугу.

За радянських часів участь Румунії у війні проти СРСР на боці Третього рейху пояснювалась бажанням профашистського диктатора І. Антонеску якомога більше розширити кордони Румунії на схід за рахунок радянської території. Це підтверджують дослідження М. Лебедева [1] та І. Левита [2]. Сучасний український дослідник В. Новосолов доводить, що на початку війни Румунія прагнула не лише повернути втрачені в 1940 р. території, але й значно розширити кордони держави за рахунок анексії українських територій міжріччя Дністер – Буг [3, с. 15]. Румунські історики І. Болован, І.-А. Поп [4], І. Булей [5], Ф. Констонітіу [6], Дж. Ротару, Л. Моіше [7] та ін. в своїх працях стверджують, що Румунія, беручи участь у війні, прагнула «повернути» втрачені в 1940 р. території та домогтися від нацистської Німеччини перегляду Другого Віденського арбітражу на користь Румунії, тобто повернути їй Північну Трансільванію.

Враховуючи спірність думок і трактувань щодо зазначеної проблеми, автор ставить перед собою наступні завдання:

1). Показати історичні передумови, за яких українські землі Північної Буковини та Південної Бессарабії потрапили до складу Румунії.

2). Проаналізувати історичні умови, які склалися після 26 червня 1940 р. для Румунії, розкрити їх наслідки для її зовнішнього та внутрішнього становища.

3). Виявити основні причини та головну мету вступу Румунії у війну проти СРСР на боці нацистської Німеччини.

Зацікавленість Румунії українськими південно-західними територіями бере початок в роки Першої світової війни. Вона стала великим потрясінням для Європи, яке виявилось у розпаді Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, що призвело до виникнення нових, та водночас посилення вже існуючих європейських держав. Серед таких країн, які зміцніли після війни, стала Румунія. В хаосі 1917–1921 рр., що мав місце на теренах колишньої Російської імперії, Румунія, Польща та Радянська Росія (з 1922 р. Радянський Союз), захопили частину української етнічної території. В січні–березні 1918 р. румунами була захоплена Бессарабія, а в листопаді того ж року окупована Буковина [8, с. 146–149].

Під час формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин (1919–1922 рр.), що встановлювала світовий порядок після Першої світової війни, прагнення українського народу до здобуття незалежності були проігноровані державами-переможницями. Свідченням цього є те, що в «14 пунктах» Вудро Вільсона для України просто не знайшлося місця. Таке ставлення було викликано тим, що її територія сприймалися, як «санітарний кордон» між Радянською Росією та Європою [9, с. 10]. Саме тому за Румунією європейськими країнами були визнані захоплені в 1918 р. українські землі. Після Першої світової до складу Румунії ввійшли Трансільванія, Бессарабія, Буковина, Південна Добруджа і частина Банату. Внаслідок цього її територія збільшилась удвічі. Відповідно зросла і кількість національних меншин – німців, угорців, болгар, євреїв у її складі, загальна кількість яких становила 28% населення країни [10, с. 205].

Із включенням Бессарабії та Буковини до складу Румунії почалася жорстока асиміляція українського населення, яка виправдовувалась за допомогою фальсифікацій та перекручень історії. Так, доля українських земель була визначена працями румунського історика І. Ністора. У 1932 р. вийшла його праця «Історія Бессарабії», в якій він розвинув ідею про те, що українці ніколи не були автохтонним населенням Бессарабії, й тому не мають ніяких прав на її територію. Йому належить «теорія рутенізації», котра була проголошена в Буковині. Відповідно до неї, тільки румуни є автохтонним населенням Буковини, а українці емігрували сюди значно пізніше і денаціоналізували їх такою мірою, що вони втратили румунську сутність. Без сумніву ця позиція суттєво вплинула на те, що румунська політика на українських теренах мала відвертий антиукраїнський характер. Ставлення до інших національних меншин було аналогічним, як стверджує Б. Єславич: «лідери балканських урядів, як правило, називали представників національних меншостей іноземцями, навіть якщо ті мешкали у своєму краї упродовж століть. Саме так ставилися до угорців, німців, українців та євреїв у Румунії» [10, с. 175].

Відносини Румунії міжвоєнного періоду з Радянським Союзом були напруженими через бессарабське питання, в контексті якого вирішувалася доля українських земель. Бажання СРСР бачити Бессарабію в своєму складі

стало зрозуміло для Румунії після Татарбунарського повстання, ініційованого радянськими комуністами в південній Бессарабії 1924 р., та утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі Української СРР того ж року. Аргументація Румунії та СРСР на володіння Бессарабією зводилась до наступного: Румунська сторона наголошувала, що з точки зору як «історичної», так і «національної», Бессарабія складала інтегральну частину Румунії до 1812 р. Радянська позиція ґрунтувалась на тому, що Румунія володіє Бессарабією по праву сили, і її претензії на володіння цією територією є незаконними; Бессарабія не могла бути у 1812 р. невід'ємною частиною Румунії, яка була визнана незалежною у 1878 р., а як об'єднана держава утворилася в 1859 році [11, с. 203].

На початку Другої світової війни становище Румунії ускладнилося. 23 серпня 1939 р. між Третім рейхом та Радянським Союзом був підписаний договір про ненапад строком на 10 років і таємний протокол (Пакт Молотова–Ріббентропа) щодо розподілу сфер впливу між Німеччиною та СРСР. Відповідно до якого українські території Бессарабії та Північної Буковини, що на той час входили до складу Румунії, були визнані «сферою впливу» Радянського Союзу. З початком Другої світової війни та радянської політики зміцнення західних кордонів, українські етнічні землі, що раніше належали Польщі та Румунії, перейшли до складу Української РСР. Так, 1 листопада 1939 р. західноукраїнські землі були офіційно возз'єднані з Українською РСР. Пізніше, 26 червня 1940 р., відповідно до радянського ультиматуму, Румунія передала СРСР Бессарабію та Північну Буковину, які 2 серпня 1940 р. офіційно перейшли до його складу. Територія Північної Буковини була організована в Чернівецьку область. До Бессарабії приєднано Молдавську АСРР та утворено Молдавську РСР, а південні райони Бессарабії утворили Ізмаїльську область, і так само, як Чернівецьку область, її було включено до складу Української РСР [8, с. 177–179].

Агресія СРСР відносно Румунії в 1940 р. показала її слабкість на міжнародній арені. Це спонукало Угорщину та Болгарію до активних дій по захопленню інших її територій. Так, 30 серпня відповідно до Другого Віденського арбітражу до Угорщини відійшла Північна Трансільванія, а 7 вересня Румунія поступилася на користь Болгарії Південною Добруджою. Як наслідок, Румунія перестала бути географічно великою країною – її територія зменшилась на третину. Втрата Північної Трансільванії спонукала до поширення всередині країни реваншистських настроїв щодо повернення втрачених територій, утвердження при владі режиму І. Антонеску та приєднання Румунії 23 листопада 1940 р. до антирадянського блоку.

У період з листопада 1940 р. по травень 1941 р. відбулося три зустрічі І. Антонеску з А. Гітлером, в ході яких Румунія була втягнута нацистською Німеччиною у війну проти Радянського Союзу. Під час третьої зустрічі 11-12 травня 1941 р. у Мюнхені фюрер наголосив, що «Румунія не повинна залишатися поза війною, оскільки для повернення Бессарабії та Північної Буковини у неї немає іншого шляху окрім війни»

[12, с. 580]. Це були конкретні обіцянки повернути відібрані Радянським союзом в 1940 р. території.

Вранці 22 червня 1941 р. Король Румунії Михайл II та І. Антонеску оголосили про початок війни проти СРСР на боці нацистської Німеччини. Саму війну було оголошено «священною», а румунських солдатів закликано до «звільнення своїх братів від більшовизму». Цим було розпочато війну за «звільнення» Бессарабії та Північної Буковини [7, с. 16; 13, с. 46]. Війна проти СРСР було позитивно сприйнята румунами. Свідченням цього є те, що лідери опозиційних партій Ю. Мінау (Націонал-Цараністська) та К. Бретіану (Націонал-Ліберальна) вітали І. Антонеску з її початком [2, с. 153; 14, с. 117]. Офіційна румунська пропаганда заявляла, що румунські війська лише «повернуть» до складу країни Бессарабію та Північну Буковину і не підуть далі Дністра [1, с. 121]. Тобто, участь у війні проти СРСР для Румунії повинна була обмежитись поверненням «втрачених» в 1940 р. територій. Як зазначає Ф. Константініу, «реальними причинами вступу у війну було бажання І. Антонеску відновити кордони Великої Румунії на сході – військовим шляхом; на заході – дипломатичним, тобто лояльним ставленням до Німеччини І. Антонеску намагався схилити фюрера до перегляду рішення щодо Трансільванії» [6, с. 371–372].

Протягом 22 червня – 26 липня 1941 р. Румунія захопила та анексувала до свого складу Бессарабію та Північну Буковину. З великою святковістю була встановлена окупаційна влада в провінціях «Буковина» та «Бессарабія», до яких входили українські землі Північної Буковини та Південної Бессарабії [2, с. 161]. В цей час в Бухаресті вважали, що настав кінець війні і розпочався час для процвітання «Великої Румунії» [13, с. 47]. На кінець липня 1941 р. Румунії здавалося, що її участь у війні проти СРСР підходить до завершення, але нацистська Німеччина мала свої плани щодо Румунії.

27 липня 1941 р. А. Гітлер у листі до І. Антонеску привітав його з приєднанням Бессарабії та Буковини та вимагав продовження військових дій на схід від Дністра в південно-східному напрямку до Бугу та взяти під контроль захоплені там території [4, с. 587; 15, с. 115]. Це означало продовження війни для Румунії, плата за яку – взяття під контроль вказаної фюрером території. І. Антонеску розумів, що ця війна потрібна не тільки для розширення кордонів на схід, а й для того, щоб Німеччина допомогла Румунії скасувати рішення Другого Віденського арбітражу [4, с. 127]. Тому 31 липня 1941 р. у зворотному листі запевнив фюрера, що продовжуватиме «війну на Сході» [15, с. 117–119]. Підтвердження цьому знаходимо в колективній праці румунських істориків «Румунія в роки Другої світової війни», у якій вказано, що на пропозицію перейти Дністер й просуватися на південь до Бугу І. Антонеску відповів повною згодою і пізніше повідомив А. Гітлеру, що не висуває перед ним жодних вимог, проте сподівається на вияв справедливості з боку канцлера А. Гітлера румунському народу [16, с. 361]. Цим дипломатичним кроком І. Антонеску намагався привернути увагу А. Гітлера щодо питання Північної Трансільванії. Таким чином,

Румунія продовжила війну проти СРСР, сподіваючись що за участь в ній питання Північної Трансільванії буде вирішене за допомогою Німеччини на її користь. Така позиція І. Антонеску передувала створенню «Трансністрії».

Відзначимо, що питання «Трансністрії» було піднято в 20–30-х роках ХХ ст. у працях І. Ністора: «Румуни за Дністром» (1918 р.), «Трансністрійські румуни» (1925 р.), «Давність румунських поселень по ту сторону Дністра» (1932 р.). В цих роботах він доводив, що на території Задністров'я (Трансністрії) знаходиться велика кількість румунського населення, що має увійти до складу Румунії. В кінці липня 1941 р. розпочалась ідеологічна пропаганда обґрунтування продовження війни з метою включення «Трансністрії» до Румунії. Преса та радіо заговорили про «право» на землі Задністров'я. Знову почала знову виходити газета «Трансністрія», що публікувалася в 30-х роках, в якій в першому ж номері президент румунської академії І. Сімонеску науково «обґрунтував» «історичне право» Румунії на «Трансністрію» [2, с. 169]. Виконуючи свою обіцянку, А. Гітлер передав під контроль Румунії задністровські території України. 19 серпня 1941 р. наказом І. Антонеску було утворено губернаторство «Трансністрія», до складу якого ввійшли території міжріччя Дністра та Південного Бугу. Сучасні території Одеської області, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей. Румунія не поспішала включити «Трансністрію» до свого складу, адже побоювалась, що Німеччина може сприйняти це як компенсацію за Північну Трансільванію, і тоді продовження війни виявилось б марним. Підтвердженням цього є відповідь на запитання американського дипломата 11 вересня 1941 року, чи означає румунська експансія над Дністром відмову від претензій до Угорщини щодо території Північної Трансільванії. На що румунський уряд дав відповідь, що це не може бути фактом компенсації, адже ці території на сході, а не на заході країни [17, с. 87].

Після окупації Бессарабії, Буковини та захоплення Одеси І. Антонеску в кінці 1941 р. в Бухаресті влаштував парад перемоги. В ньому взяли участь військові частини, що повернулися зі Східного фронту. Румунські політичні кола та преса заговорили, що війна переможно завершена, але в новорічному наказі І. Антонеску відмітив: «наш обов'язок полягає у веденні війни до кінця [1, с. 121; 13, с. 50].

Отже, історичні передумови зазіхань Румунії на південно-західні території України беруть початок після Першої світової війни, коли в 1918 р. буковинські та бессарабські землі України були захоплені Румунією та визнані за нею державами-переможницями. Що було обумовлено тим, що територія України сприймалась як «санітарний кордон» між Радянською Росією та країнами Європи.

На початку Другої світової війни ситуація змінилась з укладанням пакту Молотова-Ріббентропа. Почалося «збирання» українських земель до складу Радянського Союзу. Так, 1 листопада 1939 р. західноукраїнські землі були включені до складу СРСР та возз'єднані з Українською РСР, а Румунія 28 червня 1940 р. поступилась Радянському союзу Бессарабією та

Північною Буковиною. Втрата вищезгаданих територій негативно вплинула на Румунію та послабила її на міжнародній арені. Цим скористалась Угорщина і Болгарія, які за допомогою агресивної дипломатії відібрали в неї Північну Трансільванію та Південну Добруджу. Внаслідок цього в Румунії відбувся державний переворот і до влади прийшов І. Антонеску.

Приєднавшись до нацистської Німеччини та будучи нею втягнутою у війну проти Радянського Союзу, Румунія військовим шляхом прагнула захопити втрачені території Бессарабії та Північної Буковини, а дипломатичним – за допомогу Німеччині у війні домогтися перегляду Другого Віденського арбітражу та повернути Північну Трансільванію.

На думку автора, ніякого плану захоплення Трансністрії Румунія на початку війни з Радянським Союзом не мала. Третій рейх, забезпечуючи собі союзника та джерело нафти для війни на сході, запропонував Румунії встановити на території міжріччя Дністра та Південного Бугу тимчасову адміністрацію. Цю територію Румунія сприймала не як розширення своїх кордонів на схід, а як запоруку того, що Німеччина після завершення війни допоможе скасувати Другий Віденський арбітраж.

Перспектива досліджень цієї теми полягає у більш глибокому вивченні питань домовленостей А. Гітлер – І. Антонеску щодо участі Румунії у війні проти СРСР та їх контактів періоду липня-серпня 1941 р.

Список використаної літератури

1. **Лебедев Н. И.** Румыния в годы Второй мировой войны / Н. И. Лебедев. – М. : Изд-во ИМО, 1961. – 320 с.
2. **Левит И. Е.** Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация / И. Е. Левит. – Кишинёв: Штиинца, 1981. – 394 с.
3. **Новосьолов О. В.** Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): Автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. О. Новосьолов. – Чернівці, 2008. – 20 с.
4. **Болован И.** История Румынии / И. Болован., И.-А. Поп. – М. : Весь мир, 2005. – 680 с.
5. **Bulei I.** Scurta istorie romvnilor / I. Bulei. – Bucuresti : Meronia, 1996. – 224 с.
6. **Constonitiu F.** O istorie sincera a poporului roman / F. Constonitiu. – Bucuresti : Univers encyclopedic, 1999. – 556 с.
7. **Hitler, Antonescu, Caucazu si Crimmea** / [Rotaru J., Moise L., Teofil O., Zodin V.]. – Bucuresti : Paidei, 1999. – 250 с.
8. **Мітягін В. Ю.** Історія України: Навчально-довідниковий посібник / Ю. В. Мітягін. – К. : Майстер-клас, 2007. – 240 с.
9. **Савенко А. В.** Україна в політиці іноземних держав періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.): Автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Савенко. – Донецьк, 2010. – 20 с.
10. **Єславіч Б.** Історія Балкан ХХ ст.: в 2 т. / Барбара Єславіч. – К. : Свенас, 2004– . – Т. 2. – 2004. – 602 с.
11. **Гакман С. М.** Бессарабія та Буковина між миром та війною / М. С. Гакман. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 208 с.
12. **Нюрнбергский** процесс. Сборник материалов в 8 т. / [под. ред. В. Титова]. – М.: Юридическая литература, 1987– . – Т. 1. – 1987. – 688 с.
13. **Русак А. В.** Союзники гитлеровской

Германии в войне против СССР. 1941–1945 / В. А. Русак. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – 296 с. 14. **Antonescu I.** Epistolaru infernulu / I. Antonescu. – Bucuresti: Viitorul Romvnesc, 1993. – 430 с. 15. **Antonescu-Hitler:** Corespondenta ei intilniri inedite (1940–1944): in 2 v. – Bucuresti: Coria, 1991– . – V. 1. – 1991. – 216 с. 16. **Romania** in anii de-al doilea razboi mondial: in 3 vol. / Comisia romana de studii si cerceteri de istorie ei teone militara. – Bucuresti: Militara, 1989– . – V. 1. – 1989. – 664 с. 17. **Dan-Straulesti P.** Atlas istoric Ilustrat al Romaniei / **P. Dan-Straulesti.** – Bucuresti: Litera International, 2009. – 95 с.

Левченко Ю. І. Передумови окупації Румунією південно-західної території України в роки Другої світової війни

У статті досліджується історичні передумови окупації Румунією українських земель: Північної Буковини, Південної Бессарабії й території міжріччя Дністра та Південного Бугу в роки Другої світової війни.

Акцентується увага на головних етапах румунської та української історії періоду 1917–1941 рр.: включення українських територій до Румунії в 1918 р. та їх румунізації, зовнішньополітичні відносини СРСР і Румунії у міжвоєнний період, включення українських етнічних територій Бессарабії та Буковини до складу Української РСР в 1940 р. та вплив цих подій на окупацію українських земель в 1941 р.

Розкриваються особливості процесу утворення підконтрольних Румунії адміністративно-територіальних одиниць на території України – губернаторств «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія». На думку автора, приєднавшись до нацистської Німеччини та будучи втягнутою нею у війну проти Радянського Союзу, Румунія військовим шляхом прагнула захопити втрачені території Бессарабії та Північної Буковини, а дипломатичним – за допомогу Німеччині у війні домогтися перегляду Другого Віденського арбітражу та повернути Північну Трансильванію.

Ключові слова: Україна, Румунія, Бессарабія, Північна Буковина, «Трансністрія».

Левченко Ю. И. Предпосылки оккупации Румынией юго-западной территории Украины в годы Второй мировой войны

В статье исследуются исторические предпосылки оккупации Румынией украинских земель: Северной Буковины, Южной Бессарабии и территории междуречья Днестра и Южного Буга во время Второй мировой войны.

Акцентируется внимание на главных этапах румынской и украинской истории периода 1917–1941 гг.: включение украинских территорий в состав Румынии в 1918 г. и их румынизация, внешнеполитические отношения СССР и Румынии в межвоенный период, включение украинских этнических территорий Бессарабии и Буковины в состав Украинской ССР в 1940 г. и влияние этих событий на оккупацию украинских земель в 1941 г.

Раскрываются особенности процесса образования подконтрольных Румынии губернаторств «Бессарабия», «Буковина» и «Транснистрия». По мнению автора, присоединившись к нацистской Германии и будучи втянута последней в войну против Советского Союза, Румыния военным путем стремилась захватить утраченные территории Бессарабии и Северной Буковины, а дипломатическим – за помощь Германии в войне добиться пересмотра Второго Венского арбитража и вернуть Северную Трансильванию.

Ключевые слова: Украина, Румыния, Бессарабия, Северная Буковина, «Транснистрия».

Levchenko Y. I. Historical Background of Occupation by Romania of the Southwestern Territory of Ukraine during the World War II

The article examines the historical background of the occupation by Romania of the Ukrainian lands: Northern Bukovina, Bessarabia and South territory of interfluvium of the Dniester and South Bug rivers during the Second World War.

The main attention is paid to the main stages of Romanian and Ukrainian history of the 1917–1941: the inclusion of Ukrainian territory to Romania in 1918 and process of Romanization, foreign relations of the Soviet Union and Romania during the interwar period, including Ukrainian ethnic territories of Bessarabia and Bukovina to the Ukrainian SSR in 1940 and the impact of these events on the occupation of the Ukrainian lands in 1941.

Reveals the formation of controlled Romanian administrative units created in Ukraine during the Second World War – the governor of «Bessarabia», «Bukovina» and «Transnistria».

The reason that the governor of «Bukovina» and «Bessarabia» was due to the prolonged stay of these areas within Romania for 1918–1940 the formation of a «Transnistria». According to author, joined to Nazi's Germany and being involved by Germany to war against the USSR Romania had an opportunity to take by the war methods territories of Bessarabia and Northern Bukovina were lost, and using diplomatic methods (thanks for helping Germany) to assure of revision of the resolution of Arbitrage at Vienna and to recover the Northern Transylvania.

Key words: Ukraine, Romania, Bessarabia, Northern Bukovina, «Transnistria».

Стаття надійшла до редакції 27.02.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Двірна К. П.

УДК 314 (477.83) : 94 (477.83) «17/19»

В. І. Петриків

**ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА ДОВГЕ (ГІРСЬКЕ) ВІД
СЕРЕДИНИ XVII СТ. ДО 1939 Р.**

Зважаючи на сучасні тенденції в українській історичній науці загалом та в історичному краєзнавстві зокрема, особливої ваги набуває дослідження історії окремих населених пунктів. В цьому контексті важливим є вивчення історії с. Довге (Гірське) Львівської області. Історію цього села, як і інших галицьких сіл, важко уявити без вивчення демографічного розвитку. Актуальність проблеми зумовлена також тим, що на сьогоднішній день не існує комплексної праці, присвяченої цій проблемі.

Певні відомості про чисельність населення знаходимо в праці З. Будзинського [1], який подає відомості про демографічний стан польсько-руського пограниччя в другій половині XVIII ст. Багато інформації отримуємо з спеціальних покажчиків («Skorowidz wszystkich miejscowości» або «Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości») [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] всіх місцевостей (циркулів, повітів, гмін, включно з дрібними присілками) королівства Галичини і Льодомерії. Ці покажчики містять дані про кількість мешканців в конкретному поселенні, статистику їх національної приналежності та віровизнання та інші, не менш цікаві, дані. У статистично-топографічному путівнику, складеному Конрадом Ожеховським 1872 р., знаходимо також інформацію про кількість населення в Довгому [9]. Корисними в цьому плані є матеріали Словника Географічного [10] та церковні шематизми, які подають дані про віровизнання мешканців села [11; 12; 13; 14]. Інформацію з даної проблеми черпаємо також в архівних матеріалах. Це, зокрема матеріали Задністрянської ревізії 1692 р. [15], метричні книги [16], шкільні справи [17; 18] та дані переписів населення і господарської інфраструктури [19].

Виходячи з актуальності теми та досліджуваної історіографічної, джерельної бази, мета статті – вивчити демографічний розвиток в селі Довге (Гірське) на Дрогобиччині (від середини XVII ст. – до 1939 р.).

Перші дані про кількість населення в селі датуються серединою XVII ст. Люстрація 1665 р. дає опис повинностей, які сплачували селяни. З неї довідуємося, що підданих перед війною (можливо, Хмельниччиною) було 90, а на момент складення люстрації 80. Можливо, йдеться про окремі господарства. Припустивши, що на кожне з них припадає 5–6 осіб, отримуємо загальну кількість жителів села – 400–480 [21, с. 203]. За даними ревізії 1692 року сіл Задністрянської частини Перемишльської землі Довге було королівським селом, в якому нараховувалося 99 заселених халуп, та 15 пустих. Тобто, в селі

проживало приблизно 495–594 особи. Також в ревізії згадується про 7 князівських халуп. Зазначимо, що інститут князівства притаманний селам заснованих на «волоському праві». Відомості про князів у Довгому знаходимо аж до середини ХІХ ст. Зокрема, відомо, що довжанські родини Данила і Микити Соп'яка належали до «князей должанських под титулом Ільницьких» [20, с. 26]. Ревізія до Довгого відносить також Зубрицю, де нараховувалося 12 заселених халуп [15, арк. 23].

Надалі Довге збільшувало свою територію, включаючи до свого складу сусідні місцевості. Так, на 1785 рік до Довгого належали присілки: Майдан, Перепростиня та Заріччя, що займало площу 92, 27 км². Кількість населення складала 1022 чоловік, густина населення становила 11,1 чоловік на 1 км². За етнічно-релігійним складом переважну більшість в Довгому становили греко-католики. Їх в селі проживало 820 осіб (80, 2%), також в Довгому мешкали 110 євреїв (10, 8%) та 92 римо-католики (9%) [1, с. 87]. Зазначимо, що фіксація національних громад в Австро-Угорщині здійснювалась відповідно до показників вживання рідної мови. Однак формулювання питання про мову було настільки нечітким, що фактично реєстрували розмовну мову. Матеріали австро-угорських переписів населення про мовний склад мешканців Галичини, Буковини та Закарпаття мають декілька істотних вад. Наприклад, за ними неможливо визначити мовних ознак єврейського населення, яке становило значну частину мешканців названих вище українських регіонів, оскільки в переліку мов, які реєструвалися переписами, не було ні іврити (давньої єврейської мови), ні їдишу (побутової та літературної мови євреїв Центральної та Східної Європи, що виникла на основі одного з діалектів німецької мови у Х–ХІV ст.).

Надзвичайно детальну і цікаву інформацію знаходимо в метричних книгах села, які уривчасто охоплюють великий період часу – від 1785 до 1844 рр. Складаються вони з трьох книг – книги шлюбів, книги народжень і книги смертей. Записи вели священники латинською мовою. Для прикладу наведемо зведені дані про кількість народжень та смертей за 1801–1810 рр. Народження: 1801 р. – 38, 1802 р. – 51, 1803 р. – 38, 1804 р. – 44, 1805 р. – 70, 1806 р. – 26, 1807 р. – 46, 1808 р. – 69, 1809 р. – 50, 1810 р. – 55 [16, арк. 22–43]. З цього випливає, що за 10 р. в селі народилося 487 дітей. Виходить в середньому 48,7 народжень за рік. Смерті: 1801 р. – 37, 1802 р. – 16, 1803 р. – 29, 1804 р. – 27, 1805 р. – 30, 1806 р. – 32, 1807 р. – 20, 1808 р. – 42, 1809 р. – 69, 1810 р. – 34. Тобто в сукупності за 10 р. в селі померло 336 людей, в середньому 33, 6 людей на рік. В книзі смерті священник також записував причину смерті людини. Так, в 1801 р. з 38 померлих 25 (всі без виключення діти віком до 6 р.) померло від віспи, а в 1803 р. 13 дітей померло від кору [16, арк. 53–61]. Причинами високої дитячої смертності були, крім епідемій, повна відсутність медичної допомоги, неосвіченість людей та низький матеріальний рівень життя. Бували часи, коли люди помирили від голоду та виснаження. Проте, незважаючи на це, народжуваність значно

перевищувала смертність.

Окремий блок інформації про Довге знаходимо в церковних шематизмах, які подають кількість населення парафіяльної церкви в Довгому та в присілках, які відносилися до нього. Зокрема, у 1830 році до парафіяльної церкви в Довгому належало 784 греко-католиків, на присілку Перепростиня проживало 104 мешканці, на Заріччі – 237, а в с. Майдані, яке належало тоді до Довгого – 135 мешканців [2, с. 99–100]. Отже, загальна кількість парафіян, які проживали в Довгому і на присілках, становила 1260 людей. Населення села поступово зростало і вже шематизм 1843 р. нараховує 1502 особи [3, с. 94]. Однак за наступні 7 років населення села суттєво зменшилося. Шематизм 1850 р. налічує 1153 жителі (матірня церква – 619, Заріччє – 277, Перепростиня – 116, Майдан – 141) [4, с. 74], тобто в порівнянні з 1843 р. населення скоротилося на 449 осіб. На нашу думку, таке зменшення населення пов'язане з лютуванням холери в той час у Галичині. Очевидно, хвороба не оминула й Довгого, завдавши відчутних людських втрат. На жаль, церковні метричні книги с. Довге закінчуються 1844 р., тому не можемо детально показати наслідки цієї епідемії. В наступне двадцятиліття населення Довгого разом з вищеназваними присілками дещо зросло. Так, за даними статистично-топографічного путівника, складеного Конрадом Ожеховським, на 1870 р. тут проживало 1377 осіб [9, с. 18], тобто населення збільшилося на 224 особи.

Цілком можливо, що зібрана впродовж десятків років інформація про поселення Австро-Угорської держави стала основою для серії «Словника Географічного», в якому часто бачимо цілі історичні довідки про поселення XIV–XIX ст. Стаття про Довге в цьому «Словнику» була надрукована у 1881 р. Вона підсумувала зібрані раніше в шематизмах та статистичних щорічниках показники з соціально-економічного та релігійного життя. Додано було лише інформацію про межі з сусідніми селами та присілками, географічні координати щодо повітового міста Дрогобича та координати найближчих засобів комунікації. За даними «Словника», в Довгому разом з вищезгаданими присілками проживало 1790 осіб (241 римо-католиків, 1492 греко-католиків, 57 євреїв) [10, с. 105]. Тобто, практично за десять років населення зросло на 413 осіб.

Впродовж XIX ст. Довге зазнає постійних територіальних змін: одні присілки виокремлюються, інші знову об'єднуються з селом. Варто також зазначити, що церковний поділ не співпадав з адміністративним. Так, церковний шематизм 1889 р. відносить до матірньої церкви дочірню церкву Введення Пресвятої Богородиці за рікою (Заріччє) (обидва храми розташовані в с. Довге по обидва боки р. Стрий), та місцевості Перепростиня та Майдан, жителі яких були прихожанами довжанських церков. До материнської церкви належало 706, дочірньої на Заріччє – 438, Перепростині – 146, Майдані – 183 віруючих [11, с. 67]. Загальна сума жителів Довгого з присілками складала 1473 людини. Урядовий показник населених пунктів Галичини 1897 р. до Довгого відносить

присілки Локоть (в церковних шематизмах цей присілок не згадується, очевидно він не належав до довжанської парафії) і Перепростиня. Він наводить дані про кількість населення станом на 1890 р., тоді загальна кількість мешканців становила 1596 осіб [5, с. 46]. Той самий покажчик, складений вже у 1904 р., до Довгого відносить тільки присілок Перепростиня і нараховує 1834 жителі [6, с. 39].

Шематизм 1905 року нараховує в селі 1997 мешканців. З них 945 належали до материнської церкви, до церкви Введення Пресвятої Богородиці – 679 осіб, у Перепростині проживало 172, а в Майдані – 201. Окремо в шематизмі подаються дані про кількість латинників та євреїв, але тільки в Майдані (латинники – 247 і євреїв – 284) [12, с. 100]. Перед Першою світовою війною за даними шематизму 1913 р. в Довгому разом з присілками проживало 2003 жителі [13, с. 109]. Воєнні лихоліття не відбилися на кількості населення. Покажчик 1918 р. нараховує в Довгого разом з присілком Перепростиня 2084 особи [7, с. 37].

У Другій Речі Посполитій показники місцевостей продовжували укладати. Проте аналітичний центр обробки статистичної інформації перенесли зі Львова (Бомонд крайової статистики) до Головного відділу Статистики у Варшаві. В довіднику 1924 р., складеному керівником відділу перепису населення Раймондом Булавським, знаходимо ґрунтовнішу в порівнянні з попередніми виданнями інформацію про Довге. Довідник складений на основі перепису цивільного населення 30 вересня 1921 р. без урахування тих чоловіків, на тоді внесених до військових табелів (були чи мали були у війську). У селі налічувалося 364 будинків для помешкань, кількість мешканців проживало 1062 чоловіків та 1035 жінок. За показниками в таблицях, римо-католицька громада налічувала 7, греко-католицька – 1947, юдейська – 144 особи. За національним складом в селі проживало 23 поляки, 1965 українців, 109 євреїв [8, с. 16]. Очевидно, що дані цього перепису лягли в основу формування шкільної документації. Так, у витязі із протоколу Кураторії округу шкільного Львівського від 30 квітня 1928 року зазначалося, що загальна кількість мешканців становить 2097 осіб, далі у витязі повторюються дані перепису 1921 р. про національну та релігійну приналежність [17, арк. 9]. Проте, незважаючи на дані перепису, за яким українське населення складало абсолютну більшість мешканців в селі, 2 червня 1925 р. Рада шкільна повітова у Дрогобичі, виконуючи рескрипт від 5 травня 1925 р., скерувала до Кураторії ОШЛ доповідну записку з деклараціями. При цьому подавалися абсолютно неправдиві дані про національний склад довжанської гміни: на підставі нібито проведених шкільним інспектором (ім'я не вказано, але ним у той час був Северин Гарліцький) обстежень «виявилось», що «гміна Довге Підбузьке лічить 25% людності руської». Беручи до уваги цей «факт», повітова шкільна рада, на основі закону і «згідно з волею людності гміни Довге Підбузьке» просила дозволу запровадити з 1 вересня 1925 р. у місцевій народній

двокласній школі двомовне, тобто польсько- і україномовне навчання [18, арк. 1–13в].

Церковний шематизм 1938 р. нараховує в Довгому 2092 осіб, 10 з яких були римо-католиками, 129 жителів села складали євреї [14, с. 33].

З приходом більшовиків у вересні 1939 р. незабаром був проведений ними перепис населення та господарської інфраструктури краю. На той час населення в Довгому складало 2623 особи [19, арк. 45].

На основі опрацьованих джерел і літератури можемо зробити декілька висновків про демографічний розвиток с. Довге з середини XVII ст. до 1939 р.:

1) Довге було територіально обширним і добре заселеним селом. Впродовж зазначеного періоду село не утворювало єдиної громади. Окрім, власне Довгого, до його складу входили присілки: Перепростиня, Майдан, Локоть та Зарічче, що значно збільшувало кількість населення. Цікаво, що сьогодні лише Зарічче відноситься до Довгого.

2) Соціальна структура села була неоднорідною. Окрім, власне селян, які становили більшість, в селі зустрічаються інші напівпривілейовані і привілейовані групи населення (князі, солтис-вибранець, священик, поповичі).

3) В селі проживали люди різних національностей. Однак абсолютну більшість складали русини (українці), другою національною групою були євреї, третіми – поляки.

4) За релігійним складом впродовж всього періоду більшість населення було греко-католицького віровизнання.

5) В міжвоєнний період в Довгому постало непросто національне питання, пов'язане з асиміляційною політикою польського уряду.

Список використаної літератури

1. **Budziński Z.** Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna / Z. Budziński. – Rzeszów : Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1993–. – Tom 2 : Dokumentacja statystyczna i kartograficzna. – 1993. – 517 s. 2. **Schematismus** universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno domini MDCCCXXX conscriptus per A. R. Josephum Lewicki Cappelanum Episcopalem. – Premisliae: Impressum in Typographia Episcopali Rit. Graeci, 1830. – 208 p. 3. **Schematismus** universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno domini MDCCCXLIII conscriptus per A. R. Josephum Lewicki Cappelanum Episcopalem. – Premisliae: Impressum in Typographia Episcopali rit. gr. cat., 1843. – 118 p. 4. **Catalocus** universi cleri dioeceseos rit. gr. cath. Premislensis pro anno domini 1850. – Premisliae: Impressum in Typographia Capituli rit. gr. cath., 1850. – 183 p. 5. **Bigo J.** Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiołkami w Krolestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszytych zmian terytorialnych kraju / J. Bigo. – Lwów: Z drukarni «Dziennika

polskiego», 1897. – 288 s. 6. **Bigo J.** Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiołkami w Krolestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszytych zmian terytorialnych kraju / J. Bigo. – Lwów: Z drukarni «Dziennika polskiego», 1904. – 344 s. 7. **Bigo J.** Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiołkami w Krolestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszytych zmian terytorialnych kraju / J. Bigo. – Lwów: Skład druków wojennych i gminnych Ign. Jaegera, 1918. – 222 s. 8. **Buławski R.** Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej / R. Buławski, J. Buzek. – Warszawa: Nakładem głównego urzędu statystycznego, 1924– . – T. 13: Województwo Lwowskie. – 66 s. 9. **Orzechowski K.** Przewodnik statystyczno topograficzny i skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiołkami w Krolestwie Galicyi W. X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych / K. Orzechowski. – Krakow: Wyd-wo WSP, 1872. – 413 s. 10. **Słownik** Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. / Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. – Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Świat Nr. 59, 1881– . – T. II. – 927 s. 11. **Схиматисмъ** всего клира руско-католического Епархіи соединенныхъ Перемииской, Самборской и Сяноцкой. – Перемышль: Тип. Ферд. Піонткевича, 1889. – 248 с. 12. **Схиматисмъ** всего клира руско-католического Епархіи соединенныхъ Перемииской, Самборской и Сяноцкой. – Перемышль: Зъ печатні Йосифа Стифіюго, 1905. – 529 с. 13. **Схиматисмъ** всего клира руско-католического Епархіи соединенныхъ Перемииской, Самборской и Сяноцкой. – Перемышль: Зъ печатні гр. кат. Капітулы, 1913. – 446 с. 14. **Схиматисмъ** всего клира руско-католического Епархіи соединенныхъ Перемииской, Самборской и Сяноцкой. – Львів: Накладом греко-катол. епископської консисторії, 1938. – 149 с. 15. **Центральний** державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІАУ у Львові), ф. 14, оп. 1, спр. 258. 16. **ЦДІАУ** у Львові, ф. 201, оп. 4а, спр. 562. 17. **ЦДІАУ** у Львові, ф. 179, оп. 2, спр. 958. 18. **ЦДІАУ** у Львові, ф. 178, оп. 2, спр. 2351. 19. **Державний** архів Львівської області, ф. Р. 221, оп. 1, спр. 25. 20. **Петриків В.** Родинні пом'яники села Довге Гірське / В. Петриків // Збірник наукових праць студентів історичного факультету. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2012. – Вип. II. – С. 19–30. 21. **Arlamowski K.** Lustracja wojewodztwa Ruskiego 1661–1665. Czesc I ziemia Przemyska I Sanocka / K. Arlamowski i W. Kaput. – Wroclaw–Warszawa–Krakow: Zakład Narodowy imenia Ossolińskich, Wyd-wo PAN, 1970. – 239 s.

Петриків В. І. Демографічний розвиток села Довге (Гірське) від середини XVII ст. до 1939 р.

У статті розглянуто демографічний розвиток села Довгого (Гірського) від середини XVII ст. до 1939 року. Проаналізовано списки населення цього періоду, подані у різноманітних ревізіях, покажчиках та

шематизмах. На основі різного роду джерел (опублікованих та архівних) встановлено, що Довге не складало єдиної громади, адже, окрім власне Довгого, до села належали присілки: Зарічче, Перепростиня, Майдан, Локоть.

Показано соціальний, національний та релігійний склад населення села. Доведено, що жителі Довгого, як і решти навколишніх поселень, творили поліетнічну громаду, де поряд з українцями проживали поляки та євреї. Висвітлено непросте національне питання, яке постало в Довгому у міжвоєнний період, пов'язане з асиміляційною політикою польського уряду. На основі документальних свідчень висвітлено зміни кількості населення села та з'ясовано вплив загальноісторичних процесів на життя його мешканців.

Ключові слова: Довге (Гірське), мікроісторія, краєзнавство, населення, демографія.

Петрыкив В. И. Демографическое развитие с. Долгое (Горное) с середины XVII в. по 1939 г.

В статье рассмотрено демографическое развитие села Долгого (Горного) от середины XVII в. до 1939 года. Проанализированы списки населения этого периода, представленные в различных ревизиях, указателях и шематизмах. На основе различного рода источников (опубликованных и архивных) установлено, что Долгое не составляло единой общины, ведь, кроме собственно Долгого, к селу принадлежали выселки: Заречье, Перепростыня, Майдан, Локоть.

Показан социальный, национальный и религиозный состав населения деревни. Доказано, что жители Долгого, как и остальных окружающих поселений, образовывали полиэтничное общество, где наряду с украинцами проживали, поляки и евреи. Освещен непростой национальный вопрос, который возник Долгом в межвоенный период, и был связан с ассимиляционной политикой польского правительства. На основе документальных свидетельств освещены изменения численности населения села и выяснено влияние общеисторических процессов на жизнь его обитателей.

Ключевые слова: Долгое Горное, микроистория, краеведение, население, демография.

Petrikiv V. I. Demographic Development of Settlement Dovhe (Hirske) from the Middle of the XVII cr. up to 1939

The article considers the demographic development of the village of Dovhe (Hirske) from the middle of the XVII cr. to 1939. The analysis of population lists of mentioned period presented in various audits, indexes and Shematyzm. Based on various sources (published and archival) it is found that Dovhe did not make a single community, because, except the Dovhe proper, of belonging to Dovhe some new villages like Zariche, Pereprostynya, Majdan, Lokot. According to the metrical books it is reveal the dynamics of

population.

Social, ethnic and religious composition of the population of the village is shown. The social structure of the village was heterogeneous. In addition, actual farmers, who formed the majority in the village, were semiprivileged and other privileged groups (rulers Soltys-chosen, priest, Popovich). It is proved that rural population of Dovhe and people from other surrounding settlements created multi-ethnic community, which lived together with the Ukrainians, Poles and Jews. The article also deals with difficult national issue that arose in Dovhe during the Inter-war period due to assimilation policies of the Polish government. Based on documentary evidence it highlights the changing of population of the village and finds general historical processes influenced the lives of its inhabitants. It is proved that Dovhe was geographically extensive and well-populated village. During this period the village does not form a single community. In addition, actually long, it consisted of small settlement, aroused as a result of resettlements: Pereprostynya, Area, Elbow and beyond the river, which greatly increased the population and in the upshot influenced national policy made a local authority tougher concerning to foreigners.

Key words: Dovhe (Hirske) settlement, microhistory, study of a region, population, demography.

Стаття надійшла до редакції 9.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Смуток І. І.

УДК 94:355.01(47+57+438) «1939»

Т. В. Пилипович

**УКРАЇНЦІ У СКЛАДІ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО ПІД ЧАС
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 РОКУ**

З часу закінчення Другої світової війни минуло майже сімдесят років. Але багато її сторінок, зокрема участі в ній українців, доводиться переосмислювати. Довгі часи про участь українців в Другій світовій війні в СРСР, де проживала їх переважна більшість, говорити не було прийнято – підкреслювалося, що війну вів весь радянський народ. Однак необхідно пригадати, що українці пройшли через всю світову бійню, і через всі театри бойових дій. Маловідомою сторінкою світової історії є участь українців у складі Війська Польського у бойових діях під час радянсько-польської війни 1939 року. Слід зазначити, що серед польських громадян, які проходили строкову військову службу в Війську Польським було багато етнічних українців, адже у міжвоєнний період землі Галичини, Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся, Посяння та Лемківщини опинилися під владою Другої Речі Посполитої. Національний склад Війська Польського був неоднорідним: крім поляків та українців в складі армії знаходилися євреї та білоруси. Отже, вивчення теми участі українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 р., на мій погляд, може полегшити процес встановлення історичної справедливості по відношенню до етнічних меншин, що перебували у складі даного військового формування. Водночас дана тематика тісно пов'язана і з іншими маловідомими польськими військовими формуваннями, що існували в роки Другої світової війни та в складі яких перебували українці, зокрема з польськими військовими частинами на території Сирії, Єгипту та Лівії, а також Армією генерала Андерса (2-й Польський Корпус).

Питання, пов'язані з участю українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року та їхньою подальшою долею, висвітлені в роботах наступних вітчизняних істориків: В. Ковалюк, З. Книш, А. Руккас [4–6]. Водночас проблематиці радянсько-польської війни 1939 р. та національному складу Війська Польського в даному військовому конфлікті, значної уваги приділяли такі польські історики, як В. Дример, Ц. Гжеляк, Я. Пела, Я. Павлак, А. Гловацький, С. Ячинський, [7; 12–14]. З огляду на історіографію дослідження, проблематика радянсько-польської війни та національного складу Війська Польського, на мій погляд, є надзвичайно перспективною та потребує подальшого дослідження.

У даній статті розглядається питання перебування та участі українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни у вересні 1939 року.

В шеренгах Війська Польського у вересні 1939 р. воювали, за різними оцінками, від 150 до 200 тисяч українців. Більшість з них сумлінно виконали свій військовий обов'язок, чимало з них віддали своє життя у вересневій кампанії 1939 року. Згідно з даними українського історика Андрія Руккаса, станом на 1 вересня 1938 року у складі Війська Польського перебувало 38 контрактних офіцерів-українців. Усі вони представляли наступні роди військ польської армії, а саме: піхоту, кавалерію, артилерію, бронетанкові війська, авіацію, війська зв'язку, службу озброєння. Щодо військових чинів, то серед них було: 2 підполковники, 17 майорів, 8 капітанів та 11 поручиків українського походження [1, с. 92].

Слід зазначити, що попри офіційну заборону, нерідко солдати-українці у Війську Польським зазнавали утисків з боку польського військового керівництва через власну національну приналежність. Зазвичай від найнижчих офіцерських посад і до найвищих у Війську Польським займали етнічні поляки. Українці переважно були рядовими солдатами. Ті ж контрактні офіцери-українці, що служили у польських збройних силах, мали значний військовий досвід. Більшість з них у минулому були підстаршинами у військових формуваннях УНР. Однак багато з них, розуміючи нелояльне ставлення з боку польського військового керівництва до українців, приховували власне українське походження [2, с. 20–21].

Потрібно зазначити, що у Війську Польським до початку Другої світової війни активно діяла мережа нелегальних українських націоналістичних організацій. Польська військова адміністрація, ймовірно побоюючись активного розвитку українського національного руху, боролася з представниками українських націоналістичних організацій, зокрема, шляхом засудження [2, с. 22].

З нападом Вермахту на територію Польщі українці з етнічних українських земель Другої Речі Посполитої відчутно поповнили практично всі роди військ польської армії. Відомий діяч українського національно-визвольного руху Т. Бульба-Боровець так описував хід мобілізації: «Потяг набитий вояками та їхніми скриньками і торбами. Всі вони були українцями. На всіх станціях досідають нові вояки...» [4, с. 37–38].

Найбільший відсоток українців у складі Війська Польського був у піхотних та кавалерійських частинах. У 30-й піхотній дивізії польської армії 80–90 % вояків походили з Поділля та Полісся; 13-а значною мірою була укомплектована уродженцями Рівного, Клевані, Дубного, Костополя, навколишніх сіл; 27-а – призовниками з Ковеля, Луцька, Володимира-Волинського; 14-а – зі Львова, Коломиї, Калуша, Станіслава, Рави-Руської, Кам'янки Струмилової; 17-а – з Бережан, Чорткова, Калуша; 25-а

– з Тернополя, Золочева. Українці з Волині становили близько 40% складу кавалерійської бригади тощо [5, с. 218].

Наступ німецьких військ розвивався за планом. Польські війська виявилися слабкою військовою силою порівняно з узгоджено діючими німецькими танковими з'єднаннями та люфтваффе. Українці активно реагували на поразки польської армії. Натерпівшись лиха та несправедливості від польської держави, українці в глибині душі раділи поразкам поляків, які завдавали їм німецькі війська. Однак фактів переходу українців на сторону німців теж не було. Ймовірно, українські вояки пам'ятали зраду Третього Рейху під час розбудови молодій Карпатській Україні [2, с. 26–27].

З поразками Війська Польського у боях з Вермахтом польське командування та рядові польські солдати почали ще активніше проявляти своє негативне ставлення до українців в рядах польської армії. Досить часто лунали необгрунтовані звинувачення в бік українців, про їхнє небажання воювати за Польську державу.

Потрібно зазначити, що українці у Війську Польським з поразками армії не втрачали надії в майбутньому на створення власного національного військового формування. Однак швидкий відступ польської армії під тиском Вермахту, відсутність українського офіцерства та абсолютна невизначеність в майбутньому перекреслювала ці надії [2, с. 28].

Варто зазначити, що з початком війни ворожість українського населення до Польської держави ставала більш відкритою. У відповідь польська адміністрація проводила масові арешти серед цивільного українського населення. Тисячі українців опинилися в концтаборі «Береза-Картузька». Але найгірше розпочалося, коли відступаючі під тиском Вермахту польські частини почали розправлятися з українським населенням. За свідченням історика Петра Мірчука, найбільші збройні сутички українців з польськими військами й поліцією відбулися на території сучасної Львівської області [6, с. 586–587]. Зрозуміло, що для українців, що проходили військову службу у складі Війська Польського, участь у братовбивчій війні була неприпустимою.

В середині вересня 1939 року німці в основному розгромили польську армію, приготування до наступу на східні території Другої Речі Посполитої розпочала Червона Армія. З військ Київського особливого військового округу було створено Український фронт. Командуючим було призначено командарма С. К. Тимошенка, членом Військової Ради – В. М. Борисова, начальником штабу – М. Ф. Ватутіна. До складу фронту було включено 5-у, 6-у, 12-у армії, командуючі відповідно І. Г. Советников, Ф. І. Голиков, І. В. Тюленєв. Армії мали 8 стрілецьких і 3 кавалерійські корпуси, танковий корпус і 5 танкових бригад, усього 239 тисяч чоловік особового складу, 1 792 міномети і гармати, 2 297 танків. Війська фронту прикривала авіація. З'єднання Червоної армії до переходу кордону одержали наказ наркома К. Є. Ворошилова не застосовувати

зброю проти тих польських частин, які не чинитимуть опору. Заборонялося обстрілювати і бомбардувати населені пункти [3, с. 39]. О 5-й годині ранку 17 вересня 1939 р. формування Українського фронту вступили на західноукраїнські землі. Відбулось кілька сутичок на польських прикордонних заставах, але масштабних воєнних дій не було. Польський міністр закордонних справ Ю. Бек через пересувну радіостанцію, розташовану в с. Кути (поблизу румунського кордону), не забарився надіслати до своїх посольств депешу-протест проти вступу радянських військ на польську територію. Міністр констатував початок війни [7, с. 125]. Однак протягом дня звідусіль надходили повідомлення, про те, що «радянські війська не стріляють». У той же день головнокомандуючий польською армією маршал Е. Ридз-Смігли видав наказ, у якому говорилось: «З більшовиками не битися, хіба що в разі нападу з їхнього боку або спроби роззброєння частин» [8, с. 35–36].

Варто зазначити й про те, що українці у Війську Польським доволі негативно ставилися до наступу Червоної Армії та радянської влади загалом. В пам'яті багатьох українців, що проживали на території Другої Речі Посполитої, збереглися спогади про штучний голодомор українців, влаштований радянською владою у 1933 році. Звісно, і українська преса, яка мала право на існування в Другій Речі Посполитій, активно висвітлювала події, що відбувалися в Радянському Союзі [2, с. 38].

Негативне ставлення українців до радянської влади яскраво описане у книзі Зиновія Книша «За чужу справу», де розповідається про один з локальних боїв частин Війська Польського з Червоною Армією. Ось як автор описує участь українців Війська Польського у боях з Червоною Армією на початку вересня 1939 року: «Така лють нас вхопила на цей вид, що ми наче на команду посіяли вогнем. Перша почала наша група, почули це інші, долучилися й собі, настала пекельна пальба. Большевиків це заскочило неприготованими, счинилася паніка, кинулися в розтіч, ховалися в ровах і за танками, деякі просто бігли, не зважаючи на стріли. А ми б'ємо і б'ємо!» [2, с. 40].

Водночас варто зазначити і про посилення жорстокості польської адміністрації після того, як на територію Другої Речі Посполитої вступила Червона Армія. У Тростянець (Волинське воєводство) через два дні після того, як місцеві комуністи звели тріумфальну арку для зустрічі радянських військ, увірвалася польська військова частина, замордувала десятків українців і підпалила село. У Турці (Львівське воєводство) селян закопували в землю, катували жінок і дітей. Селище Жукотин Турківського повіту (139 господарств) було спалене [9, с. 20]. Таких прикладів можна наводити безліч. Звісно, і в цьому випадку реакція українців, що перебували у складі Війська Польського була різко негативною.

У міру того, як Військо Польське відступало і надходили радянські війська, жертвами дедалі частіше ставало польське населення, адже насильство породжує насильство. Про це йдеться у спогадах поляків,

яким пощастило врятуватися під час нападів розлючених українських селян [9, с. 37–38].

Неможливо оминати участь українських офіцерів у складі Війська Польського під час наступу Червоної Армії. Сім контрактних офіцерів-українців служили у кавалерії. Одним із них був випускник польської військової школи майор Петро Дяченко із 3-го шволежерського полку, що дислокувався у місті Сувалки. 30 серпня 1939 р. під його керівництвом до Білостоку був відправлений надлишковий контингент резервістів, що залишився після проведення мобілізації [10, с. 194]. З початком наступу Червоної Армії польські кавалеристи рушили на північний схід у напрямку до литовського кордону. На своєму шляху вони неодноразово вели бої з радянськими військами, зокрема, в місті Гродно та біля села Козьдєвиці, де у бою знищили понад 20 радянських танків. В одному з боїв український офіцер був поранений. Після переходу на литовську територію польські вояки були інтерновані місцевою владою, а 10 березня 1940 р. Петро Дяченко був виданий німецьким військовим [11, с. 146].

У польській військовій авіації служив капітан Сергій Нагнибіда. 17 вересня, коли Червона армія розпочала свій наступ, різні підрозділи 3-го авіаційного полку, де проходив службу капітан Нагнибіда, знаходилися у південних районах Тернопільського воєводства. Із 150 польських офіцерів лише небагатьом вдалося уникнути радянської неволі, серед них й капітану Сергію Нагнибіді, який наступного дня евакуювався до Румунії [12, с. 71, 80–82].

Уже до 20 вересня 1939 р. радянські війська зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тернопіль, Бучач, вийшли до Львова [5, с. 225]. Солдати й офіцери регулярної польської армії в основному мирно та добровільно здавали зброю радянським військам. Серед цих польських вояків було близько 20 тисяч рядових українців. Як уже зазначалося вище, більшість українців у Війську Польським не мали бажання воювати за Польську державу [5, с. 226].

Велику частину польських солдатів було взято в полон на території північно-східних воєводств Польщі, де розквартирувалися запасні військові одиниці, до яких були змобілізовані резервісти останньої хвилі (початок вересня 1939 р.). В результаті активних бойових дій на західному фронті проти німецького Вермахту польським військам на території Східних кресів було насправді складно протидіяти військам Червоної Армії. Більшість резервістів у вересні 1939 року навіть не отримали амуніції та зброї. Десятки тисяч польських військових (серед них і українці) з північно-східних околиць польської держави були захоплені в полон поблизу Сарн, Шацька, Ковеля, Рівного, Дубно, Тернополя, Барановичів, Новгорода, Ліди, Вільно та уздовж усього польсько-радянського кордону. Більшість українських солдатів у Війську Польським були узяті в полон військами Українського фронту. До цього, у вересні 1939 року більшість українських резервістів були змобілізовані III Військовим Округом, що знаходився на території Західної України.

Більшість українських військових, взятих у полон радянською армією на території Західної України, воювали з німецькими та радянськими частинами в районі Львова, Рівного і Тернополя [13, с. 176–177]. Загалом після нападу Червоної Армії на Польщу у вересні 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів взяли в полон 125 000 тисяч польських вояків [14, с. 19]. Однак дана цифра могла досягати і 400 000 чоловік. Згідно радянських повідомлень, за першу половину жовтня 1939 р. 5-та і 6-та радянські армії мали, відповідно 190 584 та 116 981 полонених, а по 12-ій армії ця цифра наближалася до цього діапазону. Однак ці цифри відрізняються від даних підрахунків польського Міністерства оборони у Лондоні, зроблених у жовтні 1944 р. За цими даними, у радянському полоні знаходилося лише 181 000 польських військовослужбовців. На мою думку, така розбіжність полягає у різниці між загальною кількістю узятих в полон в період бойових дій, включаючи не лише військових, а й поліцію, і тією кількістю полонених, яка не підпала під звільнення аж до амністії 12 серпня 1941 р., проведеної в зв'язку з підписанням радянсько-польської угоди між Й. Сталіним та головою польського еміграційного уряду генералом В. Сікорським. Варто зазначити, що у серпні 1941 р. на основі амністованих польських військовослужбовців, що перебували в ув'язненні на території СРСР, постане Армія генерала Андерса (2-й Польський Корпус), національний склад якої був дуже різноманітним. Однак у 1939 р. більшість полонених-рядових Війська Польського, в основному українці та білоруси, були звільнені незабаром після завершення, або ще й у ході вересневої кампанії. Ще 21 вересня 1939 р. маршал Г. І. Кулик, який перебував на українському фронті з контрольно-допоміжною місією, надіслав у Москву пропозицію звільнити військовополонених – українців та білорусів, тому що величезну масу полонених неможливо було прогодувати [8, с. 41].

Загальний висновок полягає в тому, що в результаті атаки Червоної армії на Польщу у вересні 1939 року в лавах Війська Польського воювали, за різними оцінками, від 150 до 200 тисяч українців. Незважаючи на негативне ставлення до українців в шеренгах польських збройних сил та швидкий наступ радянських військ, переважна більшість українців у складі Війська Польського достойно виконала свій військовий обов'язок у вересневій кампанії 1939 року. Однак варто зазначити, що питання участі українців у складі Війська Польського в радянсько-польській війні 1939 року, а також дослідження подальшої долі українців залишаються відкритими і потребують детального вивчення.

Список використаної літератури

1. **Руккас А.** Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. / А. Руккас // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 90–102.
2. **Книш З.** За чужу справу / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1961. – 365 с.
3. **Вестник** Министерства иностранных дел СССР. – 1989. – № 18. – С. 18–39.
4. **Бульба-Боровець Т.** Армія без

держави / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1981. – 327 с. 5. **Загиблі** на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – К.: Пошуково-видавниче агентство Книга Пам'яті України, 2003. – 624 с. 6. **Мірчук П.** Нарис історії Організації українських націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен: Посвіт, 1968. – 654 с. 7. **Drymmer W. T.** W służbie Polsce. – Warszawa: Gryf, 1996. – 349 s. 8. **Ковалюк В. Р.** Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 30–43. 9. **Gross J.** Revolution from Abroad / J. Gross. – New Jersey: Princeton, 1988. – 516 p. 10. **Grzelak C.** Kresy w czerwieni: agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku / C. Grzelak. – Warszawa: Neriton, 1998. – 587 s. 11. **Piela J.** Polacy internowani na Litwie, 1939–1940 / Piela J., Roman W., Szczurowski M. – Warszawa: Wojskowa Komisja Archiwalna, 1997. – 285 s. 12. **Pawlak J.** Dzieje Bazy lotniczej Nr3 we wrześniu 1939 r. / J. Pawlak // Przegląd Wojsk Lotniczych i Wojsk OPK. – 1991. – S. 70–82. 13. **Głowacki A.** Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941 / A. Głowacki. – Łódź: Wydaw. Uniw. Łódzkiego, 1998. – 692 s. 14. **Jaczyński S.** Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego / S. Jaczyński. – Warszawa: Bellona, 1994. – 356 s.

Пилипович Т. В. Українці у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року

У публікації досліджено та проаналізовано участь українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року. У центрі уваги висвітлення маловідомих сторінок участі українців у якості військовослужбовців Війська Польського у вересневій кампанії 1939 року. За підрахунками вчених, в шеренгах Війська Польського у вересні 1939 р. воювали від 150 до 200 тисяч українців. В результаті активних бойових дій на західному фронті проти німецького Вермахту польським військам на східному кордоні було насправді складно протидіяти військам Червоної Армії. Більшість резервістів у вересні 1939 року навіть не отримали амуніції та зброї. Як наслідок, десятки тисяч польських військових, а серед них і українці, з північно-східних околиць польської держави були захоплені в полон уздовж усього польсько-радянського кордону. Однак переважна частина українських військовослужбовців Війська Польського виконала свій військовий обов'язок у вересневій кампанії 1939 року.

Ключові слова: українці, військовослужбовці, радянсько-польська війна 1939 року, Військо Польське, військовополонені.

Пилипович Т. В. Украинцы в составе Войска Польского во время советско-польской войны 1939 года

В публикации исследовано и проанализировано участие украинцев в составе Войска Польского во время советско-польской войны 1939 года. В центре внимания – освещение малоизвестных страниц участия

украинцев в качестве военнослужащих Войска Польского в сентябрьской кампании 1939 года. По подсчетам ученых, в рядах Войска Польского в сентябре 1939 г. воевали от 150 до 200 тысяч украинцев. В результате активных боевых действий на Западном фронте против германского Вермахта польским войскам на восточной границе было на действительно сложно противодействовать войскам Красной Армии. Большинство резервистов в сентябре 1939 года даже не получили амуниции и оружия. Как следствие, десятки тысяч польских военных, а среди них и украинцы, с северо-восточных окраин польского государства были захвачены в плен вдоль всей польско-советской границы. Однако большинство украинских военнослужащих Войска Польского выполнило свой воинский долг в сентябрьской кампании 1939 года.

Ключевые слова: украинцы, военнослужащие, советско-польская война 1939 года, Войско Польское, военнопленные.

Pylypovych T. V. Ukrainians in the Polish Army during the Soviet-Polish War of 1939

This publication investigates and analyzes the Ukrainian participation in the Polish Army during the Soviet-Polish war of 1939.

The article focused on the coverage of little known pages of Ukrainian participation as soldiers of the Polish Army in the September Campaign in 1939. According to scientists, in the ranks of the Polish Army in 1939 were from 150 to 200 thousand of the Ukrainians. As a result of active combat operations on the western front against the German Wehrmacht the Polish troops experienced real difficulties put up resistance to the Red Army on the Eastern border.

Most reservists in September of 1939 did not have the ammunition and weapons. As a result, tens of thousands of the Polish soldiers, and Ukrainians were among them, from the north-eastern suburbs of the Polish state were captured along the Polish-Soviet border. Soon after, in 1939, the majority of prisoners-ordinary of the Polish Army, most Ukrainians and Belarusians was released, or even during the September campaign.

However, the Ukrainian part of the Polish Army, which would be in Soviet POW camps was liberated by the amnesty of August 12, 1941, held in connection with the signing of the Soviet-Polish agreement between J. Stalin and the head of the Polish government in exile, General V. Sikorsky. Later in August 1941 on the basis of amnestied Polish soldiers was formed the Army General Anders (2nd Polish Corps). Most of the Polish Army soldiers faithfully performed his military duty in the September Campaign in 1939.

Key words: the Ukrainians, military, Soviet-Polish war of 1939, Polish Army, POWs.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Постолювський Р. М.

УДК [94 : 614, 885] (477) «192»

М. В. Рожков

**ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ
ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ.**

Офіційною датою початку діяльності Товариства Червоного Хреста радянського періоду є 20 листопада 1918 р., коли відбулися перші збори членів уже реорганізованого на демократичних засадах Російського Червоного Хреста, був прийнятий Статут і вибраний Центральний комітет для керівництва його діяльністю.

Різні аспекти військово-санітарного напрямку діяльності Товариства Червоного Хреста в УСРР у 1920-х рр. досліджували такі науковці, як К. Захаренко, активний діяч Червоного Хреста УСРР [1]. Його роботи містять багато фактичного матеріалу, але носять ідеологічний «класовий» характер, який відповідав інтересам держави. Так, «старий» Червоний Хрест був створений за вказівкою «добрих» царя, цариці, графів, баронів та іншої знаті, за рахунок яких фінансувався, і піклувався виключно про офіцерський склад армії і, за думкою автора, не займався допомогою селянству. У праці В. Зубко більш стримано висвітлено процес створення Міжнародного Червоного Хреста і зокрема Червоного Хреста в Росії [2]. Так, наприклад, визнаються заслуги Російського Товариства Червоного Хреста, успадкування «новим» товариством передових традицій цієї організації. Автор відходить від «класовості», коли характеризує Червоний Хрест минулого, дає чисельні характеристики організації радянського часу. Але робота носить характер лекторського матеріалу, а тому має обмежений потребами матеріал. Книга Є. Кушнір [4] є невеличкою брошурою і містить досить обмежений з обсягом матеріал, але дає змогу сучасному досліднику зрозуміти як змінювалась ідеологічна думка членів Червоного Хреста.

Монографія М. Журби [3] має багато цікавих фактів, статистичних даних по військовому напрямку діяльності товариства, але торкається лише сільського населення тодішньої України, не зачіпаючи робітників, інтелігенцію, які проживали переважно в містах і допомагали як населенню міст, так і сіл, розташованих на невеликій відстані від них. Дисертаційна робота Т. Литовченко [5], створена на основі архівних матеріалів України та Російської Федерації, стала першою спробою відтворення військового напрямку діяльності Товариства Червоного Хреста, але все ж цей напрям діяльності організації в історичній науці не повністю відтворений автором, незважаючи на титанічну роботу. Але все ж ця робота стала вагомим внеском в сучасну українську історіографію і першим кроком вирішення цієї проблеми. Аспірантка Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова М. Срібна використовує нові архівні матеріали по військовій діяльності Червоного Хреста [7], але розкриває лише кінцеві результати цього напряму діяльності, не розкривши витoki і перші кроки роботи, яка проводилась товариством. На основі аналізу робіт можна впевнено сказати, що проблема військово-санітарної діяльності Червоного Хреста УСРР досі не вирішена в українській науці. Тому ця тема потребує подальшого дослідження.

На початку 20-х рр. ХХ ст. ще не йшлося про військово-санітарну підготовку населення. Умови післявоєнного часу не давали можливості створювати відповідні формування. Внаслідок втручання радянської влади у 1925 р. під керівництвом голови Російського Товариства Червоного Хреста, лікаря-більшовика З. П. Соловйова, розпочалася робота щодо створення гуртків першої допомоги населенню. Цей видатний діяч товариства узяв зразок гуртка першої допомоги з курсів надання медичної допомоги та військово-санітарної підготовки для населення Німеччини. Наприкінці 20-х рр. фахівцями Товариства у військово-санітарній справі були розроблені спеціальні навчальні посібники для методичного забезпечення роботи гуртків першої допомоги [5, с. 14–15].

Гурток першої медичної допомоги створювався силами окружних комітетів Червоного Хреста. До 1929 р. в УСРР налічувався 1081 подібний гурток [3, с. 324].

У фінансовому відношенні Український Червоний Хрест був більше незалежним, ніж Російський Червоний Хрест, здійснюючи роботу за завданнями тих народних комісаріатів (наркоматів), які йому надавали допомогу. Так, більшовики у своїх доповідях повідомляли, що Українське Товариство Червоного Хреста отримає допомогу для своєї діяльності від Головного Санітарного Управління, Наркомздоров'я, Головного комітету полонених та біженців. Головний комітет полонених та біженців краще всього надавав субсидії УТЧХ, тому значну увагу це Товариство приділяло військовополоненим [5, с. 58–59].

У липні 1920 р. за наказом Народного комісара здоров'я на Українське Товариство Червоного Хреста були покладені нові завдання. Так, Товариству належало організувати та постійно підтримувати санітарну справу у республіці у 3-х губерніях на Правобережжі – Київській, Волинській, Подільській та у Чернігівській губернії на Лівобережжі. Для цього організація повинна була сформувати сільські загони по губерніях, один летучий загін на залізниці, прийняти всі санаторії та курорти Києва, Волині, Подільської та Чернігівської губернії. По Києву на зимовий сезон 1921 р. було встановлено розгорнути до 800 санітарних ліжок, а за окремим наказом від 27 серпня 1920 р. – відправити у Донецьку та Чернігівську губернії 30 епідемічних загонів для боротьби з холерою [5, с. 62].

Так дослідником Товариства Червоного Хреста Т. А. Литовченко встановлено, що в той час керівництву республіки необхідно було створити державу у вигляді згорнутої військової організації. За висновками радянських військових експертів того часу, майбутня війна, що буде розв'язана капіталістичними державами, не може бути довготривалою, і за дуже короткі терміни виникне необхідність знайти бойові та економічні потужності для подальшого ведення бойових дій. Тому поступового розгортання всіх людських сил та матеріальних засобів, як, наприклад, було минулої війни, не буде. Отже, вся діяльність урядів країн та їх військових штабів буде спрямована на поставку в максимально стислий термін всіх без винятку ресурсів, щоб якнайшвидше ліквідувати війну. Це викладено у проекті Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста під грифом «цілком таємно» до Політбюро ЦК КП(б)У 28 квітня 1923 р. [5, с. 72].

Саме в ці роки розвивається санітарно-оборонна підготовка населення в гуртках ГСО і БГСО, в санітарних дружинах, на курсах середніх і молодших медичних працівників [2, с. 14].

У травні 1923 р., на прохання голови РНК УСРР Х. Раковського, голова Українського Товариства Червоного Хреста О. Угаров підготував матеріал для його виступу на засіданні РНК про майбутні військово-оборонні завдання Товариства. Так, радянським керівництвом було вирішено, що необхідно враховувати сили та засоби не тільки Військово-санітарного відомства республіки, а використовувати всі можливості різних організацій. У капіталістичних країнах ці завдання виконував Червоний Хрест. Тому прийняли рішення залучити Український Червоний Хрест до цієї роботи у «новому» військово-санітарному напрямку його діяльності [5, с. 72–73].

Народних комісаріатів республіки, яким передбачалося спілкуватися під час цієї роботи з УТЧХ. Так, 7 травня 1923 р. в телеграмі під грифом «таємно» від Наркомздор'я до Головної Управи УТЧХ повідомлялося про те, що вони ніяких заперечень проти застосування Українського Товариства Червоного Хреста щодо військово-санітарної підготовки населення республіки не мають, але проти надавання Товариству своїх лікувальних закладів на довічне використання. Народний комісаріат здоров'я пропонував всі свої лікувально-шпитальні заклади передати УТЧХ лише на 5-річне використання [5, с. 14–15].

Санітарна дружина нараховувала 30 осіб. Командний склад воєнізованої одиниці налічував командира, політкерівника, 2 командирів відділень та командирів ланок. Дружини в мирний час повинні були надавати допомогу цивільному населенню, брати участь у фізкультурному русі та в державних заходах з охорони здоров'я. Окрім цього, санітарні дружини обслуговували військові частини на маневрах, допомагали в наданні медичної допомоги на виробництві, працювали на пунктах швидкої допомоги під час стихійного лиха [3, с. 343].

Ще на початку 1927 року було вирішено створити централізований план, який передбачав розширення діяльності Червоного Хреста і посилення його зв'язка з Червоною армією шляхом розвитку санітарних закладів с пристосуванням їх до нужд військових установ. Гуртки першої допомоги, які було вирішено створити, навчали основам першої медичної допомоги, догляду за пораненими та хворими, першій допомозі при переломах, ураженнях отруйними речовинами, нещасних випадках, перевезеннях потерпілих. На 1 січня 1928 р. підготовку в таких гуртках в УСРР пройшли 40 тис. чоловік [6, с. 209]. Якщо поглянути на статистичні дані, то на перше січня 1927 року серед членів Червоного Хреста 32 % склали робітники, 43 % – селяни і лише 25 % – трудова інтелігенція. Активна, керуюча частина організації складалась з 3 782 чоловік, з яких 30 % робітників, 55 % селян і 15 % трудової інтелігенції [1, с. 24].

Так, на території сучасної Луганської області у 1927 році товариством були організовані трьохмісячні санітарні курси, на яких навчалось 45 чоловік. По підприємствах міста і в районах організуються кухлі першої допомоги і санітарні курси. По округу налічуються десятки гуртків і курсів. Цілий ряд курсів до річниці РККА дасть випуск курсантів. Для керівництва курсами залучені лектори – лікарі-фахівці [10, арк. 6].

Вище наведені дані впевнено доводять, що серед членів товариства було мало медробітників, яких практично втягнуто до практичної роботи. Автори брошур того часу, що видавав Червоний Хрест, ставлять питання залучення широких мас лікарів, медсестер, санітарів до лав товариства [4, с. 7].

На початку 1928 року військово-санітарний напрям діяльності Червоного Хреста залишався новим для організації, але в документах він фігурував як головне завдання товариства. В документах організації наголошувалось, що головне завдання товариства – не лише виконання роботи по військово-санітарній діяльності, яка визначалась в першій допомозі під час війни, а й підготовка до цієї роботи в мирні часи. Архівні документи докладно розкривають механізми захисту інформації Товариства, особливо переписки з партійними організаціями. В справах вказано коло осіб, які мають право знайомитись із таємною інформацією. Зазначені запобіжні заходи щодо зберігання і нерозголошення таємних документів стосовно деяких аспектів діяльності товариства [9].

Основними завданнями Червоного Хреста в цьому напрямі стали: визначення роботи по військово-санітарній допомозі населенню під час війни та підготовці його до цієї роботи в мирний час, для чого вважали за необхідне:

а) підтримувати тісний зв'язок з Червоною Армією та погодити зі штабом Українського округу та військово-санітарною частиною про поширення своєї діяльності в цій галузі, притягнути до роботи широки

кадри трудящих до справи надання допомоги хворим і пораненим воякам;

б) підготувати відповідні кадри персоналу для догляду за хворими та пораненими;

в) утворити необхідні матеріальні запаси та організувати відповідні установи (п. 5 оголошенню не підлягає, цілком таємно) [8, арк. 2].

Товариство Червоного Хреста повністю залежало від волі державної влади. Так, Секретаріат ЦК КП(б)У постановою від 27 березня 1932 року про роботу Червоного Хреста поставив категоричну вимогу звільнення його лав від соціально-ворожих елементів. У відповідь президія ЦК Червоного Хреста УСРР постановила провести у квітні-червні 1933 року огляд усіх червонохресних осередків республіки, із метою звільнення їх від антирадянських сил та їх агентури [3, с. 167].

Функції Червоного Хреста з масового оздоровлення населення відходять на задній план. Враховуючи підготовку до майбутньої війни, уряд СРСР вирішив, що Червоний Хрест повинен сконцентрувати увагу на допомозі державним органам охорони здоров'я в підготовці населення до санітарної оборони.

3 грудня 1938 р. РНК СРСР звільнив червонохресні організації від господарської діяльності. Усі медичні та господарсько-комерційні установи Товариства Червоного Хреста – лікарні, санаторії, пральні, бані, перукарні тощо були передані органам охорони здоров'я та іншим організаціям. Але незважаючи на всі приготування до війни та проведення підготовки населення до бойових дій, роботу Червоного Хреста напередодні Другої світової війни було оцінено незадовільно [7, с. 143].

Спираючись на документальні матеріали, можна впевнено стверджувати, що, не дивлячись на активність української громадськості та їх добровільної роботи на користь суспільства, Товариство Червоного Хреста з часу свого існування в УСРР знаходилося під тотальним контролем державної влади. Але українська громадськість має пам'ятати, що діяльність цієї громадсько-суспільної організації допомогла врятувати тисячі життів, а її підконтрольність державним органам мала не лише негативні наслідки. На нашу думку, надалі цікавим є вивчення ставлення органів державної влади до комерційної ініціативи Червоного Хреста.

Список використаної літератури

1. **Захаренко К.** Про Червоний Хрест / К. Захаренко. – Харків: Медвидав, 1927. – 60 с.
2. **Зубко В. Ф.** 100 років діяльності Товариства Червоного Хреста / В. Ф. Зубко. – К.: Здоров'я, 1967. – 32 с.
3. **Журба М. А.** Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.): Монографія / М. А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
4. **Кушнір Є.** Основні завдання Червоного Хреста / Є. Кушнір. – К.: Редвидав ЦКУЧХ, 1935. –

17 с. 5. **Литовченко Т. А.** Військово-оборонна діяльність українського товариства червоного хреста у 1918–1939 роках: дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 / Т. А. Литовченко. – К., 2006. – 202 с. 6. **Товбін М. М.** Факты, события, люди. Общество Красного Креста в СССР / М. М. Товбин // Вопросы истории. – 1978. – № 4. – С. 204–210. 7. **Срібна М. А.** Червоний Хрест Південної України (кінець 30-х – початок 40-х рр. ХХ ст.) / М. А. Срібна // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнародної наукової конференції, 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / [відп. ред. М. І. Михайлуца]. – Одеса : ВМВ, 2011. – С. 141–145. 8. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р–1274, оп. 1, спр. 2. 9. **ДАЛО**, ф. Р–1274, оп. 1, спр. 3. 10. **ДАЛО**, ф. Р.–Газета «Луганская правда» № 36–43, оп. 1, спр. 109.

Рожков М. В. Військово-санітарний напрям діяльності Товариства Червоного Хреста в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається військово-санітарний напрям діяльності організацій Червоного Хреста на теренах УСРР в 1920-і рр. Ця діяльність вважалась найбільш важливою на думку партійної верхівки. Автор доходить висновку, що військово-санітарний напрям діяльності стає найбільш важливим як для державного керівництва країни, так і для майбутнього мирного населення. Простим громадянам в роки війни доводилось своїми силами рятувати не тільки своє життя, але життя знайомих і незнайомих людей, яким в роки війни була потрібна кваліфікована медична допомога, навіть коли вона надходила від простих членів медичних гуртків Товариства Червоного Хреста УСРР.

Автор доходить висновку, що, хоча діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР була повністю залежна від державної вказівки з Москви, вона все ж приносила користь простим людям. З цього виходила необхідність підтримувати нормальні умови праці, забезпечивши трудівників елементарною медичною допомогою, яку могли надати працівники Червоного Хреста.

Ключові слова: Червоний Хрест, УСРР, діяльність, напрям, робота, санітарія.

Рожков Н. В. Военно-санитарное направление деятельности Общества Красного Креста в УССР в 20-х гг. ХХ ст.

В статье рассматривается военно-санитарное направление деятельности организаций Красного Креста на территории УССР в 1920-е гг. Эта деятельность считалась наиболее важной по мнению партийной верхушки. Автор приходит к выводу, что военно-санитарное направление деятельности становится наиболее важным как для государственного руководства страны, так и для будущего мирного населения. Простым гражданам в годы войны приходилось своими силами спасать не только свою жизнь, но жизнь знакомых и незнакомых

людей, которым в годы войны была нужна квалифицированная медицинская помощь, даже когда она поступала от простых членов медицинских кружков Общества Красного Креста УССР.

Автор приходит к выводу, что, хотя деятельность Общества Красного Креста УССР была полностью зависима от приказов, поступающих из Москвы, она все же приносила пользу простым людям. Из этого исходила необходимость поддерживать нормальные условия труда, обеспечив тружеников элементарной медицинской помощью, которую могли оказать работники Красного Креста.

Ключевые слова: Красный Крест, УССР, деятельность, направление, работа, санитария.

Rozhkov N. V. The Military Sanitary Area of Activity of Red Cross Society in the USSR in 20th of XX Century

The military sanitary area of activity of Red Cross organizations is on the territory of the USSR during 1920th is examined in the article. The place of this public activity is considered. The main sources of the investigation are the materials from the State Archive of Luhansk region. The top of the party considered this activity as the most essential.

The author comes to the conclusion, that military sanitary area of activity of Red Cross organizations becomes most essential both for state leadership and for future of civilian population. In the years of war common people had to rescued not only their lives themselves, but lives of the acquainted and unknown people who need to have competent medical assistance. Sometimes such assistance was received from ordinary members of medical groups of Society of Red Cross of USSR. An author comes to the conclusion that although activity of Red Cross Society of USSR was fully dependent on the orders from Moscow, however it was useful for ordinary people.

It was marked in the documents of organization, that main task of the Society was not only implementation of work on military sanitary area of activity, that was determined the first aid in the war-time, but also preparation to this work in peace time. A necessity to support the normal terms of labour came from it, providing workers with elementary medical assistance that the workers of Red Cross could provide. On the basis of the new documents founded in the archives of the Luhansk region, all the truth about the military sanitary area of activity of Red Cross Society in USSR in 20th XX of century is take up.

Key words: Red Cross society, USSR, activity, direction, work, sanitation.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бодрухін В. М.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2 (= 411.21) (477)

В. Г. Крюков

ЗАДАЧІ УКРАЇНСЬКОГО АРАБІСТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОРІЄНТАЛІСТИКИ (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Відмітною ознакою стану розвитку арабістичного джерелознавства у сучасній Україні є завершення процесу переходу даної історичної науки від складової радянського медієвістичного сходознавства до напрямку розвитку джерелознавчих досліджень, що спрямований на пізнання етноісторичних процесів, які відбувалися в Україні протягом доби раннього середньовіччя. Ці наукові пошуки реалізуються через дослідження повідомлень про згадані процеси, що містяться у писемних документах Арабського халіфату IX–X століть. Вагомість означеного часу як початкового етапу формування українського етносу і виникнення головних чинників його історичного розвитку об'єктивно зумовлює визначальну позицію язичницької доби відносно наступних етапів вітчизняної історії, а отже, і пріоритетність даних досліджень.

Однак протягом двох минулих століть студіювання повідомлень творів арабських авторів доби раннього середньовіччя з історії України відбувалося в межах дослідження інформації цих писемних документів про територію та населення Східної Європи. У цих умовах інформація про етноси південно-західної частини названого регіону європейського континенту опрацьовувалася або в у процесі виявлення системи міжетнічного співіснування, без урахування регіональних ознак території мешкання цих етносів, або в аспекті їх належності до окремих регіонів без урахування територіальної єдності. Отже, інформація з історії України презентувалася у якості невизначеного окремо компоненту загальноєвропейського етноісторичного процесу. Разом з цим, студіювання повідомлень учених Арабського халіфату про територію і населення Східної Європи сприяло підвищенню рівня джерелознавчого опрацювання інформації названих писемних джерел з історії України та визначенню методологічних підходів, що мають бути впроваджені у процес її дослідження. Тому метою даної наукової праці є визначення пріоритетного напрямку подальшого розвитку українського арабістичного джерелознавства з урахуванням наукових здобутків європейської орієнталістики.

Найбільш ранні у європейській орієнталістиці дослідження повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя

про етнічні спільності Східної Європи були здійснені у 20-х – першій половині 30-х років XIX століття. Зокрема, російський сходознавець німецького походження Христіан Френ здійснив спробу вивчення повідомлень про русів, про хозарів, та про людності Поволжя [53; 50, с. 527–577]. Після цього французький орієталіст Франц Шармуа надав аналіз повідомленням арабського ученого-адіба середини X століття Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас'уді про слов'ян [43, с. 297–408]. Наукові праці названих дослідників являли собою переклади окремих фрагментів оригінальних текстів. Щодо коментування цих текстів, то воно полягало лише у ототожненні географічних і етнічних назв через порівняння їх звукового складу. Отже, розвідки Христіана Френа і Франца Шармуа належали до типу наукових праць, який був означений назвою «Berichte», тобто «Оповідання». Однак, незважаючи на низький рівень джерелознавчого опрацювання досліджуваних писемних документів, вони сприяли запровадженню до наукового обігу значної кількості джерельного матеріалу, який до того був відомий лише обмеженому колу фахівців. Згодом «Berichte» перетворилися на провідний тип арабістичних досліджень європейської орієталістики. У зв'язку з цим доцільно згадати публікацію французьким арабістом Шарлем Дефремері у середині XIX століття фрагментів текстів творів Абу 'Убайд 'Абдаллаха ал-Бакрі та 'Изз ад-Діна Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Асира [46, с. 460–467].

Наприкінці 20-х років XIX століття шведським орієталістом Абрахамом д'Оссоном була здійснена перша спроба порівняльного аналізу інформації арабських авторів про деякі регіони Східної Європи, а саме про Кавказ та Причорномор'я. Розповідь про названі регіони у цьому творі провадилася від імені вигаданої особи, званої Абу ал-Касимом, але її зміст і складала сюжети, запозичені із арабських писемних документів середини та другої половини X століття [47]. Незважаючи на невизначеність мети розвідки Абрахама д'Оссона, цей дослідник подав здогади та кон'єктури, які визнані науково достовірними [52, р. 448]. Іншим типом досліджень було завершено у 1835 році російським сходознавцем Василієм Григор'євим студіювання звісток арабських авторів X століття про вторгнення збройних формувань русів у прикаспійські володіння Арабського халіфату. Названий дослідник вперше у європейському арабістичному джерелознавстві навів свої міркування щодо ступеня вірогідності опрацьованої ним інформації [9, с. 229–287]. Отже, згадані наукові праці започаткували процес накопичення у Європейській орієталістиці невідомої до того часу інформації арабських авторів доби раннього середньовіччя про територію і населення Східної Європи.

Продовженням започаткованого Францем Шармуа і Шарлем Дефремері персоналістичного тематичного напрямку, в межах якого кожен із творів учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя розуміється у якості наукової спадщини його автора, було видання у 1850 році австрійським орієталістом Алфредом фон Кремером разом з німецьким перекладом деяких фрагментів оригінальних текстів анонімого

твору, відомого як «Звістки часу» / *أخبارُ الزَّمانِ* / [55]. Незважаючи на те, що в цьому дослідженні текстологічний аналіз є неповний і недосконалий, його значність полягала в тому, що воно сприяло залученню до наукового обігу одного з арабських писемних джерел, яке містить важливі повідомлення про етнічні спільності Східної Європи. Через одинадцять років після згаданої події французький арабіст Адрієн Барб'є де Мейнар розпочав публікацію тексту з французьким перекладом твору ал-Мас'уді «Золоті луки і родовища коштовностей» / *مَرُوجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ* / [60]. Зважаючи на те, що дане видання здійснене на засадах опрацювання лише паризьких рукописів цього твору, до того ж, без докладного порівняльного аналізу з арабською писемною традицією IX–X століть, воно позбавлене будь-яких варіантів написання поданих у даному творі етнонімів [8, с. 124, 166–167; 51, с. 203]. Майже водночас із публікацією Адрієна Барб'є де Мейнара російський семітолог Даніїл Хвольсон здійснив видання фрагментів текстів разом з перекладом на російську мову розвідки арабського географа початку X століття Абу 'Алі Ахмада ібн Руста «Книга коштовних дорогоцінностей» / *كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ* /, де також подана інформація про етнічні спільності Східної Європи [35].

Публікація у 1870 році російським семітологом Авраамом Гаркаві збірки перекладів на російську мову фрагментів відомих йому оригінальних текстів VII–X століть, де міститься інформація про слов'ян і русів [8], знаменувала собою завершення формування ще одного тематичного напрямку, який доцільно означити як етноідентифікаційний. Головною науковою цінністю цього дослідження є порівняльний коментар, наданий до кожного фрагменту окремо, але враховуючий також паралельні тексти. Однак недоліком цієї наукової праці є відсутність в ній самих оригінальних текстів. Надалі продовжувач започаткованого Абрахамом д'Оссоном регіонального тематичного напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень, російський сходознавець німецького походження Бернгард Дорн протягом 1873–1876 років створив своєрідну збірку відомостей про Каспійське море і Прикаспій [48], а також у межах історико-інформативного тематичного напрямку, засновником якого був Василій Григор'єв, у 1875 році видав монографію, у якій був поданий ґрунтовний аналіз інформації арабських писемних документів X століття про вторгнення військових загонів русів у прикаспійські володіння Арабського халіфату [11; 49]. Доцільно також згадати опубліковану в 1896 році наукову працю норвезького орієнталіста Александра Сейппеля, що являла собою спробу відбору та систематизації повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про норманів [62], тому що дана етнічна спільність протягом досліджуваної нами історичної доби була вагомим складовим етноісторичним процесом, які відбувалися у Східній Європі узагалі, і в Київській Русі зокрема. Втім, наявні у цій науковій праці фрагменти оригінальних текстів не були забезпечені ані перекладом, ані коментарем. Лише в середині XX століття інший норвезький орієнталіст,

Харріс Біркланд, зробив коментований переклад систематизованих Александером Сейпелем текстів [42].

Втім, незважаючи на вище визначені наукові здобутки, які були досягнуті європейською орієнталістикою протягом 50-ти років XIX століття у справі опрацювання інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про етнічні спільності Східної Європи, студіювання джерельного матеріалу щодо згаданої проблематики залишалося нецілісним та розрізненим. Саме тому, починаючи з 1870 року, протягом наступних 24-х років голландський арабіст Міхаель де Гуге здійснив критичне видання серії «*Bibliotheca geographorum arabicorum*», до складу якої увійшли твори як прихильників «описової» географії, так і представників «класичної школи» арабських географів IX–X століть [41]. Публікація названої серії, незважаючи на те, що поза межами уваги Міхаеля де Гуге залишилися твори представників арабської «астрономічної» географії, зумовила значне розширення кола історичних джерел, які залучалися до досліджень з історії Східної Європи доби раннього середньовіччя.

Однак і після публікації названої серії у наукових пошуках європейських істориків-медєвістів досить часто використовувалися застарілі переклади арабських текстів IX–X століть, які, до того ж, іноді тлумачилися досить вільно. Отже, наприкінці XIX – на початку XX століть нагальною стала потреба нового монографічного дослідження творів деяких учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя, у яких міститься інформація щодо Східної Європи. Тому предметом дослідження російських сходовознавців Віктора Розена і Ариста Куніка був текст розповіді іспано-єврейського дипломата Ібрахіма ібн Йа'куба, який в другій половині X століття здійснив подорож до резиденції германського короля (936–962 pp.), імператора Священної Римської імперії (962–973 pp.) Оттона I [25]. Оригінал тексту даної розповіді є втраченим, але наявна в ньому інформація простежується в творах іспано-єврейського енциклопедиста XI століття Абу 'Убайд Аллаха ал-Бакрі, та космогрофа XIII століття Закарійї ібн Мухаммада ал-Казвіні [44; 66]. Водночас з розглянутим дослідженням розпочалася робота щодо критичних видань текстів творів представників арабської «астрономічної» географії: італійський арабіст Карло Налліно опрацював текст і переклад твору «Книга сабіївих астрономічних таблиць» / *کتاب الزیج الجابی* / астронома і географа кінця IX – початку X століть Абу 'Абдаллаха ібн Джабіра ал-Баттані [37]. Але найбільш вагомий внесок у опрацювання наукової спадщини авторів названого жанру арабської географічної писемної традиції IX–X століть зробив австрійський орієнталіст Ханс Мжик, який у 1926 році здійснив критичне видання тексту «Книги картини Землі» / *کتاب صورة الأرض* / вченого другої половини IX століття Абу Джа'фара Мухаммада ібн Муса ал-Х'варізмї [45], а потім також і тексту «Книги дивовижів семи кліматів» / *کتاب عجائب الأقالیم السبعة* / автора X століття Сухраба ібн Сарабійуна [63]. У 1924 році було знайдено Мешхедський рукопис «Доповіді» Ахмада ібн Фадлана, секретаря посольства халіфа ал-Муктадіра бі-ллахі (908–932 pp.), врядженого в

921 році до резиденції правителя Волзько-Камської Булгарії. Цей писемний документ перетворився на предмет особливої уваги з боку турецького орієнталіста А. Зекі Валіді Тогана [64] та українського арабіста Андрія Ковалівського [30].

На початку XX століття у межах етноідентифікаційного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень були створені наукові праці, що являли собою огляд повідомлень арабських писемних документів IX–X століть про етнічні спільності Східної Європи з залученням даних етнографії та історичної географії. Такою була праця німецького орієнталіста Йозефа Маркварта, присвячена розгляду питань етногенезу згаданих етносів [61]. Безумовним науковим здобутком цього дослідника було впровадження ним великого за обсягом історичного, географічного та етнографічного матеріалу. Втім, помилковість методологічних настанов ученого зумовила суб'єктивізм його гіпотез, довільність ототожнень, гіперкритицизм та безпідставність суттєвих відносно текстологічного аналізу кон'єктур [19, с. 171]. Таким самим типом досліджень були наукові праці латиського арабіста Франца Вестберга [65, с. 211–245; 7], стосовно яких належить відзначити обґрунтованість методів наукового аналізу та обізнаність автора щодо проблематики історичної географії. Разом із цим, у даних працях простежується майже цілковита відсутність арабістичної ерудиції та філологічного фаху Франца Вестберга [21, с. 108]. Протягом перших трьох десятиріч XX століття значний внесок у вивчення даних учених Арабського халіфату IX–X століть про етнічні спільності Східної Європи зробив також російський сходознавець Василій Бартольд. У своїх наукових працях він навів безпосередні спостереження щодо конкретного вивчення згаданих даних, їх датування, відмітних ознак і текстової спадкоємності. Значну наукову цінність являють його публікації, присвячені звіткам про болгар, хозарів, слов'ян [38, с. 819–825; 39, с. 1003–1005; 40, с. 505–506], та русів [1, с. 810–858]. Але найбільшим досягненням європейської орієнталістики 30-х років XX століття, на нашу думку, був здійснений Володимиром Мінорським англійський переклад і коментар персомовного анонімного твору другої половини X століття «Межі світу» / *جُودُ الْاَلَمِ* / [52]. Дана наукова праця є найбільш ретельним і докладним джерелознавчим дослідженням писемної пам'ятки східної географічної літератури доби раннього середньовіччя. Відзначимо, що порівняння і висновки, наведені Володимиром Мінорським у цій науковій праці, мають значення для опрацювання найважливіших питань, які постають у процесі студіювання європейськими орієнталістами інформації арабських писемних документів IX–X століть про етнічні спільності Східної Європи.

Втім, на початку 40-х років XX століття виникла потреба у переорієнтації досліджень, які були спрямовані до аналітико-критичного відбору і логічної систематизації повідомлень учених Арабського халіфату IX–X століть про Східну Європу, до створення загального зводу цих повідомлень. Вперше обґрунтування необхідності реалізації цієї перспективи і визначення характеру її змісту було сформульоване в

1932 році радянським арабістом Ігнатієм Крачковським [20]. Але у запропонованому цим дослідником науковому проекті звітки з історії Східної Європи мали стати складовою інформації про етнічні спільності, що залюднювали величезний територіальний простір Євразії, який охоплював, окрім названого регіону, також Кавказ, Центральну Азію, і Сибір. Тому, незважаючи на студіювання Ніною Пігулевською сирійських писемних документів доби раннього середньовіччя [342], цей науковий проект так і залишився не реалізованим.

Інший комплекс проблем, спроби вирішення яких були невдалими як у російському, так і у радянському арабістичному джерелознавстві, стосується дослідження процесу виникнення Київської держави на засадах переважного студіювання лише того джерельного матеріалу, який міститься у арабських писемних документах IX–X століть [36, с. 205–225]. Зрештою в середині XX століття радянський дослідник Борис Рибаків запропонував надалі досліджувати цю проблематику на засадах вивчення усієї сукупності доступних для студіювання писемних документів, які походять від означеної історичної доби [31, с. 27]. Причиною цієї наукової невдачі була невирішеність питання щодо етимології і семантики етноніму «ар-рус» / *الرُّوس* / («руси»), та співвідношення даного етноніму із назвою «ас-сакаліба» / *الصَّقَالِبَة* / («слов'яни»). Повернення до спроб вирішення розглянутого питання відбулося лише через 54 роки, і в українській орієнталістиці, а саме – у межах наукової школи, створеної українським арабістом Вольфом Бейлісом [23, с. 254–266; 24, с. 101–109]. Наслідком згаданої пропозиції Бориса Рибаківа була майже цілковита відсутність у російській радянській історичній науці протягом середини й третьої чверті XX століття докладних наукових праць у сфері студіювання повідомлень арабських писемних документів IX–X століть про етнічні спільності Східної Європи. То був час, коли російські дослідники лише використовували звітки учених Арабського халіфату того часу для опрацювання проблематики історії стародавньої Русі. Такими були наукові праці Александра Монгайта [28, с. 103–112; 27, с. 151–189; 26, с. 169–181], Володимира Пашуто [29], Бориса Рибаківа [34, с. 315–369; 33, с. 3–44; 32, с. 733–831]. Лише у 1967 році Борисом Заходером було завершено опрацювання «Каспійського зведення» повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про територію та населення окремих регіонів Східної Європи [14], у процесі створення якого названий арабіст впровадив оригінальну методіку порівняльного текстологічного аналізу. У попередніх своїх наукових працях Борис Заходер дійшов до висновку, що в писемній традиції областей мусульманського Сходу, зовнішні економічні зв'язки яких були зорієнтовані на Волго-Каспійський торгівельний шлях, відбулося формування усталеної сукупності даних про регіони Східної Європи, які мали походження зрештою від одних і тих же джерел інформації. На підставі цього міркування було сформульоване поняття «середньоазіатсько-хорасанської збірки» звісток арабських творів IX–X століть про Східну Європу [12, с. 25–49; 15, с. 5–30], у якій доцільно визначити загальні для

деяких із цих творів уявлення про Поволжя та про інші регіони Східної Європи.

У справі студіювання проблематики історії слов'ян в середині – третій чверті ХХ століття провідне значення мали наукові праці представників польського арабістичного джерелознавства. Зокрема, належить згадати вивчення Тадеушем Ковальським повідомлень Ібрахіма ібн Йа'куба про слов'ян Центральної Європи. У даному дослідженні презентація оригінального тексту супроводжувалася його перекладом на польську мову і коментарем [54, с. 3–58]. Інший польський арабіст, Тадеуш Левицький, здійснив студіювання інформації ал-Мас'уді про племінні утворення західних слов'ян [57, с. 24–34; 56, с. 107–120], та проаналізував загальні уявлення вчених Арабського халіфату IX–X століть про слов'янський етнос [58, с. 321–389]. У 1956 році цей дослідник розпочав створення збірки повідомлень арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя про слов'ян Центральної і Східної Європи та Балканського півострова. Втім, дана наукова праця не була завершена. Зокрема, до її складу не увійшли твори прихильників «класичної школи» арабських географів [59].

Разом з цим, значний внесок у розвиток досліджень повідомлень арабських писемних документів IX–X століть про етнічні спільності Східної Європи у другій половині ХХ століття зробили українські дослідники. Зокрема, Андрій Ковалівський здійснив джерелознавче опрацювання інформації, наявної в «Доповіді» Ахмада ібн Фадлана, на засадах сполучення філологічного аналізу тексту із залученням даних етнографії і археології. Науковим здобутком вченого було впровадження у дослідження порівняльного аналізу легендарних звісток цього твору про дивовижі, та реальних повідомлень про світоглядні погляди представників етносів Середнього Поволжя. Результатом цих наукових пошуків було здійснення у 1956 році коментованого видання тексту і перекладу згаданої «Доповіді» [17]. Предметом уваги з боку Андрія Ковалівського були також повідомлення про слов'ян Центральної Європи, що містяться в творі ал-Мас'уді «Золоті луки і родовища коштовностей» [60, III, с. 58–65]. Зокрема, він здійснив термінологічний аналіз опису даного твору, де презентований перелік слов'янських та германських племінних утворень названого регіону [18, с. 62–79]. До того ж, цей учений виокремив вірогідну інформацію та виявив подробиці релігійних вірувань слов'ян, що містяться у розповіді ал-Мас'уді про язичницькі храми слов'ян [16, с. 79–85].

Інформація з історії Східної Європи, що міститься у творах ал-Мас'уді, була предметом вивчення з боку іншого українського арабіста, Вольфа Бейліса [5]. Дослідження цього вченого відбувалося на засадах докладного термінологічного аналізу оригінальних текстів творів названого автора. Наукову цінність являє собою характеристика попередніх здобутків європейської орієнталістики у дослідженні інформації арабських писемних документів IX–X століть з історії Східної Європи; регіональна систематизація повідомлень про територію і населення Північного

Причорномор'я, Подніпров'я, Кавказу, Прикаспію та Поволжя; виявлення відмітних ознак і ступеня вірогідності цієї інформації, а також аналіз наукових пошуків ал-Мас'уді в умовах історичної дійсності часів його життя і діяльності. Названий дослідник здійснив також студіювання звісток про етнічні спільності Східної Європи, що містяться в історико-релігійній «Книзі творення і історії» / كِتَابُ الْبَدْعِ وَالتَّأْرِيخِ / арабського автора другої половини X століття Мутаггара ібн Тахіра ал-Макдісі [4, с. 304–311]. Значним внеском Вольфа Бейліса у розвиток європейської орієнталістики була розробка ним головних принципів текстологічного аналізу інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя, а саме: 1. Виявлення в дослідженні усієї сукупності варіантів арабського написання термінів, що розглядаються (власних імен, етнонімів, топонімів, гідронімів); 2. Урахування тих вірогідних ототожнень термінів, що досліджуються, які подані в попередніх джерелознавчих наукових працях; 3. Аргументування частково прийнятих, тобто не цілковито доведених стосовно їхньої вірогідності, ототожнень через визначення всіх існуючих доказів як на користь даних ототожнень, так і всупереч них; 4. Залучення до критичного аналізу тих міркувань щодо гіпотетичних варіантів розуміння ідентифікацій явно незрозумілих арабських термінів, що були сформульовані в попередніх наукових дослідженнях, а також надання докладних аргументів, які обґрунтовують ті чи інші відхилення згаданих міркувань [3, с. 62].

Однак, в українському арабістичному джерелознавстві, зокрема у наукових працях названих дослідників, а також Агатангела Кримського і Тауфіка Кезми, Омеляна Прицака, інформація з історії України, що міститься у арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя, розглядалася фрагментарно лише на рівні вирішення окремих питань, являючи складову джерелознавчих досліджень з історії Центральної та Східної Європи, або залучалася у якості додаткового джерельного матеріалу до досліджень, присвячених іншій проблематиці. Тому згадана інформація на наш час не являє собою самодостатній інформаційний чинник щодо дослідження етноісторичних процесів, які відбувалися на землях України протягом язичницької доби її історії.

Помітну подію у розвитку європейської орієнталістики являла собою міжнародна наукова конференція сходознавців, що відбулася у Варшаві у 1957 році. За ініціативою Бориса Заходера на ній було ухвалено рішення про проведення дискусії щодо методологічних вимог складання Корпусу східних писемних джерел з історії Східної і Центральної Європи доби раннього середньовіччя, написаних арабською, персидською, вірменською, сирійською, гебрайською, та іншими мовами [13, с. 107–113]. Втім, протягом наступних 33-х років не сталося будь-яких спроб щодо реалізації згаданого рішення. Саме тому на Всесоюзній науковій конференції «Пашутівськи читання», яка відбулася в 1990 році у Москві, знову постало питання про доцільність створення загального критичного Зводу тих повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя, у яких міститься інформація про європейську частину СРСР та про інші

регіони даного державного утворення. Провідні українські орієталісти, які виступили на цій науковій конференції зі своїми доповідями, а саме – Вольф Бейліс [6, с. 6–10] і Ярослав Дашкевич [10, с. 41–44] – висловили сумнів щодо можливості реалізації даного наукового проекту, аргументуючи свою позицію недоречністю поєднання різноманітної за головними ознаками інформації у межах одного Зводу.

Після цієї події Вольф Бейліс дійшов до висновку, що провідною перспективою подальшого розвитку арабістичного джерелознавства в Україні є складання критичного Зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії Київської Русі. Дане переконання цього видатного українського арабіста відобразилося у презентації ним проспекту видання згаданого критичного Зводу [2, с. 201–203]. Доцільно зазначити, що у межах комплексної програми Науково-дослідницького центру імені В. М. Бейліса «Схід – Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (державна реєстрація № 0103U003602) тривають наукові пошуки щодо реалізації наукового проекту Вольфа Бейліса, які мають позитивні результати [22]. Ми впевнені в тому, що кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ імені Тараса Шевченка має необхідний науковий потенціал для успішного завершення цієї дослідницької роботи.

Список використаної літератури

1. **Бартольд В. В.** Арабские известия о руссах / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – М. : Восточная литература, 1963– . – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; [отв. ред. Б. Г. Гафуров]. – 1963. – С. 810–858.
2. **Бейліс В. М.** Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XIII ст. (проспект видання) / В. М. Бейліс, В. Г. Крюков // Східний світ = The world of the Orient / [гол. ред. О. Й. Прицак]. – К. : Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 1994. – № 1–2. – С. 201–203.
3. **Бейліс В. М.** К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII веков о Восточной Европе / В. М. Бейліс // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины: сборник статей / [отв. ред. Е. А. Давидович]. – М. : Наука, 1989. – Вып. 1. – 1989. – С. 52–66.
4. **Бейліс В. М.** Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X век) / В. М. Бейліс // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / [отв. ред. А. С. Тверитинова]. – М. : Наука, 1969– . – Т. 2. – С. 304–311.
5. **Бейліс В. М.** Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.03 / Бейліс Владимир Михайлович. – М., 1963. – 897, 24, 5 с.
6. **Бейліс В. М.** Этноним «ал-арман» в арабском географическом сочинении XII века «Китаб ал-джа'рафийа» и урмане «Повести временных лет» / В. М. Бейліс // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти

члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18–20 апреля 1990 года. Тезисы докладов / [отв. ред. А. П. Новосельцев]. – М.: АН СССР, 1990. – С. 6–10. 7. **Вестберг Ф.** К анализу восточных источников о Восточной Европе / Ф. Вестберг // Журнал министерства народного просвещения. – СПб.: Импер. АН, 1908– . – Ч. 13. – № 2, отд. 2. – Ч. 14. – №3, отд. 2. – СПб., 1908. – С. 364–412, 1–52. 8. **Гаркави А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб.: Импер. АН, 1870. – IX, 308 с. 9. **Григорьев В. В.** О древних походах руссов на восток / В. В. Григорьев // Журнал министерства народного просвещения. – СПб.: Импер. АН, 1835– . – Ч. V. – С. 229–287. 10. **Дашкевич Я. Р.** Письменные источники и параисторическая традиция (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII века) / Я. Р. Дашкевич // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18–20 апреля 1990 года. Тезисы докладов / [отв. ред. А. П. Новосельцев]. – М.: АН СССР, 1990. – С. 41–44. 11. **Дорн Б. А.** Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на побережья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – СПб.: Импер. АН, 1875– . – № 1. – IV, LVI, 718 с. 12. **Заходер Б. Н.** Еще одно раннее мусульманское известие о славянах и русах IX–X вв. / Б. Н. Заходер // Известия Всесоюзного географического общества. – М.–Л., 1943– . – Т. 75. – № 6. – С. 25–49. 13. **Заходер Б. Н.** Изучение в Советском Союзе восточных источников по истории Восточной и Центральной Европы / Б. Н. Заходер // Советское востоковедение / АНС. ИВ. – № 1. – М.: Наука, 1958. – С. 107–113. 14. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М.: Восточная литература, 1962– . – Т. I: Горган и Поволжье в IX–X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л. А. Семенова, А. И. Фалина]. – 1967. – 278 с.; 210 с. 15. **Заходер Б. Н.** Среднеазиатско-хорасанская география IX–X веков о Поволжье и Восточной Европе / Б. Н. Заходер // Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР. – М.: АН СССР, 1956. – Т. XIV. – С. 5–30. 16. **Ковалевский А. П.** Аль-Мас'уди о славянских языческих храмах А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королук]. – М.: Наука, 1973. – С. 79–85. 17. **Ковалевский А. П.** Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 годах: статьи, переводы и комментарии / А. П. Ковалевский; [отв. ред. Б. А. Шрамко]. – Харьков: ХГУ, 1956. – 347 с. 18. **Ковалевский А. П.** Славяне и их соседи по данным ал-Мас'уди / А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королук]. – М.: Наука, 1973. – С. 62–79. 19. **Крачковский И. Ю.** Избранные сочинения: в 6-ти томах / И. Ю. Крачковский; [пред. ред. кол.

В. А. Гордлевский. – М.–Л.: АН СССР, 1954– . – Т. IV: Арабская географическая литература / [отв. ред. Г. В. Церетели]. – 1957. – 919 с.

20. **Крачковский И. Ю.** О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии / И. Ю. Крачковский // Ученые записки Ин-та востоковедения АН СССР. – № 1. – М.: АН СССР, 1932. – С. 55–62.

21. **Крачковский И. Ю.** Избранные сочинения: в 6-ти томах / И. Ю. Крачковский; [пред. ред. коллег. В. А. Гордлевский]. – М.–Л.: АН СССР, 1954– . – Т. V: Очерки по истории русской арабистики / [отв. ред. Б. Н. Заходер]. – 1958. – 524 с.

22. **Крюков В. Г.** Ал-Х^уварізімі про «Сарматію – землю бурджанів» та сусідні з нею «країни» / В. Г. Крюков; [рец. Я. Д. Ісаєвич, Г. Ю. Івакін, В. С. Рибалкін]. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 540 с.

23. **Крюков В. Г.** Походження назви Σκλαβῆνοι / Σκλάβοι й значення етноніму الصَّقَالِبَة в географічному творі арабського автора першої половини IX століття Абу Джафара Мухаммада ібн Муса ал-Хварізімі / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / [гол. ред. С. В. Харченко, від. ред. М. С. Бур'ян]. – Луганськ: Альма Матер, 2006. – № 17 (112). – С. 254–266.

24. **Крюков В. Г.** Проблема походження терміна «рус» в історико-джерелознавчих дослідженнях / В. Г. Крюков // Бахмутський шлях: літературне та наукове історико-філологічне видання / [гол. ред. В. Семистяга]. – Луганськ: Просвіта, 2006. – № 1/2 (42/43). – С. 101–109.

25. **Куник А. А.** Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. А. Куник, В. Р. Розен // Записки Императорской Академии наук. – СПб.: Импер. АН, 1903– . – Т. XXXII. – Прил. 2. – 191 с., 211 с.

26. **Монгайт А. Л.** Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в русские земли 1150–1153 гг. / А. Л. Монгайт // История СССР. – № 1. – М.: Наука, 1959. – С. 169–181.

27. **Монгайт А. Л.** Из истории населения бассейна среднего течения реки Оки в I тысячелетии н. э. / А. Л. Монгайт // Советская археология. – М.: Наука, 1953– . – Т. XVIII. – С. 151–189.

28. **Монгайт А. Л.** К вопросу о трех центрах древней Руси / А. Л. Монгайт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии Наук СССР. – М.: Наука, 1947. – Вып. XVI. – С. 103–112.

29. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто; [ред. В. П. Шушарин]. – М.: Наука, 1968. – 472 с.

30. **Путешествие** Ибн Фадлана на Волгу / [пер. и ком. под ред. И. Ю. Крачковского]. – М.–Л.: АН СССР, 1939. – 194 с.

31. **Рыбаков Б. А.** Древние русы / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – М.: Наука, 1953– . – Т. 17. – С. 23–104.

32. **Рыбаков Б. А.** Предпосылки образования древнерусского государства / Б. А. Рыбаков // Очерки истории СССР / [гл. ред. Н. М. Дружинин]. – М.: АН СССР, 1958– . – Т. I: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв. / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – С. 733–831.

33. **Рыбаков Б. А.** Русские земли на карте Идриси 1154 года / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – М.: Наука, 1957. –

Вып. 43. – С. 3–44. 34. **Рыбаков Б. А.** Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – М.–Л. : АН СССР, 1951– . – Т. I : Домонгольский период. Материальная культура. – 1951. – С. 315–369. 35. **Хвольсон Д. А.** Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея / Д. А. Хвольсон. – СПб. : Импер. АН, 1869. – XIII, 799 с. 36. **Щеглов Д.** Первые страницы русской истории // Журнал министерства народного просвещения. – СПб. : Им. АН, 1876. – № 6. – С. 205–225. 37. **Al-Battani** sive Albatanii Opus Astronomicum / [Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatonibus instructum a C. A. Nallino] // Pubblicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano. – № XL. – Parte 1–3. – Milano: Medionali Insubrum, 1903. – Pars Prima. – VIII, 308 p. 38. **Barthold V.** Bulghar / V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908–1936– . – Band I. – S. 819–825. 39. **Barthold V.** Khazar / von V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908–1936– . – Band II. – S. 1003–1005. 40. **Barthold V.** Slaven / von V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908–1936– . – Band II. – S. 505–506. 41. **Bibliotheca** geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894– . – Pars I–VIII. 42. **Birkeland H.** Nordens historie i Middelalderen etter arabiske kilder, oversettelse til norsk av de arabiske med innledning, forfatterbiographer, bibliografi og merknader, av Historisk-filologisk klasse / Harris Birkeland // Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps – Akademi i Oslo. – № 2. – Oslo: Dybwal, 1954. – 178 s. 43. **Charmoy F. B.** Relations de Maçoudi et l'autres auteure musulmans sur les ansiens Slavs / par F. B. Charmoy // Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – St. Pétersbourg: Académie Imperiale des Sciences, 1834– . – Vol. II. – Série 6. – Livraison 4 et 5. – P. 297–408. 44. **Das geographische** Würterbüch des Abu 'Obeid 'Abdallah ben 'Abd el 'Aziz el-Bekri nach den handschriften zu Leiden, Cambridge, London und Mailand / [herausgegeben von F. Wüstenfeld]. – Göttingen und Paris: Deuerlich, Maisonneuve, 1876–1877– . – Band. I–II. – 63, 760 s. 45. **Das Kitab** surat al-ard des Abu Ġa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] //

Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag «Walter de Gruyter und Co.». – Band III. – 162 s.

46. **Defremery Ch.** Fragments de geographes et historiens arabes et persons relatifs aux anciens peuples du Caucase et de Russie meridionale / par Ch. Defremery // *Journal Asiatique: Recueil trimestriel de memoires et de notices relatifs aux études orientales* publié par la Société Asiatique. – P., 1849– . – Tome XIII. – P. 460–467.

47. **d’Ohsson C.** Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle, ou Voyage d’Abou el-Cassim / par C. d’Ohsson. – P.: Didot, 1828. – XXII, 284 p.

48. **Dorn B.** Auszüge aus vierzehn moderländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Lander / von B. Dorn // *Mélanges Asiatiques*. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1873–1876– . – Vol. VI–VII. – Livre 5, 6, 1. – S. 627–669, 685–716, 19–44, 53–92.

49. **Dorn B.** Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan. Nebst Zugaben über andere von ihnen auf den Kaspischen Meere und in den an-liegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen / von B. Dorn // *Mémoires l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg*. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1875– . – VIIe série. – Tome 13. – № 1. – XXXVII, 524 s.

50. **Fraehn C. M.** Die ältesten arabischen Nachrichten über die Volga – Bulgaren aus Ibn Foszlan’s Reisebericht / par C. M. Fraehn // *Mémoires de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg*. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1832. – Vol. I. – Série 6. – P. 527–577.

51. **Fück J.** Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20 Jahrhunderts / von J. Fück. – Leipzig: Harrasowitz, 1955. – VIII, 335 s.

52. **Hudud al-‘alam.** «The Regions of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / [translated and explained by V. Minorsky; With the prefase by V. V. Barthold]. – L.: Gibb. Memorial Series. New Series XI, 1937. – XX, 524 p.

53. **Ibn Foszlan’s** und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. Text und Überstezung mit kristisch-philologischen Anmerkungen. 1 Auflage. Nachdruck der Ausgabe von 1823 / [von C. M. Fraehn; mit einen einleitenden Vorwort von Harald Haarmann]. – Hamburg: Buske, 1976. – XXII, 283 s. (Hamburger philologische studien. 91).

54. **Kowalski T.** Relasja Ibrahima ibn Ja’kuba z podróży do Krajów Słowiańskich w przekazie al-Bekriego / T. Kowalski // *Pomniki dziejowe Polski / Polska akademia umiejętnosci*. – Kraków: Wydaunictwo Komisji historycznej, 1946– . – Seria 2. – Tom 1. – S. 3–58.

55. **Kremer A.** Cher zwei arabische geographische Werke / von [A. Kremer] // *Sitzungsberichte der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse*. – Band IV. – Wien: In Komission bei C. Gerold’ Sohn, 1850. – S. 72–84.

56. **Lewicki T.** Jesze o Wioletah w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Mas’udiego / T. Lewicki // *Pamiętnik Słowiański: czasopismo naukowe poświęcone literaturoznawstwu zachodnio- i południowo-słowiańskiemu* / [red. Julian Kornauzer]; Polska Academia nauk, komitet słowiańoznawstwa. – Warszawa: «Semper», 1954– . – Tom 2. – S. 107–120.

57. **Lewicki T.** Państwo Wislan-Chorwatow w opisie al-Masudiego / T. Lewicki // *Sprazozdania z*

czynności i posiedzen Polskiej Akademji umiejętności. – Warszawa – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji umiejętności, 1948– . – Tom 49. – 1948. – S. 24–34. 58. **Lewicki T.** Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego.* – Poznan; Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich. – Poznan; Wrocław, 1949– . – T. II. – 1949. – S. 321–389. 59. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. *Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954).* – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956– . – T. I. – 1956. – T. II (część I). – 1969. – T. II (część II). – 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s. 60. **Maçoudi.** *Les Prairies d’or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d’ouvrages orientaux.* – P. : Edition «Imprimerie Imperiale», 1864–1877– . – Tome premier. – XII, 572, [8] p. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p. – Tome quatrième. – XI, 480, [8] p. – Tome septième. – X, 438, [11] p. – Tome huitième. – X, 446, [11] p. 61. **Marquart J.** *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart.* – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. 62. **Rerum normannicarum fontes arabici. E libris quum typis expressis tum scrips collegit et sumptibus / [edidit A. Seippel].** – Osloae: Universitatis Osloensis, 1896. – [5]-45, 150, XXIV p. 63. **Suhrab.** *Aja’ib al-aqalim as-sab’ah // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik].* – Leipzig: Verlag «Walter de Gruyter und Co.», 1930. – Band 5. – 146 s. 64. **Validi Togan A. Z.** *Ibn Fadlan’s Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Mirgculandes. Lieferung 3 / von A. Z. Validi Togan. Im Auftrage der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft // Deutsche Morgenländische Gesellschaft.* – Steiner (Wiesbaden): Kommissionsverlage F. A. Brockhaus, 1939. – Band 24. – S. 39–324. 65. **Westberg F.** *Beiträge zur Klärung orientalischen. Quellen über Osteuropa / von F. Westberg // Bulletin de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg.* – St. Pétersbourg: Imprimerie de l’Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1899– . – Vol. XI. – 1899. – P. 211–245, 275–314. 66. **Zakarija Ben Muhammad Ben Mahmud el-Cazvini’s Kosmographie / [herausgegeben von F. Wüstenfeld; mit unterstützung der Deutschen moderländischen gessellschaft: aus den handschriften des hn. dr. Lee und der bibliotheken zu Berlin, Gotha und Leyden].** – Göttingen: Verlag der Dieterichscen gesellschaft, 1848–1849. – Erster Theil: **کتاب عجایب المخلوقات** Die wunder der schöpfung. – Zweiter Theil: **کتاب آثار البلاد** Die denkmäler des Laender. – Wiesbaden: M. Sändig, 1967. – 691, 8 s.

**Крюков В. Г.   Задачі   українського   арабістичного
джерелознавства в умовах розвитку європейської орієнталістики
(історіографічний аспект)**

Стаття являє собою спробу визначення на засадах історіографічного аналізу здобутків європейської орієнталістики головного перспективного

напряму подальшого розвитку українського арабістичного джерелознавства. Виявлено, що протягом двох останніх століть дослідження повідомлень творів арабських авторів доби раннього середньовіччя з історії України відбувалося в межах дослідження інформації цих писемних документів про територію та населення Східної Європи. Тому на наш час ці повідомлення не перетворилися на самодостатній інформаційний чинник вивчення етноісторичних процесів, які відбувалися на землях України протягом язичницької доби її історії.

У цих умовах єдиною перспективою подальшого розвитку українського арабістичного джерелознавства автор вважає реалізацію обґрунтованого українським арабістом Вольфом Бейлісом наукового проекту щодо складання критичного Зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії Київської Русі.

Ключові слова: арабські писемні документи, раннє середньовіччя, писемна традиція, орієнталістика, джерелознавство, Україна, Арабський халіфат, Східна Європа, етноісторичний процес.

Крюков В. Г. Задачи украинского арабистического источниковедения в условиях развития европейской ориенталистики (историографический аспект)

Статья представляет собою попытку определения на основе историографического анализа достижений европейской ориенталистики основного перспективного направления украинского арабистического источниковедения. Виявлено, что на протяжении двух последних столетий изучение сведений сочинений арабских авторов периода раннего средневековья по истории Украины происходило в пределах исследования информации данных письменных документов о территории и населении Восточной Европы. Поэтому сведения этих исторических источников в настоящее время не стали самостоятельным информационным фактором исследования этноисторических процессов, происходивших на землях Украины в языческий период ее истории.

В этих условиях единственной перспективой дальнейшего развития украинского арабистического источниковедения автор считает реализацию обоснованного украинским арабитом Вольфом Бейлисом научного проекта составления критического Свода сведений арабских авторов периода раннего средневековья по истории Киевской Руси.

Ключевые слова: арабские письменные документы, раннее средневековье, письменная традиция, ориенталистика, источниковедение, Украина, Арабский халифат, Восточная Европа, этноисторические процессы.

Krukov V. G. The Tasks of the Ukrainian Arabistic Source Studies under the Conditions of the Development of the European Orientalism (Historiographical Review)

The article represents an attempt to determine the basic perspective directions of the Ukrainian Arabistic source studies on the basis of the historiographical analysis of the achievements of the European Orientalism. It is revealed, that during the last two centuries the studying of works of Arab authors about the the early Middle Ages Ukraine is occurred within the exploring of information of written documents about lands and population of the Eastern Europe. In the development of this area of Arabistic researches the author identifies two stages: 1. The accumulation of the information about ethnoses in the Eastern Europe, which contained in written documents of Arab Caliphate of IX – X centuries and the formation of the basic topics of its research (the middle of the 20's – the end of the 30's of the XX century); 2. The reorientation of the investigations of this information on the analytical and critical selection and logical systematization. Thus the information of the mentioned written sources now is not self-sufficient information factor of the investigation of ethno-historical processes, which took place on the lands of Ukraine in the pagan period of its history. In these circumstances, the author considers that the only prospect of the further development of Ukrainian Arabistic source studies is the implementation of the scientific project of compiling critical summary of information of Arab authors in the early Middle Ages about the history of Kievan Russia, which was proved by Ukrainian arabist Wolf Bayliss. According to the author such research work can be done at the Department of World History and International Relations at Lugansk Taras Shevchenko National University.

Key words: Arabic written documents, early Middle Ages, the written tradition, Orientalism, source studies, Ukraine, Arab Caliphate, Eastern Europe, ethno-historical process.

Стаття надійшла до редакції 1.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.13 р.

УДК 94 (477.52/.62):070.1 «18/19»

С. В. Мірошніченко

ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ХАРКІВСЬКОЇ (СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ

В умовах становлення інформаційного суспільства відроджується інтерес до історії періодичного друку. За умов активного розвитку регіональної журналістики закономірним є інтерес до її витоків. Спроби дослідити історію її становлення та розвитку мали місце, але через вибірковість та брак джерельної бази вони були позбавлені комплексності та логічної завершеності. Це пояснюється певною даниною традиції вивчення найбільших та найвпливовіших видань того чи іншого регіону, що створювало певні пробіли у накопиченні первинної бази дослідження всієї сукупності видань, у всьому розмаїтті напрямів, програм і точок зору. Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії займає своє унікальне місце як в локальній історії нашого регіону, так і в джерельній базі нової та новітньої історії України. У процесі формування регіональної періодичної преси знайшли своє відображення як загальні тенденції становлення і розвитку системи періодики Російської імперії, так і специфічні особливості місцевого соціуму ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідження обраної теми передбачене планами наукової роботи кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди і є складовою частиною розробки комплексної теми «Україна і світ: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі».

Основна мета статті полягає у виділенні головних закономірностей та основних тенденцій формування системи періодичного друку даного регіону, створення періодизації та типологічної моделі існування місцевої преси для відображення цілісної картини створення та функціонування періодичної преси Харківської (Слобідсько – Української) губернії 1812–1917 рр.

Працям попередніх та сучасного етапів історіографії окресленого питання притаманні відсутність ідеологічної складової та поступове розширення хронологічних меж і проблемної спрямованості [1–4] разом із подальшою розробкою типологічних рис журналістики, дослідженням основних газетних і журнальних форм [2], історії журналістської освіти, перших телеграфних інформаційних агенцій та розширенням кількості класифікацій преси [3; 4]. Однак загальна картина розвитку місцевої преси має дещо хаотичний характер: відсутня загальна періодизація та класифікація періодики, а також достатньо повний перелік видань, що призводить, у свою чергу, до неповної та навіть викривленої картини

розвитку губернського періодичного друку. Схожі тенденції можна простежити щодо питання матеріально-технічної організації друкарської справи та редакторсько-видавничого корпусу місцевих газет і журналів, а також про пресу та друкарні у повітах.

На розвиток преси у Харківській губернії протягом усієї її історії впливали декілька факторів. По-перше, це соціально-економічні та культурно-історичні особливості нашого регіону. По-друге, це закономірна еволюція всієї системи друку, викликана вдосконаленням її матеріально-технічної бази, зростанням рівня освіченості населення і його потреб у різноманітній інформації, демократизацією і комерціалізацією інформаційного процесу. По-третє, це особистісний фактор, а саме вплив на процес становлення та розвитку місцевого друку як осіб із власними повноваженнями на кшталт губернаторів, окремих цензорів, так і осіб, що склали редакторсько-видавничий корпус місцевих періодичних видань.

Періодична преса Харківської губернії протягом свого більш ніж 100-річного існування пройшла декілька етапів свого становлення і розвитку.

Перший етап – з 1812 до 1824 р.: нетривалий етап перших спроб запровадження самого інституту друкованого слова, який мав значні наслідки для подальшого розвитку друкованого слова на теренах всієї підросійської України, а саме:

1) відбулося зародження галузевої журналістики: «Украинский Домовод», «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник» [5];

2) академічний характер всієї періодики цього етапу обумовив співпрацю з нею відомих українських наукових і культурних діячів, більшість з яких одночасно були викладачами Харківського університету та опробували на сторінках часописів свої творчі задуми, що згодом склало теоретичну основу багатьох наукових знань: І. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, І. Срезневський, В. Каразін, Р. Гонорський, О. Сомов та інші;

3) матеріалам надавався національно-акцентований характер, особливо в «Украинском вестнике»;

4) було зроблено значний внесок у розробку та популяризацію основних засад нової української мови і літератури, театральної критики;

5) поява та функціонування періодики мала несистемний, випадковий, принагідний характер та орієнтувалася на обмежений читацький попит незначного кола передплатників, а отже не носила масового характеру.

Одночасно деяке пожвавлення громадського життя та проголошені ліберальні ідеї сприяли її розвитку, пом'якшуючи цензурний контроль за друком. За період з 1812 до 1824 р. у губернії побачили світ дві газети і чотири журнали. Більшість з них припинили своє існування протягом 1–2 років через недотримання цензурних вимог, нестійкість та несформованість читацької аудиторії, матеріально-технічні складності, особисті причини.

Період із середини 20-х років XIX ст. до революційних подій 1905 р. має свої особливості. По-перше, це період стрімкого економічного піднесення, коли за умов існування жорсткої системи цензурного контролю, особливо на місцях, на перший план виходять спеціальні вузькогалузеві видання (здебільшого журнали) наукових товариств, фінансово-бізнесових груп, органів місцевого самоуправління (близько 30 видань): агрономічна «Южно-русская сельскохозяйственная газета», промислово-торгівельний «Южно-русский горный листок», педагогічні «Циркуляры Харьковского Учебного Округа», медично-ветеринарні «Врачебная хроника Харьковской губернии», «Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии», релігійні «Духовный вестник», «Вера и разум» [6; 7; 8] тощо.

По-друге, це час зародження офіційної та приватної преси, яка в умовах відкритої конкурентної боротьби помітно пожвавлює інформаційний простір Харківської губернії. Російський уряд починає усвідомлювати зростаючу вагу і значення преси, яка ставала все більшим важелем суспільного впливу: поява першого офіційного друкованого органу – «Харківських губернських відомостей» [9] у 1838 р. було обумовлено саме цим. До кінця 70 – початку 80-х років XIX ст. «ХГВ» залишалися єдиним органом друкованого слова у губернії. Лише наприкінці 70-х років XIX ст. (1877 р.) з появою першої приватної газети «Харьков» [10], а згодом у 1880 р. й «Южного края» [11], ця монополія була перервана, й останній склав серйозну конкуренцію «ХГВ».

Революційні події 1905 р. дали новий поштовх розвитку російського суспільства. Тому після цього етапу у розвитку інформаційного простору Харківської губернії відбувається справжній пресовий бум: до початку 1907 р. у Харкові виникли понад 50 періодичних видань українською та російською мовами. З 1905 р. в Харкові розпочинається небачене до того кількісне та якісне зростання періодичної преси. Якщо з 1812 до 1905 р. загальна кількість видань не перевищувала 40, то з 1905 до 1917 р. вона зросла більш, ніж у чотири рази (більше 170 видань), з них майже 40% складала громадсько-політичні видання [12].

Характерними ознаками цього періоду стали:

- виникнення партійної преси;
- небачене зростання приватноініційованої преси, чому раніше заважали цензура, матеріально-технічні ускладнення, брак кваліфікованих співробітників;
- поява україномовних видань як реалій, можливість появи яких раніше навіть не обговорювалася;
- утворення принципово нових типів видань (сатиричних, політичних, україномовних, дитячих, профспілкових та кооперативних);
- зміни видового спектру видань: з'являються «газети-копійки» (різновид жовтої преси), вечірні випуски та випуски телеграм, інформаційно-довідкова рекламна періодика;

– політизація преси, яка торкнулася навіть спеціальної, вузькогалузевої періодики.

Виходячи з комплексної характеристики цих видань, типологія харківської губернської преси виглядає наступним чином:

а) за територіальною ознакою: міська і повітова («Украинский вестник» і «Волчанский земский листок»);

б) за характером засновника: офіційна (наприклад, «ХГВ»), приватна («Южный край»), органів місцевого самоуправління (земська – «Харьковский календарь» і міської думи – «Известия»), наукових товариств («Агрономический журнал»), фінансово-бізнесових груп («Горно-заводской листок»);

в) за часом виходу: ранкова («Харьковский листок»), вечірня («Вечерние новости»);

г) за цільовою читацькою аудиторією: розрахована здебільшого на інтелігенцію («Украинский журнал»), на чиновників («Железнодорожное дело»), на міщан («Харьковская газета-копейка»), на духівництво («Вера и разум»), на селян і робітників («Хлебороб», «Труд»);

д) за політичною орієнтацією (з 1905 р.): представники інтересів Союзу 17 жовтня («Правда»), Конституційно-демократичної партії («Начало»), Союзу руського народу («Глас народа»), партій соціалістичної спрямованості («Родная земля»);

е) за партійністю: пропартійні («Мирный труд»), позапартійні («Торгово-промышленная Россия»).

У газет Харківської губернії були схожі тематичні моделі. Ядром їхнього проблемно-тематичного комплексу була місцева інформація: міський благоустрій, громадське і культурне життя (народна освіта, благодійні організації, розважальні установи). Хоча з часом відбувається політизація преси, що призводить до чіткої градації видань за певними партійними орієнтирами. Подальша розробка та конкретизація проблемно-тематичного ядра місцевої преси є перспективним напрямом для майбутніх досліджень.

Список використаної літератури

1. **Акопов А. И.** Методика типологических исследований периодических изданий / А. И. Акопов. – Ростов-на-Дону: Рост. гос. ун-т, 1985. – 95 с. 2. **Есин Б. И.** История русской журналистики (1703–1917 гг.) / Б. И. Есин. – М. : Финта: Наука, 2001. – 464 с. 3. **Михайлин І. Л.** Історія української журналістики: підручник / І. Л. Михайлин. – Х. : ХІФТ, 2000– . – Книга перша: Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. – 2000. – 279 с. 4. **Михайлин І. Л.** Основи журналістики: підручник / І. Л. Михайлин. – Х. : ХІФТ, 2000. – 278 с. 5. **Украинский вестник.** – 1816. – Ч. 4. – Кн. 9. 6. **Южнорусская сельскохозяйственная газета.** – 1985. – №№1–24. 7. **Торгово-промышленная Россия** – 1906. – №№1–12. 8. **Мірошніченко С. В.** Особливості формування періодичної преси Харківської губернії у ХІХ –

на початку ХХ століття / С. В. Мірошніченко // Збірник наук. пр.: Сер.: Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2005. – Вип. 18. – С. 162–168. 9. **Харьковские** губернские ведомости (ХГВ). – 1858. – № 1–51. 10. **Харьков**. – 1879. – № 280–5217. 11. **Южный** край. – 1880. – 13.12, 17.12. 12. **Беляева Л. Н.** Библиография периодических изданий в России (1900–1916 гг.) : библиогр. указ. : в 4 т. / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров. – Л. : Гор. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961.

Мірошніченко С. В. Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії ХІХ – початку ХХ століття: основні тенденції та періодизація розвитку

У статті визначаються основні соціально-економічні, культурно-історичні, особистісні чинники зародження преси Харківської (Слобідсько-Української) губернії ХІХ – початку ХХ ст. Виділяються і аналізуються кілька етапів її становлення і розвитку від нетривалого початкового етапу впровадження самого інституту друкованого слова, періоду стрімкого економічного підйому середини – другої половини ХІХ століття до пресового буму початку ХХ століття.

Виділяються характерні ознаки цих періодів з прикладами основних типів видань, які виникають. Обґрунтування саме такої періодизації обумовлюється виокремленням як загальноісторичних закономірностей, так і специфічних особливостей періодики Харківської губернії даного періоду. Важливою складовою статті є визначення типологічної структури періодичної преси регіону та її тематичного ядра. Відзначається поступова політизація преси, яка призводила до чіткої градації видань за певними партійними орієнтирами, а також поява зворотного зв'язку між пресою, читачем і урядом як основної умови формування цілісної системи періодики регіону.

Ключові слова: регіональна преса, інформаційний процес, галузева журналістика.

Мірошніченко С. В. Периодическая печать Харьковской (Слободско-Украинской) губернии ХІХ – начала ХХ века: основные тенденции и периодизация развития

В статье определяются основные социально-экономические, культурно-исторические, личностные факторы зарождения прессы Харьковской (Слободско-Украинской) губернии ХІХ – начала ХХ в. Выделяются и анализируются несколько этапов ее становления и развития от непродолжительного начального этапа внедрения самого института печатного слова, периода стремительного экономического подъема середины – второй половины ХІХ века до пресового бума начала ХХ века.

Определяются характерные признаки этих периодов с примерами основных типов изданий, которые возникают. Обоснование именно такой

периодизации обусловливается выделением как общеисторических закономерностей, так и специфических особенностей периодической печати Харьковской губернии данного периода. Важной составляющей статьи является определение типологической структуры периодической печати региона и его тематического ядра. Отмечается постепенная политизации прессы, которая приводила к четкой градации изданий по определенным партийным ориентирам, а также появление обратной связи между прессой, читателем и правительством, как основного условия формирования полноценной системы прессы региона.

Ключевые слова: региональная пресса, информационный процесс, отраслевая журналистика.

Miroshnichenko S. V. Periodicals of the Kharkov (Slobodsko-Ukrainian) Province of the XIX – beginning of XX Century: the Main Trends and the Periodization of the Development

The article identifies the main socio-economic, cultural-historical, and personal factors of origin of the press of Kharkov (Slobodsko-Ukrainian) province of the XIX – the beginning of XX century, the impact on this as General trends of formation of the Russian system of periodical press and the local characteristics of the region. Several stages of its formation and development of a short initial stage of introduction of the Institute of the printed word are identified and explored from the period of rapid economic rise of the middle and second half of the XIX century to the press boom of the beginning of XX century. The characteristics of these periods with examples of the main types of publications that arise are determined. The justification of such a periodization is conditioned by allocation as historical regularities and specific features of the periodical press of the Kharkov province of the period.

An important component of the article is the definition of typological structure of periodicals of the region and its thematic kernel: on the basis of the complex characteristics of the principal publications, stands out the typology of the Kharkov province's periodic press with the definition of its main topical complex. There was gradual politicization of the press, which led to a clear gradation of publications on certain party benchmarks, as well as the emergence of a feedback between the press, the reader, and even the government, which began to consider the standing of the press as an influential factor of the formation of public opinion, which allowed to form a full-fledged system of periodicals of the Kharkov province.

Key words: regional press, the information process, the industry journalism.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013 р.
Прийнято до друку 23.04.13 р.
Рецензент – д. і. н., проф. Кучемко М. М.

РЕЦЕНЗІЇ

О. А. Гоков

**В. В. БУДАКОВ. ЧЕСТЬ ИМЕЮ. ГЕОПОЛИТИК СНЕСАРЕВ:
НА ПОЛЯХ ВОЙНЫ И МИРА. – ВОРОНЕЖ: ИЗДАТЕЛЬСКО-
ПОЛИГРАФИЧЕСКИЙ ЦЕНТР ВОРОНЕЖСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА, 2011. – 496 С.**

В русской истории XIX в. до сих пор существует множество не оценённых по достоинству «нераскрытых» имён. В последние десятилетия наблюдается значительный всплеск интереса историков и общественности к таким «забытым людям», по-новому преподносятся, казалось бы, известные достаточно хорошо. В этом ряду «затерянных» оказался и Евгений Андреевич Снесарев – выдающийся разведчик и военный мыслитель-геополитик. Единственная книга о нём, изданная в конце советской эпохи, была сильно подкорректирована цензурой. В результате получился «куцый» сборник воспоминаний со множеством «белых пятен» и искажений.

Именно поэтому работа известного писателя и публициста Виктора Викторовича Будакова является настоящим прорывом в изучении личности Е. А. Снесарева. Одно из главных достоинств книги – хороший язык, которым она написана. Именно он делает произведение легко читаемым, увлекательным и своеобразным. Историко-публицистический стиль можно поставить в укор лишь сугубо научным исследованиям, адресованным небольшому количеству специалистов. Рецензируемая книга рассчитана на более значительный круг читателей. Писательский опыт её автора позволил сделать работу максимально доступной и интересной не только историкам, но и широкой читающей публике, интересующейся историей России.

В своей книге В. В. Будакову удалось сформировать полноценный портрет Е. А. Снесарева на фоне эпохи. Человеческая личность, а не события и даты, определяют внутреннее содержание книги. Это то, чего не хватает многочисленным историческим работам. Достигнуто это было за счёт того, что автор, помимо официальных материалов, широко и творчески использовал личные записи своего героя различного характера: записки, письма, дневники и пр. В большом количестве и достаточно качественно были использованы В. В. Будаковым и воспоминания близко знавших Е. А. Снесарева людей, его родственников. Это позволило автору проследить не только жизненный путь Е. А. Снесарева, но и то, как формировалась его личность, как она изменялась под напором времени и событий. В. В. Будаков не просто

описал, зафиксировал эти процессы, но и проделал глубокую мыслительную работу по выяснению мотивов, причин изменений в жизни своего героя и страны, которой принадлежало его сердце. В данном случае просматривается чёткая позиция исследователя по отношению к русской истории второй половины XIX – первой трети XX вв., которая, впрочем, не слишком повлияла на точку зрения освещения избранной им личности.

Книга состоит из двух частей. И не случайно. Это как бы символизирует две части жизни Е. А. Снесарева – до 1917 г. и после. Первая часть жизни Е. А. Снесарева оказалась тесно связана с Востоком. «Восточные» годы своего героя В. В. Будаков подаёт сквозь призму становления и развития его личности, в контексте не столько профессиональном, сколько морально-душевном. Как и во всей книге, Е. А. Снесарев предстаёт здесь не как представитель какой-либо статусной группы, а в качестве простого человека (каковым он, по сути, как и все мы, являлся) с его желаниями, мыслями, чувствами. Историк, конечно, хотелось бы получить больше информации о его военно-разведывательной деятельности. Но в исследовании основное внимание уделено тому, без чего хорошая профессиональная работа невозможна – рассмотрению внутреннего мира, отношений с близкими людьми и т. п. Именно это помогает понять сложный мир Е. А. Снесарева-востоковеда. К слову, сюжеты его знакомства с будущей женой, свадьбы, семейной жизни имеют большое значение для уразумения того «закулисья», которое сопровождало и сопровождает большинство военных и политических деятелей, влияет на их профессиональную деятельность, но ускользает из поля зрения многих учёных-биографистов.

1917 г. стал рубежным как для истории России, так и для героя В. В. Будакова. Писатель мастерски показал, как разлом после 1917 г., охвативший всю страну, отразился на жизни Е. А. Снесарева. Чувства генерала, его переживания за судьбу родины, семьи – всё это ярко отобразил автор рецензируемой работы на фоне разворачивавшихся событий революции и гражданской войны. Не менее интересно и реалистично восстановлены и жизненные пути-дороги Е. А. Снесарева в 1920–1930-е гг. Остановившись на его военно-научной деятельности в эти годы, В. В. Будаков акцентирует особое внимание на росте Е. А. Снесарева как теоретика военного искусства, применяющего к теории практику собственной армейской бытности в первую мировую войну.

Отдельный пласт исследования составляет изучение событий, поставивших крест на профессиональной деятельности и здоровье Е. А. Снесарева – осуждения, ссылки, лагерей, болезней и больниц. И снова автор «проживает», а не пересказывает, и снова читатель видит не набор холодных фактов, а жизненную трагедию творческого, неординарного человека.

Конечно, метод исследования, выбранный В. В. Будаковым, изначально делает его работу объектом для критики профессиональных

историков-«традиционалистов», привыкших видеть в исторических публикациях главным образом изложение и трактовку событий, дат и пр., выстроенные в систему и якобы лишённые личной оценки. Для В. В. Будакова на первом месте – личность с её чувствами, печалью и радостями, её меняющимся внутренним миром. В его работе не Е. А. Снесарев, как индивидуальность, вписан в ход истории, а история, идущая своим чередом, преломляется сквозь жизнь и сознание героя. Через всю работу проходит Е. А. Снесарев как человек, личность, историю творящая и ею же творимая.

В. В. Савенков, І. Ю. Савенкова

**ANTHONY WEBSTER.
THE DEBATE ON THE RISE OF THE BRITISH EMPIRE. –
MANCHESTER : MANCHESTER UNIVERSITY PRESS, 2006. – 207 P.**

Дослідження історії створення Британської імперії й сьогодні залишається одним з актуальних напрямків розвитку світової історіографії. Окрім висвітлення різних суто «практичних» аспектів побудови та підтримання цього найбільшого в історії людства державного утворення, дослідники час від часу удаються до теоретичного осмислення імперської практики англійців, презентуючи своє бачення сутності британського колоніалізму, ключових передумов його виникнення, закономірностей розвитку, наслідків і т. ін. Розмаїття теоретичних підходів, які нерідко суперечать одне одному, створює об'єктивну потребу їхнього узагальнення та систематизації.

Саме таке завдання поставив перед собою Ентоні Вебстер – доктор філософії (PhD) з історії, співробітник Ліверпульського університету імені Джона Мурса, знаний фахівець із економічної історії, зовнішньої та колоніальної політики Великобританії XVIII–XX ст. Одразу відзначимо, що рецензована робота не є першою спробою цього фахівця звернутися до зазначеного вище кола проблем – ще 1998 р. він видав монографію «Джентльмени-капіталісти. Британський імперіалізм у Південно-Східній Азії, 1770–1890», у якій висунув тезу про те, що експансія англійців у згаданому регіоні визначалася не стільки інтересами промислових кіл або дипломатичними міркуваннями, скільки потребами британських торгових домів, розташованих у Лондоні та індійських генерал-губернаторствах.

Головна мета книги «Дискусія щодо піднесення Британської імперії» досить прозоро проглядає вже у посвяті – автор адресує її усім тим, «хто позбавлений можливості насолоджуватися вивченням історії». Отже, він прагне у загальних рисах ознайомити далекого від тонкощів історії Туманного Альбіону читача з існуючим станом розробки проблеми походження та становлення Британської імперії. Важливо зауважити, що за небагатьма виключеннями цей огляд стосується того, що в англійській історіографії йменують «друга» (володіння в Азії, здобуті після втрати Північноамериканських колоній у 1783 р.) та «третя» (території, отримані у ході «бійки за Африку» у к. XIX – на поч. XX ст.) Британські імперії.

У вступному розділі Е. Вебстер, спираючись на аналіз сучасного йому внутрішнього та міжнародного становища Великобританії, визначає головні передумови, які актуалізують вивчення її імперського минулого. Він робить особливий наголос на двох різноспрямованих процесах: з одного боку – на швидкому розвитку глобалізації, наслідком

чого стали хвилі іммігрантів в Британію з країн Співдружності, а з іншого – на активізації дискусій щодо національної автономії Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Не менш цікавим для фахівців, на його думку, має бути проведення паралелей між політичними курсами Британської імперії та її «спадкоємців» – США, «особливо щодо здійснення непрямого контролю шляхом економічних або культурних засобів замість формального завоювання» (с. 2). Зважаючи на те, наскільки успішно американці засвоїли науку своїх британських вчителів, маємо визнати, що у цьому відношенні автор має рацію.

В основній частині роботи історик намагається відобразити усю палітру наявних теоретичних підходів до проблеми виникнення Британської імперії, розташувавши їх, за можливістю, у порядку виникнення. Така організація матеріалу книги видається доволі раціональною, адже цілком відповідає об'єктивним закономірностям розвитку суспільної думки, коли поява будь-яких нових теорій значною мірою є реакцією на вже існуючі – прагненням розвинути останні, чи, навпаки, спростувати їх.

Присвятивши другий розділ аналізу поглядів прибічників створення та підтримання імперії, Вебстер простежує еволюцію їх аргументів, починаючи від ранніх меркантилістів XVI–XVII ст., до яких він відносить Річарда Гаклюйта та Семюеля Перчеса (с. 19–21) і закінчуючи представниками апологетичної історіографії к. XIX ст. Джеймсом Фрудом та Джоном Робертом Сілі. Посилаючись на професора Колумбійського університету Д. Ермітеджа, автор датує зародження у англійців концептуального уявлення імперії періодом правління Едварда I (1272–1307) і підкреслює, що процеси «формування британської держави та ідентичності» і розвитку «імперського мислення» розвивались паралельно і були тісно взаємопов'язані (с. 15).

Він також відзначає, що на початкових етапах аргументація adeptів заморської експансії була витримана, у цілому, у дусі традиційних вчень меркантилізму та протекціонізму і зумовлювалася прагненням покращити зовнішню торгівлю королівства шляхом утворення монопольних компаній на кшталт Ост-Індської. Із розвитком виробничих сил та початком промислової революції у к. XVIII – на поч. XIX ст. кількість бажаючих долучитись до заморських ринків значно зросла. Збільшення їхньої суспільної ваги зумовило розповсюдження у британському суспільстві ідей фритрейду, які, на думку Вебстера, набули найвищого розвитку в працях представників Манчестерської школи. Історик особливо наголошує на тому, що прибічники вільної торгівлі взагалі виступали проти будь-яких територіальних придбань, вбачаючи в останніх загрозу національній безпеці Сполученого королівства і доводили можливість розповсюдження британського впливу на інших континентах лише за рахунок світової першості у сферах економіки та технологій.

При цьому передумови формування власне імперської ідеології, яке за Вебстером розпочалося лише в останній третині XIX ст., на наш погляд, розкриті недостатньо. Він зосереджується лише на зовнішніх чинниках, серед яких особливо виділяє посилення конкуренції у боротьбі за розподіл світу з боку Франції, Німеччини, Росії, а також Бельгії та Голландії (с. 33). Подібна однобічність виглядає тим більше дивною, якщо згадати той факт, що сам автор книги спеціалізується на внутрішньо економічних аспектах британської експансії вказаного періоду і за рахунок останніх міг би надати набагато більш вичерпний перелік причин виникнення згаданих у його роботі концепцій Ч. Ділкі та Б. Дізраелі.

Разом з тим, мусимо визнати, що процес генези ідеологічних основ британського колоніалізму у Вебстера не виглядає відірваним від історичної дійсності – він наводить багатий фактичний матеріал, вельми доречно надаючи відомості щодо внутрішнього та міжнародного становища англійської держави, місця у суспільній ієрархії та роду занять мислителів, чиї погляди він аналізує (багато з останніх були членами торговельних компаній та знаходились, образно кажучи, на передньому краї експансії). Це дозволяє читачу більш повно уявити глибинні передумови появи та еволюції ідеї імперії у британському суспільстві. Забігаючи наперед, констатуємо, що у наступних розділах автор, поступово змістивши центр уваги з творців імперської ідеології на її дослідників, не менше попрацював над відтворенням історичного підґрунтя виникнення різних теоретичних концепцій.

Не обійшов історик увагою й перші спроби економічної інтерпретації експансії Великобританії у вікторіанську епоху – їм присвячено третій розділ роботи. Головна увага зосереджується на аргументації критиків британського імперіалізму, до когорти яких було включено Джона Гобсона, деяких класиків марксизму та Йозефа Шумпетера. Виділяючи серед головних антиімперіалістичних аргументів неоліберала Дж. Гобсона нерівномірне розподілення у британському суспільстві прибутків від експансії (наслідком чого було поглиблення майнової прірви між меншістю правлячого класу та широкими колами зuboжілого населення), Вебстер цілком слушно вважає його роботу «Імперіалізм» не тільки втіленням «більшості протиріч, які існували на той час з проблеми Британської імперії» (с.42), але й основою для багатьох подальших розвідок у цій галузі.

Доволі репрезентативним є огляд теоретичної спадщини марксистів – у книзі розглянуто основні праці, у яких так чи інакше порушуються проблеми розбудови Британської імперії: «Капітал» та статті щодо результатів британського панування в Індії К. Маркса, «Накопичення капіталу» Р. Люксембург, «Фінансовий капітал» Р. Гільфердінга, «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» та «Імперіалізм і розкол соціалізму» В. І. Леніна. Здійснюючи порівняльний аналіз концепції творця Радянської держави із теоретичними викладками

Гобсона, автор книги відзначає, що подібність їхньої аргументації дає деяким дослідникам підстави говорити про наявність «теорії Гобсона–Леніна» (с.56).

Не применшуючи заслуг Вебстера, все ж відзначимо, що за винятком Маркса автори залучених ним робіт зосереджувались у першу чергу на сучасному їм етапі розвитку британського імперіалізму; їхні згадки щодо історичних закономірностей розвитку останнього мають спорадичний та несистемний характер.

Певною мірою «врівноважуючи» теоретичну спадщину марксистів, Е. Вебстер наводить також концепцію одного з найбільш послідовних їхніх критиків – австрійського та американського економіста Йозефа Шумпетера. Останній вбачав витoki імперіалізму не в капіталістичному розвитку метрополій, а в «наявності в Європі застарілих феодальних політичних структур, а також в особливостях її культури» (с.59). Докладному розгляду було піддано також основні положення Шумпетера щодо еволюції європейського капіталізму, однак їх зв'язки з процесом розбудови Британської імперії, як і у випадку з теоретиками комунізму, простежені дуже слабо.

З огляду на заявлені хронологічні рамки розділу (початок ХХ ст.) доволі неочікуваним виглядає згадування у ньому дев'яти томної «Кембриджської історії Британської імперії», виданої у 1929–1959 рр., а також праць Девіда Філдхауза, Ленса Девіса та Роберта Хеттенбека, поява яких взагалі припадає на 60–80-і рр. ХХ ст. Безумовно, не погодитися із авторським твердженням щодо виключної значущості цих робіт, автори яких піддали критиці «європоцентристські економічні інтерпретації британського та європейського імперіалізму» та сконцентрувалися на «розвитку окремих регіонів Британської імперії» досить важко (с.61–62). Однак якщо залучення «Кембриджської історії», наскрізь просякнутої ідеєю благодетності британського панування для народів імперії, можна хоч якось асоціювати з загальною атмосферою, що панувала в академічних колах Великобританії на початку ХХ ст., то концепції решти вчених були створені за зовсім інших історичних умов та виявилися відповідями на інші інтелектуальні виклики, а отже розглядувати їх доцільніше було б у наступних розділах.

Майже весь четвертий розділ роботи, присвячений полеміці другої половини ХХ ст. навколо проблеми визначення понять «офіційна імперія» та «неофіційна імперія», займає огляд концепції видатних кембриджських істориків Рональда Робінсона та Джона Галлахера. На наш погляд, це цілком справедливо, адже їхні дійсно революційні роботи «Імперіалізм вільної торгівлі» та «Африка і вікторіанці» не тільки аргументовано спростували усталену ліберально-економічну концепцію британської імперської історії, але й викликали у науковому середовищі запеклі дискусії, результатом яких була поява цілої низки ґрунтовних досліджень, що збагатили світову історіографію.

Відтворюючи хід цих дебатів, Е. Вебстер докладно зупиняється на аргументації як найбільш послідовних критиків теорії Робінсона–Галлахера на кшталт Десмонда Платта та Олівера Макдонага, так і тих фахівців, які сприйняли та розвинули її окремі положення, наприклад, Джона Дарвіна та Крістофера Бейлі. Наведений перелік авторів можна було б поповнити за рахунок Д. Філдхауза, який був чи не найбільш послідовним прибічником ідей кембріджських «революціонерів» – нарис його концепції, як вже було сказано, набагато доречніше виглядав би саме у цьому розділі.

Завершуючи огляд основних підходів до вивчення взаємин британської метрополії та периферії, автор надає стислий огляд теорій неомарксистів А. Г. Франка, П. Барана та І. Валлерстайна. Їхню появу він пов'язує з процесами деколонізації 1950–1960-х рр., у яких ліві політичні рухи відігравали провідну роль, та які самі по собі виглядали як наочне підтвердження марксової теорії імперіалізму (с. 85). Вебстера важко запідозрити у симпатіях до вищевказаних мислителів – підсумовуючи викладене у розділі, він безапеляційно констатує, що «велика кількість історичних досліджень емпіричного плану з історії Британської імперії здебільшого спростовує неомарксистські теоретичні моделі», у яких робляться спроби «створити із несумісних частин машину, яку планували використати або використовували для експропріації» (с. 90).

Доволі значну увагу приділено аналізу культурологічного підходу до проблеми походження Британської імперії. Ідейною підосною виникнення постколоніальних досліджень автор вважає праці британського історика-марксиста Віктора Гордона Кернана, серед яких особливо виділяє опубліковану 1969 р. «Володарі людського роду: ставлення європейців до інших культур в імперську епоху» (с. 95). У п'ятому та шостому розділах докладно опрацьовано спадщину багатьох провідних представників цього напрямку, починаючи від вже добре відомого на пострадянському просторі Е. Саїда, «Орієнталізм» якого ще у кінці 70-х років минулого століття здійняв справжню бурю у західному суспільствознавстві, і закінчуючи нині діючими дослідниками, такими як Джон Макензі, Лінда Коллі, Девід Кеннедайн та ін.

Не заперечуючи вагомості внеску згаданих авторів у вивчення феномену європейського колоніалізму, зауважимо, що обсяг аналізу їхніх праць (майже третина книги) викликає певне нерозуміння, адже вони концентрувалися скоріше на наслідках британської експансії. Підхід же більшості з них до оцінки ідейних витоків імперіалізму видається явно недостатнім. У цьому відношенні вважаємо цілком справедливим твердження російської дослідниці С. В. Лур'є, яка піддає критиці постулат Е. Саїда про те, що підготовка до будівництва східної імперії здійснювалася всередині англійської культури [1, с. 11] і підкреслює неприпустимість встановлення у даному випадку причинно-наслідкового зв'язку. Вона доводить, що «усталення Британської Індії йшло паралельно з формуванням жанру англійського роману», а процес

формування імперської ідеології взагалі значно відставав від темпів росту заморських володінь [2, с. 72]. Безумовно, на берегах Туманного Альбіону багато писали про відповідність підкорення Індії англійським національним інтересам ще задовго до того як це стало реальністю – достатньо згадати знаменну працю Дж. Чайлда «The East India trade a most profitable trade to the Kingdom and best secured and improved in a company and a Joint Stock», яка з'явилась 1680 р. Але здебільшого це були економічні та політичні памфлети, розраховані передусім на вузькі зацікавлені кола. Визнання ж виключної ініціюючої ролі художнього слова на початкових етапах розбудови «другої» Британської імперії, на наш погляд, є еквівалентом твердження про те, що англійці здійснили завоювання Індостану, начитавшись Кіплінга.

Черговому зміщенню акцентів у дослідженні британського колоніалізму з периферії на метрополію, яке розпочалося ще у 80-і роки ХХ ст., присвячено сьомий розділ роботи. Його Вебстер майже повністю присвячує викладенню основних положень концепції «капіталізму по-джентльменськи» (Gentlemanly capitalism) Пітера Кейна та Ентоні Хопкінса, поява якої, за його словами, «спричинила нову дискусію навколо Британської імперії, що триває і донині» (с. 144). За глибиною аналізу та кількістю конструктивних зауважень це, мабуть, найсильніша частина монографії, з якою може зрівнятися лише огляд теорії Робінсона–Галлахера. Повертаючись дещо назад, відзначимо, що об'ємні посилання на роботи Кейна і Хопкінса (особливо щодо оцінки ними підходів інших мислителів) містяться практично у всіх розділах. Певною мірою це можна пояснити тим, що саме згадані дослідники дали автору путівку у світ науки. Під час навчання Вебстера у Бірмінгемському університеті вони були його викладачами, а П. Кейн пізніше був одним з консультантів його докторської дисертації. Тому не дивно, що Вебстер сприйняв багато з положень їхньої концепції, хоча й намагається внести до неї, як вже було сказано, окремі обережні поправки та уточнення.

Прогноз щодо майбутнього розвитку досліджень імперської історії Великобританії, який завершує монографію, здається дещо безальтернативним. Автор пророкує, що визначальною тенденцією буде розвиток концептуальних положень теорії Кейна та Хопкінса, який здійснюватиметься, здебільшого, у рамках пошуків історичних витоків глобалізації. Сьогодні, коли з моменту публікації книги минуло вже майже 7 років, а світова історіографія поповнилася десятками досліджень широкого спектру, починаючи з аналізу геополітичної складової ідеології експансіонізму і закінчуючи визначенням місця жінок у процесі будівництва імперії, недооцінка Вебстером когнітивних перспектив інших теоретичних підходів виглядає очевидною [3]. Не заглиблюючись у полеміку з автором, можемо констатувати одне: сьогodenне поглиблення соціальної кризи у Великобританії, викликане, насамперед, масовим напливом мігрантів з її колишніх заморських володінь, неминуче спонукатиме фахівців до пошуку альтернативи збанкрутілій

політиці «мульті-культі». Неодмінною складовою цього пошуку стане подальше узагальнення та переусвідомлення імперського досвіду Сполученого королівства.

Підсумовуючи усе вищесказане, зазначимо, що праця Вебстера залишає доволі суперечливе враження. Автору, на жаль, не вдалося об'єктивно та неупереджено відтворити хід наукових дебатів навколо проблеми становлення Британської імперії. Глибина та всебічність аналізу праць ліберальних істориків, зокрема кембриджської школи, сусідують з окремими випадками вульгаризації і навіть перекручування концепцій неомарксистів та представників постколоніальної історіографії. Тим не менш, «Дискусія щодо піднесення Британської імперії», на наш погляд, може бути корисною для студентів-істориків, шкільних вчителів, а також широкого загалу тих, хто цікавиться епохою колоніалізму. Як це не парадоксально, але зазначені вище недоліки, недомовленості та нестиківки можна віднести до позитивних рис роботи – їх наявність може спонукати читачів до здійснення власного аналізу британських імперських теорій, щоб у такий спосіб самим насолодитись вивченням історії.

Список використаної літератури

1. **Said E. W.** Culture and Imperialism / Edward W. Said. – N. Y. : Vintage Books, 1994. – 381 p. 2. **Лурье С. В.** Российская и Британская империи: культурологический подход / С. В. Лурье // Общественные науки и современность. – 1996. – №4. – С. 69–77. 3. **Серед** розмаїття зазначених праць достатньо й таких, у яких священна для Вебстера концепція «капіталізму по-джентльменськи» піддається аргументованій критиці. Див. напр.: Hyam R. Understanding the British Empire / Ronald Hyam. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 552 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Богданова Тетяна Геннадіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціальних наук ДЗ «Луганський державний медичний університет».

2. Бурьян Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

3. Галик Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

4. Галішевський Віталій Анатолійович – магістр історії, аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

5. Гоків Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

6. Горб Євген Сергійович – здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

7. Єпик Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

8. Задерейчук Іван Панасович – кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри соціально-економічних дисциплін Кримського економіко-правового інституту Міжнародного гуманітарного університету.

9. Зеркаль Микола Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

10. Зотіков Денис Анатолійович – студент 4 курсу Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

11. Краснікова Ольга Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

12. Крюков Віктор Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

13. Кульчицька Олена Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

14. Левченко Юрій Іванович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова.

15. Мальшина Катерина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

16. Маркова Марина Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

17. Мірошніченко Світлана Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

18. Панченко Ганна Юріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".

19. Петриків Володимир Іванович – студент V курсу Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

20. Пилипович Тарас Васильович – здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

21. Прус Дар'я Сергіївна – студентка 4 курсу Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

22. Рожков Микола Вікторович – аспірант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

23. Рютін Віталій Васильович – кандидат педагогічних наук, начальник кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України.

24. Савенков Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

25. Савенкова Інна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

26. Садикова Вікторія Вікторівна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

27. Ткаченко Катерина Андріївна – студентка 4 курсу Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

28. Фадікова Олександра Леонідівна – студентка 4 курсу Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

29. Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України.

30. Харковський Руслан Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент, декан Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського університету імені Володимира Даля.

31. Черняєв Валерій Сергійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

32. Ширяєв Михайло Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

33. Якименко Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 16 (275) серпень 2013

Відповідальні за випуск:

д-р і. н., проф. М. С. Бурьян,
к. і. н., доц. В. В. Савенков,
к. і. н., доц. І. Ю. Савенкова

Здано до склад. 30.04.2013 р. Підп. до друку 31.05.2013 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 32,55. Наклад 200 прим. Зам. № 223.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.